

Wetenschap als familiebedrijf

*Ontwikkelingspsychologen, pedagogen en de praktijk van
opvoedingshandboeken*

Marjan ter Braake (s3886735)

Riël Kuiper (s3832236)

Floks Meijeraan (s4015991)

Annelie Moolhuizen (s3989984)

Anne Jet Mulder (s3653544)

Sanne van der Zwet (s3636925)

24 juni 2022

Bachelorthese Bacheloropleiding Psychologie

PSB3N-BT15: Bachelor These

Faculteit Gedrags- en Maatschappijwetenschappen

Rijksuniversiteit Groningen

Begeleider: dr. G. Breeuwsma

Tweede beoordelaar: Hanneke Leeuwestein

Samenvatting

De hoofdvraag van dit onderzoek luidt: hoe is de opvoedingsliteratuur sinds de twintigste eeuw meegegroeid met de veranderingen in het maatschappelijke opvoedingsdenken? Deze vraag wordt beantwoord aan de hand van literatuuronderzoek van zowel wetenschappelijk psychologisch, pedagogisch, en historisch materiaal, als populaire opvoedboeken. In zes hoofdstukken worden verschillende veranderingen belicht. Eerst wordt een overzicht gegeven van maatschappelijke veranderingen in de twintigste eeuw en de invloed daarvan op generaties, opvoeding en bijbehorende literatuur. Vervolgens wordt het contrast dat hieruit voortvloeit uiteen gezet tussen de ouderlijke opvoedintuïtie en de ouder als amateur. Specifiek wordt aandacht besteed aan de rol van de vader, en hoe deze door de jaren heen is veranderd. Daarnaast is uiteengezet hoe gezinssamenstellingen zijn veranderd en de invloed daarvan op opvoeding. Ook wordt beschreven hoe speciale kinderen, specifiek ADHD en autisme, hun intrede hebben gemaakt in de opvoedliteratuur. Tot slot wordt de verschuiving van zowel de opvoeding als de opvoedliteratuur naar het digitale domein belicht. In al deze hoofdstukken staat de ontwikkeling van de opvoedliteratuur centraal.

Sleutelwoorden: opvoeding(sboeken), intuïtie, vaderschap, gezinssamenstellingen, special children, mediaopvoeding

Abstract

The main question of this study is: how has the parenting literature since the twentieth century developed with the changes in societal parenting thinking? This question is answered through a literature review of scientific psychological, pedagogical, and historical material, as well as popular parenting books. Six chapters highlight various changes. First, an overview is given of social changes in the twentieth century and their influence on generations, parenting, and related literature. Next, the resulting contrast between parental intuition and the parent as amateur is outlined. Specific attention is paid to the role of the father, and how it has changed over the years. In addition, the way family compositions have changed and their influence on parenting is outlined. Finally, the shift of both parenting and parenting literature into the digital realm is highlighted. All of these chapters feature the development of parenting literature.

Keywords: Parenting (books), intuition, fatherhood, family compositions, special children, media parenting

Voorwoord

Afgelopen half jaar zijn wij vanaf februari tot juni bezig geweest met onze bachelorthese Wetenschap als familiebedrijf: *Ontwikkelingspsychologen, pedagogen en de praktijk van opvoedingshandboeken*. De thesis is een gezamenlijk project dat is voortgekomen uit het derdejaars vak ‘Bachelorthese’ (PSB3N-BT15), waar onder leiding van dr. Gerrit Breeuwsma aan is gewerkt. We willen hem ook hartelijk voor bedanken voor al zijn hulp, inzichten, begeleiding en kennis. Afgelopen periode hebben we als groep veel samengewerkt. We hebben onderzoek gedaan door middel van het analyseren van zowel wetenschappelijke onderzoeksliteratuur, als vele opvoedingshandboeken. Het resultaat is één document waarin alle individuele bijdragen als één samenhangend betoog kunnen worden gelezen.

De samenvatting is geschreven door Riël Kuiper. De inleiding is geschreven door Riël Kuiper en Sanne van der Zwet. Hoofdstuk 1 is geschreven door twee auteurs: Marjan ter Braake begint in hoofdstuk 1 met de verzuiling en Anne Jet Mulder schrijft vervolgens verder over de professionalisering na de Tweede Wereldoorlog en de Pretparkgeneratie. Marjan ter Braake eindigt het hoofdstuk met een betoog over de verschuiving van een autoritaire naar democratisch opvoeding. Daarna volgt het hoofdstuk van Riël Kuiper over de ouder als intuïtief bekwaam of als amateur. Daaropvolgend neemt Sanne van der Zwet ons mee in het hoofdstuk over het vaderschap en de identificatie met opvoeding. Aansluitend beschrijft Annelie Moolhuizen vormen van (nog) niet-standaard gezinnen, waarbij zowel LHBT-ouders als genderneutrale opvoeding aan bod komen. Het hoofdstuk daarna gaat over opvoedingshandboeken voor ouders van speciale kinderen. Hierin schrijft Anne Jet Mulder over de opkomst van de psychiatrische ziektebeelden bij kinderen en het belang van de opvoedingsboeken van speciale kinderen, waarna Marjan ter Braake schrijft over opvoeders als deskundigen en de verschillen tussen opvoedingshandboeken voor speciale en normale kinderen. De opvoeding als probleemindustrie is door Marjan ter Braake en Anne Jet Mulder samen geschreven. Floks Meijeraan sluit af met haar hoofdstuk over de invloed van media op de opvoeding en opvoedingsliteratuur. De conclusie is geschreven door Riël Kuiper, Floks Meijeraan, Annelie Moolhuizen en Sanne van der Zwet. De vormgeving, inclusief referentielijst van de these is met name gedaan door Marjan ter Braake en Anne Jet Mulder, maar de rest heeft hier ook met een kritische noot aan meegewerkt. Hiermee is het uiteindelijk tot een eindresultaat gekomen waar we tevreden en blij mee zijn.

Wij wensen u veel plezier tijdens het lezen van onze thesis,

Marjan ter Braake, Riël Kuiper, Floks Meijeraan,
Annelie Moolhuizen, Anne Jet Mulder en Sanne van der Zwet.

Inhoudsopgave

Inleiding		6
H1.	Opvoeding in Nederland	
	1.1.1 Verzuiling en opvoeding	9
	1.1.2 Orthodoxe Calvinisten	10
	1.1.3 Protestants-christelijke zuil	11
	1.1.4 Rooms-katholieke zuil	11
	1.1.5 Socialistische zuil	12
	1.1.6 Liberale/Neutrale zuil	13
	1.2.1 Professionalisering na de Tweede Wereldoorlog	13
	1.2.2 Invloed van de overheid op de opvoeding	14
	1.2.3 Schrijvers van de opvoedingsboeken	17
	1.2.4 1945-1999: Verandering inzicht falende opvoeding	19
	1.3.1 De pretparkgeneratie	21
	1.3.2 Huidige cultuur in de opvoeding	23
	1.3.3 De invloed van de opvoeding op de wereld	24
	1.3.4 De rol van de opvoedingsexperts	26
	1.3.5 Conclusie: Van een autoritaire naar democratisch opvoeding	29
	<i>Marjan ter Braake en Anne Jet Mulder</i>	
H2.	De ouder als intuïtief bekwaam of als amateur	
	2.1 Inleiding	32
	2.2 Intuïtie in opvoedboeken	33
	2.2.1 Mindful ouderschap	33
	2.2.2 Destructieve patronen	34
	2.2.3 De deskundige als boosdoener	35
	2.2.4 De intuïtie nog niet kwijt	36
	2.3 De ouder als amateur	37
	2.3.1 De opvoeding als stappenplan	38
	2.3.2 Het verschil met intuïtieve opvoedboeken	39
	2.4 Intuïtief opvoeden volgens de wetenschap	39
	2.4.1 Eerste onderzoeken	40
	2.4.2 Neurobiologisch onderzoek	43
	2.4.3 Intuïtie, universaliteit en gender	44
	2.4.4 Samen intuïtief	45
	2.4.5 Evolutie en natuurlijk ouderschap	45
	2.5 Onderzoek naar opvoedcursussen en boeken	47
	2.5.1 Opvoedcursussen	48
	2.5.2 Opvoedboeken	48
	2.5.3 Intuïtie aanleren	50
	2.5.4 Mindful ouderschap aanleren	51
	2.6 Conclusie	51
	<i>Riël Kuiper</i>	
H3.	Het vaderschap en de identificatie met opvoeding	
	3.1. Inleiding	54
	3.2. De rol van de vader in een historisch perspectief	55
	3.2.1 Morele ontreddeering als gevolg van de Tweede Wereldoorlog	56
	3.2.2 Psychologisering van het vaderschap	57

3.2.3	Crisis in het gezin	59
3.2.4	De wetenschappelijke kijk van tegenwoordig	62
3.3.	De ontdekking van de vaderliefde	62
3.3.1	Vaderliefde in praktijk	63
3.3.2	De vader en zijn kinderen	64
3.4.	De vader als fun-factor	66
3.5.	Conclusie	68
<i>Sanne van der Zwet</i>		
H4.	Gender en gezin	
4.1	Inleiding	69
4.2	Opvoeden in regenboogfamilies	70
4.3	Opvoedboeken voor queer-ouders	73
4.4	LHBT-opvoedboeken voor kinderen	75
4.5	Gender en opvoeding	76
4.6	Verschillen tussen jongens en meisjes	79
4.7	Rekening houden met gender	81
4.8	Literatuur over gender	82
4.9	Conclusie	83
<i>Annelie Moolhuizen</i>		
H5.	Speciale kinderen in opvoedingshandboeken	
5.1.	Inleiding	85
5.2	Opkomst van psychiatrische ziektebeelden bij kinderen	86
5.3	Belang van opvoedingshulp voor speciale kinderen	90
5.4	Opvoeders als deskundigen	91
5.5	Verschillen tussen opvoedingshandboeken voor speciale en normale kinderen	93
5.6	Opvoeding als probleemindustrie	94
5.7	Conclusie: Speciale kinderen in opvoedingshandboeken	95
<i>Marjan ter Braake en Anne Jet Mulder</i>		
H6.	Internet: het opvoedingshandboek van de toekomst?	
6.1	Inleiding: de opkomst van media en de beeldcultuur	97
6.2	Het 'verdwijnde' kind	99
6.3	Opvoedingshandboeken over mediaopvoeding	102
6.4	Consequenties voor opvoeders	105
6.5	Consequenties voor het kind	108
6.6	Conclusie	111
<i>Floks Meijeraan</i>		
H7.	Conclusie: Veranderingen in de opvoedingsliteratuur sinds de twintigste eeuw	112
	Referenties	117

Inleiding

The training of children is a profession, where we must know how to waste time in order to save it. (Rousseau, 1762)

In 1762 werd door de Franse filosoof Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) onbedoeld het eerste moderne opvoedingshandboek geschreven; sterker nog, het stond haaks op zijn visie (Baggerman, 2004). Opvoeding is het proces waarin een kind wordt gevormd naar de normen en waarden van de opvoeder en moet zich daarmee voegen naar de normen en waarden van diens samenleving. Rousseau bepleitte echter het afzien van bemoeienis en wilde ‘terug naar de natuur’ in plaats van opvoeden. Zijn visie op opvoeden was daarmee meteen ook een kritiek op de opvoeding van zijn tijd en zelfs op de hele cultuur, een element dat ook in moderne opvoedingsboeken nooit ver weg is. Wij zullen dit verder uitwerken aan de hand van de opvoeding(sboeken) van de periode vanaf ruwweg 1900, volgens veel historici een tijdvak waarin de relatie mens en samenleving ingrijpend is veranderd en sterk onder invloed van de massacultuur is komen te staan (Van der Woud, 2015).

De afgelopen honderd jaar is de maatschappij erg veranderd, in termen van de organisatie van de samenleving, de rol van de verzuiling daarin, economie en welvaart, de rol van communicatie en media, maar ook met grote gebeurtenissen zoals de Tweede Wereldoorlog; zaken die nog doorwerken tot in de eenentwintigste eeuw. Dit heeft grote invloed gehad op de opvoedingsliteratuur, in het verlengde waarvan wij de vraag stellen: *Hoe is de opvoedingsliteratuur sinds de twintigste eeuw meegegroeid met de veranderingen in het maatschappelijke opvoedingsdenken?* In deze these wordt deze vraag beantwoord aan de hand van literatuuronderzoek van zowel wetenschappelijk psychologisch, pedagogisch, en historisch materiaal, als populaire opvoedboeken en de media. De these maakt daarmee deel uit van het project *Wetenschap als familiebedrijf*, waarin getracht wordt de driehoeksverhouding tussen onderzoekers, ouders en kinderen te onderzoeken als rode draad in de geschiedenis van de ontwikkelingspsychologische en pedagogische bemoeienis met kinderen. De informatie die in opvoedingsboeken terechtkomt is een expliciete manifestatie van die bemoeienis. Langs die weg proberen deskundigen hun opvatting over ontwikkeling en opvoeding over te dragen op (of soms op te dringen aan) ouders. Die laatsten proberen, zoals we verderop zullen zien, vaak zelf het heft weer in handen te nemen, door hun ervaringsdeskundigheid als ouder in te zetten. Professionele deskundigen op hun beurt proberen daar weer op in te spelen door de primaire deskundigheid bij de ouders te leggen, ook al weerhoudt dat hen er niet van zich met hun opvoeding te bemoeien.

In een zestal hoofdstukken zullen we dit nader uitwerken, waarbij voor de eerste twee hoofdstukken dat vooral in algemene zin over ‘de opvoeding’ doen, maar de daaropvolgende hoofdstukken zich meer richten op specifieke deelgebieden, die verre van allesomvattend zijn, maar wel duidelijk kunnen maken dat er sinds 1900 ingrijpende veranderingen op het gebied van de opvoeding plaats hebben gevonden.

In *hoofdstuk 1: Opvoeding in Nederland* wordt een overzicht gegeven van maatschappelijke veranderingen in de twintigste eeuw en de invloed daarvan op generaties, opvoeding en de bijbehorende literatuur. Eerst wordt hier ingegaan op de verzuiling binnen de Nederlandse samenleving en de opvoeding binnen de verschillende zuilen. Vervolgens is er aandacht voor de professionalisering van de opvoeding sinds de Tweede Wereldoorlog en ten slotte wordt de pretparkgeneratie in dit hoofdstuk behandeld. Al deze thema’s worden in verband gebracht met de ontwikkeling van de opvoedingsliteratuur. Vanuit dit overzicht worden in de hoofdstukken die volgen verschillende thema’s belicht die van invloed zijn op de opvoedingsliteratuur.

Zo wordt het contrast dat uit deze boeken voortvloeit uiteen gezet in *hoofdstuk 2: De ouder als intuïtief bekwaam of als amateur*. Hierin wordt gekeken in hoeverre auteurs van opvoedboeken de ouders zien als van nature bekwaam tot opvoeden, of als mensen die dit moet worden aangeleerd. Vervolgens wordt beschreven wat de wetenschappelijke onderzoeksliteratuur te zeggen heeft over de al dan niet aanwezige – en het ontstaan van – intuïtie tot opvoeden.

In *hoofdstuk 3: Het vaderschap en de identificatie met opvoeding* wordt specifiek aandacht besteed aan de rol van de vader, en hoe deze door de jaren heen is veranderd. Eerst wordt de rol van de vader vanuit een historisch perspectief benaderd. Vervolgens wordt vanuit het begrip ‘moederliefde’ de ontdekking van de vaderliefde uitgelegd, waarna ingegaan wordt op de vader als fun-factor. Hierbij worden enkele moderne opvoedboeken die zich richten tot vaders uitgelicht.

Daaropvolgend wordt in *hoofdstuk 4: Gender en gezin* uiteengezet hoe gezinssamenstellingen zijn veranderd en wat de invloed daarvan is op opvoedingsliteratuur. In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe de opvoeding in regenboogfamilies eruit ziet, waarna ingegaan wordt op de opvoedingshandboeken die voor deze doelgroep geschreven zijn. Ten slotte wordt de invloed van gender op de opvoeding hier toegelicht.

In *hoofdstuk 5: Speciale kinderen in opvoedingshandboeken* wordt beschreven hoe speciale kinderen, specifiek met ADHD en autisme, hun intrede hebben gedaan in de opvoedliteratuur. Hier wordt de opkomst van psychiatrische ziektebeelden bij kinderen vanuit

een historisch perspectief benaderd. Er wordt stilgestaan bij het belang van opvoedingshulp voor kinderen met autisme en ADHD en hun ouders. Ook wordt met de kritische blik van verschillende deskundigen gekeken naar overdiagnosticering van deze stoornissen.

Tot slot wordt in *hoofdstuk 6: Internet: het opvoedingshandboek van de toekomst?* de verschuiving van zowel de opvoeding als de opvoedliteratuur naar het digitale domein belicht. De opkomst van media en de beeldcultuur, en diens invloed op de maatschappij wordt hier beschreven. Er wordt ingegaan op opvoedingshandboeken die zich specifiek focussen op mediagebruik en opvoeding. Hierbij worden de consequenties voor opvoeders, kinderen en de literatuur uitgelegd.

In al deze hoofdstukken staat de ontwikkeling van de opvoedliteratuur als gevolg van maatschappelijke veranderingen centraal. In de conclusie die hierop volgt wordt een antwoord gegeven op de hoofdvraag aan de hand van de verschillende hoofdstukken en de verbindingen daartussen.

Hoofdstuk 1

Opvoeding in Nederland

1.1.1 Verzuiling en opvoeding

Rond 1900 zien we in de verschillende Europese landen dat ideeën over en de bemoeienis met de opvoeding meer en meer geïnstitutionaliseerd worden, waarbij politieke, ideologische overwegingen, maar ook levensbeschouwelijke opvattingen een rol kunnen gaan spelen. Zo ook in Nederland, waar aan het begin van de twintigste eeuw verschillende kindervetten het licht zagen. In sommige omliggende landen betekende dit een sterk centralistische organisatie van de opvoeding, in andere speelde sociale klasse en stand een rol. In Nederland zien we echter dat het vooral de levensbeschouwelijke en religieuze achtergrond was die de institutionalisering van de opvoeding vormgaf, maar die in veel opzichten gold voor het hele maatschappelijke domein en de veranderingen die daarin plaatsvonden (Dekker, 2006; Van der Woud, 2015).

Een maatschappelijke verandering die een grote impact heeft gehad op hoe men naar de maatschappij keek was de verzuiling. De Nederlandse samenleving stond tijdens een groot deel van de twintigste eeuw in het teken van deze verzuiling (ExamenOverzicht, 2019). Dit betekende de opdeling van de samenleving in verschillende groepen die zich afzonderlijk van elkaar organiseerden op basis van levensbeschouwelijke en maatschappelijke opvattingen. Tussen 1880 en 1960 was Nederland verdeeld in vier ideologische zuilen: de katholieke zuil, de protestants-christelijke zuil, de socialistische zuil en de neutrale of liberale zuil. Naast deze hoofdzuilen waren er nog aantal kleinere zuilen te onderscheiden: de communistische zuil, de vrijzinnig-protestantse zuil en de orthodox-protestantse zuil. Elke stroming had eigen organisaties op het gebied van: onderwijs, politiek, vakvereniging, gezondheidszorg, jeugdbeweging, sport en media (ExamenOverzicht, 2019).

Grote maatschappelijke veranderingen hebben een invloed op hoe in de maatschappij wordt gekeken naar opvoeding en ouderschap (NJI, 2022). Dit zien we terug in opvoedingshandboeken, die in de eerste helft van de twintigste eeuw vooral werden geschreven door dominees en artsen. De opvoedingshandboeken werden voor ouders geschreven om hen te helpen bij de opvoeding, waardoor de kinderen met de juiste normen en waarden opgevoed zouden worden (Bakker, 1995). Deze normen voor een goede opvoeding zijn niet los te zien van de maatschappelijke ontwikkelingen, zoals de verzuiling.

De verschillende zuilen in Nederland hadden hun eigen normen over hoe de opvoeding van de kinderen eruit zou moeten zien en haalden hun informatie over opvoeden (tijdschriften, boeken, voorlichting) uit strikt gescheiden bronnen (ExamenOverzicht, 2019). Zo lazen opvoeders uit de protestantse zuil geen katholieke lectuur. In tegenstelling tot Engeland, waren de verschillende sociale klassen binnen de zuilen in Nederland relatief onzichtbaar. De hulpverlening bij opvoedingsproblemen en het onderwijs was ook langs de weg van de zuilen georganiseerd. Zo zaten roomse kinderen en protestantse kinderen vrijwel nooit bij elkaar in de klas. Dit laat zien dat de verzuiling van betekenis was voor de opvoeding en opvoedingsstijl (ExamenOverzicht, 2019). Hieronder willen we de belangrijkste zuilen kort schetsen.

1.1.2 Orthodoxe Calvinisten

Een stroming die werd gezien als een kleinere afzonderlijke zuil, maar wel een duidelijk idee over de opvoeding had, was die van de orthodoxe calvinisten. Zij baseerden zich daarbij sterk op de Bijbel en de manier waarop daarin de verhouding van de ouders en kinderen werd beschreven: in termen van de plichten die ouders en kinderen over en weer hadden. Het accent bij de opvoeding moest vooral liggen op persoonlijke beleving en bekering. Er werd veel waarde gehecht aan huiselijke godsdienstbeoefening. Het christelijke gezin was volgens de orthodoxe calvinisten dan ook het fundament voor een godvruchtig leven. Volgens deze stroming had de opvoeding een vooraanstaande plaats en was het onderwijs vooral bijzaak (Bakker, 1995).

De opvoeding binnen het orthodox calvinisme werd gekenmerkt door een positieve waardering van lichamelijke straf, voorwaardelijkheid van het ouderlijk gezag en de zondige natuur van het kind, maar was niet liefdeloos. Dit is goed terug te zien in ouderhandleidingen uit die tijd. Dominee Jacobus Koelman (1632-1695) schreef de ouderhandleiding: *De pligten der ouders*. Deze handleiding werd door de orthodoxe calvinisten gelezen en wordt tot op de dag van vandaag nog in de christelijke kringen gelezen (Bakker, 1995). Het is een handboek over hoe kinderen te brengen tot godzaligheid, waar straffen als middel om het kind te corrigeren onvermijdelijk was. Koelman vatte de manier van opvoeden samen in de volgende woorden: “die zijne roede inhoudt, haat zijnen zoon; maar die hem liefheeft, zoekt hem vroeg met tuchting” (Bakker, 1995, p. 44). Binnen de orthodox calvinistische opvoeding werd straffen als effectieve manier gezien om het kind te corrigeren. Hoe jonger het kind was, hoe meer beïnvloedbaar, dus het straffen kon volgens Koelman het beste op jonge leeftijd

beginnen. De straf voor een jonger kind moest wel milder zijn dan voor een ouder kind, die geleerd zou moeten hebben van zijn vorige straffen. Naast de leeftijd moest ook de ernst van de overtreding meegenomen worden in de strafmaat. Het ene kind kan genoeg hebben aan een woord of een oogopslag, een ander kind niet. Om deze reden had Koelman geen vaste opvoedingsrichtlijnen van jaar tot jaar. Echter, de straf moest wel kalm, liefdevol en met merkbare tegenzin worden toegepast. Volgens Koelman gingen straf en liefde hand in hand. Om deze reden adviseerde Koelman in zijn ouderhandleiding de ouders naast het straffen en bidden op jonge leeftijd, ook vertrouwelijke gesprekken met het kind te voeren en geheimen te bespreken (Bakker, 1995).

1.1.3 Protestants-christelijke zuil

Tegenover de orthodoxe calvinisten stond de modernere protestants-christelijke zuil, wat werd gezien als een meer vrijzinnige richting en stond voor een minder strikte interpretatie van de Bijbel. Theoloog publicist P. H. Ritter (1882-1962) richtte zich op de vaders en zei: “de menschen wereld is niet als de kleine wereld van het huisgezin, de wereld is zelfzuchtig en zelfzucht is de moeder van bedrog” (Bakker, 1995, p. 41). De vader kent de gevaren en wil zijn kinderen hiervoor behoeden. Als het kind volwassen werd dan moest de vader van het gezin aan zijn kinderen leren dat er in de maatschappij andere regels gelden dan thuis. Er werd op moraliserende toon verteld hoe men zich hoorde te gedragen. Dit sluit aan bij de opvoeding van de protestants-christelijke zuil die werd gekenmerkt door een collectieve godsdienstoefening en bezinning in het huis. Binnen het gezin waren gezamenlijke maaltijden, bidden, en het lezen van de Bijbel erg belangrijk, maar er was naar de kinderen toe geen godsdienstige dwang. De zondag werd bijvoorbeeld niet volledig aan God gewijd, maar aan de kinderen. De protestantse stroming werd daarom als meer modern gezien (Bakker, 1995). Ondanks dat er geen sprake was van dwang, werd het geloof overgedragen door het lezen van christelijke lectuur. Volgens Dane (1996) werd het lezen van lectuur buiten de eigen zuil als probleem gezien. Protestanten kenden geen algemeen geldend kerkrechtelijk censuurinstrument zoals de rooms-katholieke index. Binnen protestants christelijke kring was er spanning tussen de voorgeschreven regels en de praktijk: het advies om toezicht houden op wat het kind binnen het gezin en op school leest, bleek in de praktijk vaak niet toegepast (Dane, 1996).

1.1.4 Rooms-katholieke zuil

In tegenstelling tot de protestanten kende de rooms-katholieke zuil wel een censuurinstrument, namelijk de rooms-katholieke index. Opvoeders en onderwijzers werd sterk aangeraden toe te zien op hun eigen lectuur en die van de opgroeiende kinderen (Dane, 1996). De rooms-katholieken formuleerden vanaf de vroege twintigste eeuw eigen opvoedingsidealen. Ouders uit de rooms-katholieke zuil hechtten vooral veel waarde aan kennis en overdracht van het geloof (Bakker, 1995), maar er was nog maar weinig gedrukte opvoedingsvoorlichting in het katholieke milieu. Priesters legden uit dat het de plicht was van katholieke ouders hun kinderen zo vroeg mogelijk op te voeden tot zelfbeheersing, door middel van strikte discipline (Bakker, 2005). Er werden preken van parochiegeestelijken uitgewerkt, bedoeld voor de eenvoudige katholieke ouders. In zo'n uitgewerkte preek stond bijvoorbeeld dat ouders moesten waken over de zedelijkheid van hun kinderen, door het kind te dopen. Volgens deze rooms-katholieke visie was de moeder de voornaamste opvoedster en de vader het gezag in de achtergrond. Ondanks dat de meeste katholieken een lange tijd deze strikte opvoedingsstijl bleven behouden, kwamen er met name aan de kant van de vrouwen, meer stemmen op voor een gematigde discipline zonder het gebruik van harde straffen (Bakker, 1995).

1.1.5 Socialistische zuil

Net als bij de katholieken had de moeder ook binnen de socialistische zuil een cruciale rol in de christelijke opvoeding van het kind (Bollen & Bracke, 2005). Naast het geloof was de moeder een belangrijke factor bij het overdragen van de socialistische principes naar de volgende generatie. Het krijgen van historisch besef van de strijd van de arbeidersbeweging en het ontwikkelen een kritische blik waren de voornaamste doelen van de socialistische opvoeding. In de praktijk betekende dit dat zowel het partijblad als de eisen en besluiten van de vakbond met de kinderen werd besproken. Op deze manier kon de moeder haar kinderen vast voorbereiden op de opvoeding tot bewuste socialisten (Bollen & Bracke, 2005). Aansluitend bij de socialistische opvoedkundige principes, moest de moeder haar kinderen ook leren gelukkig te zijn met weinig tot geen luxe. Dit betekende een niet-materialistische levensstijl binnen het gezin. Vogelina Dille-Lobe (1912-1997) een socialistische, feministische militante beschreef de socialistische moeder als volgt:

Een socialistische moeder (...) is zij die, zelf gelovend in de socialistische beginselen van rechtvaardigheid, vrijheid en democratie, elke gelegenheid te baat neemt om haar kinderen de juistheid van deze beginselen te doen begrijpen; hen duidelijk tracht te maken – hoe moeilijk dat dit ook is – dat al wat hen nu als vanzelfsprekend in de schoot valt, de vruchten zijn van jaren strijd, gevoerd door arbeiders, die in de donkerste ellende leefden; hen steeds voor ogen houdt dat de rechtvaardigheid nog lang niet voldoende is en de vrijheid steeds bedreigd wordt; dat slechts een leven van strijd voor een ideaal de moeite waard is. (Bollen & Bracke, 2005, p. 204)

1.1.6 Liberale/Neutrale zuil

Waar bovenstaande zuilen een uitgesproken levensbeschouwelijke houding ten aanzien van de opvoeding voorstonden, is de liberale zuil neutraler en stelt veel meer een goed burgerschap voor. Een belangrijke woordvoerder van deze stroming vinden we in dokter Allebé (1810-1892), die zich in zijn werk ook richtte tot de vrouw en vond dat de opvoeding vooral een taak voor haar was (Bakker, 1995). Allebé verkondigde het liberale idee van een verbetering van de maatschappij door individuele deugd. Zijn werk over de opvoeding van kinderen werd voornamelijk gelezen door mensen uit de gegoede burgerij. Hij wilde informatie over de ontwikkeling van kinderen doorgeven, zodat vrouwen minder met hun gevoel en meer met het verstand kinderen konden gaan opvoeden. Zedelijkheid was belangrijk in de opvoeding, kinderen moesten zich al op jonge leeftijd leren beheersen, maar de individualiteit van het kind moest wel gerespecteerd worden. Allebé was voor een strikte opvoedingsstijl, omdat volgens hem moeder en kind de neiging tot toegeeflijkheid hebben. Bovendien moesten moeders hun kinderen met sterke karakters opvoeden, om op deze manier bij te dragen aan nationaal herstel. Daarnaast was Allebé ook tegen het vroeg beginnen met onderwijs. Kinderen moesten zich de eerste zeven jaar van hun leven vrij kunnen ontwikkelen en spelen, waardoor het lichaam actief gevormd kon worden (Bakker, 1995).

1.2.1 Professionalisering na de Tweede Wereldoorlog

Waar de verzuiling voor de Tweede Wereldoorlog op haar hoogtepunt was, zette daarna de ontzuiling in. Direct na de oorlog bleef de samenleving in eerste instantie even verzuild als voorheen, maar onder invloed van allerlei maatschappelijke processen – de toenemende welvaart, de rol van vrije tijd, de secularisering en de algehele modernisering van de samenleving – maar het duurde tot de jaren zeventig voor de verzuiling serieus onder vuur

kwam te liggen (Bakker & Noordman, 2010). Er ontstond toen ook een toename van culturele en religieuze diversiteit door onder andere immigranten.

De eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog werden gekleurd door een morele paniek ten aanzien van de verloedering van de samenleving. In het bijzonder op de jeugd en juist daardoor werd er een grote verantwoordelijkheid bij de opvoeding en opvoeders gelegd (Wubs, 2004). In de jaren direct na de oorlog piekten de cijfers voor onwettig geboren kinderen, echtscheidingen en criminaliteit (Bakker & Noordman, 2010). Veel mannen kwamen niet terug uit de oorlog of trokken weer terug naar hun geboorteland, bijvoorbeeld de Duitse en Canadese mannen die bij Nederlandse vrouwen kinderen hadden verwekt en vervolgens weer terugkeerden naar Duitsland en Canada. Daarnaast werden de mensen die fout waren in de oorlog massaal opgepakt, waardoor de cijfers van criminaliteit enorm stegen (Bakker & Noordman, 2010). ‘Het ooit zo gezonde geestesleven verkeerde in “ontbinding”, de fundamenteën van de Nederlandse samenleving: gezin, school, werk, waren ernstig beschadigd, de omgangsvormen verruwd en de moraal op “op ontstellende wijze gezakt”’, aldus Bolt & De Goei (2008, pp. 15-16). In het bijzonder maakte men zich zorgen om de kinderen die door de oorlog soms aan het ouderlijk gezag wisten te ontsnappen, een tijd niet naar school konden en na de oorlog weer in het gareel moest zien te komen. In het kielzog van die naoorlogse zorgen nam de institutionalisering van de GGZ een vlucht, zoals zichtbaar werd in de toename van het aantal Medische Opvoedkundige Bureau’s in Nederland (een groei van 7 in 1939 naar 83 in 1962) en de grote(re) rol die de kindbescherming rond de eind jaren zestig ging spelen (Bolt & De Goei, 2004).

1.2.2 Invloed van de overheid op de opvoeding

Na de Tweede Wereldoorlog heerste er een grote bezorgdheid over de toestand, waarin het land zich bevond. Er was veel sprake van geestelijke ontaarding en zedelijke verwildering. Net na de oorlog, in de tweede helft van de jaren veertig, werd het gezin en gezinsopvoeding gezien als aangrijppunt voor de wederopbouw van de samenleving. Zo werden gezinsondersteunende organisaties weer opgepakt onder de leuze: *‘Gezinsherstel brengt volksherstel’*. Het MOB kreeg sinds 1962 ook subsidie vanuit de overheid, waardoor het aantal bureaus nog eens enorm groeide. Het rijk regelde in 1969 een subsidie waardoor er speciale preventiewerkers werden aangesteld die het mogelijk maakten om opvoedingsvoorlichtingen en oudergroepen te organiseren. In de jaren zeventig werden er

gestructureerde opvoedcursussen opgezet. Hieronder zetten we de belangrijkste veranderingen op een rijtje en worden ze kort behandelen.

Welvaart

Vanaf 1948, het begin van de Marshallhulp, begon de levensstandaard van gezinnen langzaam te stijgen. Koopkracht en consumptie namen snel toe in de jaren zestig en zeventig (Wubs, 2004). Daardoor veranderden de levensomstandigheden sterk. Mensen hadden meer geld om eten te kunnen kopen en de woningnood nam af. In 1947 werden de woningen nog veel gedeeld met eigen ouders of andere familieleden, maar vanaf 1960 hadden mensen het geld om een woning alleen voor zichzelf te kunnen kopen of huren (Wubs, 2004).

Secularisering en individualisering

Er kwam steeds meer individuele keuzevrijheid in de tweede helft van de twintigste eeuw. De voorwaarden die werden gezien voor de normalisering waren welvaart en de gemiddelde stijging van de opleidingsniveaus. Daarnaast speelde de secularisatie een grote rol voor de individualisering na 1970 nam de ontkerkelijking toe (Wubs, 2004). De omstandigheden waarin ouders hun kinderen opvoeden is in de periode van 1945-1999 sterk veranderd. De gezinnen aan wie de schrijvers hun adviezen schreven, waren in de eerste periode van 1945 tot 1960, met name aan ouders met weinig koopkracht die leefden in kleinere huizen (Wubs, 2004). Aan het eind van de periode tussen 1945-1999 brachten kinderen meer tijd buiten het huis door zoals in een bewaarschool en kleuterschool en zijn naast de vaders de moeders ook meer buitenshuis gaan werken (Wubs, 2004). Toch is het opmerkelijk dat, ondanks dat vrouwen steeds meer buitenshuis gaan werken, er sinds de jaren tachtig meer tijd aan het zorgen voor en omgaan met de kinderen wordt besteed door ouders. In de jaren zeventig veranderde het moederschap van hoofdbestemming, die de vrouw vanzelfsprekend kreeg, naar deelbestemming. In 1960 werkte één vijfde van de gehuwde vrouwen betaald buitenshuis en de helft daarvan had kinderen (Wubs, 2004). Door de verandering van de arbeidsmarkt en de demografische en culturele factoren gingen steeds meer vrouwen buitenshuis werken naast de opvoeding (Dekker, 2015). In de jaren zeventig werd de arbeidsmarkt gespannen door de groeiende economie en waren vrouwen meer nodig op de arbeidsmarkt. Niet alleen in traditionele vrouwenberoepen, maar juist ook in administratieve, verplegende, verzorgende en educatieve beroepen (Dekker, 2015).

Naast de veranderingen op de arbeidsmarkt begon ook de tweede demografische transitie, deze werd gekenmerkt door uitstel van het huwelijk, de daling van de

vruchtbaarheid, het later of niet krijgen van kinderen, de groei van het aantal echtscheidingen en dus eenoudergezinnen en de groei van het aantal buitenechtelijk geboren kinderen door meer ongehuwd samenwonenden (Dekker, 2015). Vrouwen bleven naast hun werk nog steeds bezig met de zorg voor de kinderen en huishoudelijke taken. Het kindertal daalde met name door de anticonceptiepil die in 1962 op de markt kwam (Dekker, 2015). Daardoor kwam er meer tijd vrij voor individuele aandacht voor het kind.

Eind jaren zestig kwam de emancipatie bij vrouwen op. Joke Kool (1967) schreef als één van de eerste feministen een essay dat aandacht vestigde op de negatieve kant van exclusief moederschap. Ze wees op het isolement en de leegte in het huisvrouwenbestaan en daarin stond ze niet alleen (Doornenbal, 1996). Vele vrouwen gaven aan dat het moederschap als plicht en opoffering het belangrijkste obstakel was om over autonomie en zelfbeschikking te beschikken. Door de opkomende gelijkwaardigheid tussen mannen en vrouwen veranderde het beeld van de vader en de moeder. Rond 1980 veranderde het beeld van de ‘afwezige vader’ of ‘autoritaire vader’ naar de ‘verzorgende vader’. Hier wordt verder op ingegaan in hoofdstuk 3. Ook het beeld van de moeder veranderde naar de ‘werkende moeder’ in plaats van het vanzelfsprekende beeld van de ‘exclusieve, natuurlijk, aanwezige en liefdevolle moeder’ (Doornenbal, 1996). Door deze verandering werd moederschap een keuze.

Consultatiebureaus

Het Groene Kruis publiceerde in 1955 de Leidraad ten behoeve van moedercursussen. Ook de rol van het consultatiebureau veranderde. In eerste instantie was het consultatiebureau met name bedoeld als voorziening voor de sociaal zwaksten. Rond 1930 kwam het inzicht dat het consultatiebureau geen armenzorg is, maar dat iedereen hier recht op heeft (De Pree-Geerling, De Pree, & Bunschoten, 2001). Na de Tweede Wereldoorlog dacht men dat het beter was om welgestelde gezinnen en armen juist tegelijk bij het consultatiebureau te ontvangen, omdat men dan wat van elkaar kon leren. Het consultatiebureau was in eerste instantie vooral op de fysieke gezondheid en niet op de mentale gezondheid gericht. In de jaren zeventig werden opvoedingsadviezen op het consultatiebureau langzaam maar zeker geïntroduceerd (De Pree-Geerling et al., 2001). Er kwam meer aandacht voor opvoedingsvragen en de bijeenkomsten begonnen meer op gespreksgroepen te lijken. Informatie over de opvoeding en de voeding van het kind werd verstrekt door middel van folders of felicitatiebrieven. In de jaren zeventig kwam het Groeiboek op de markt met voedings- en opvoedingsadviezen, ontwikkelingsinformatie en een hoesje waar papieren in passen voor bijvoorbeeld inentingen (Wubs, 2004). Het boekje was precies gemaakt voor de

damestas. Het moderne consultatiebureau houdt zich naast de fysieke gezondheid van het kind ook bezig met het psychische welbevinden.

Opvoedingsvoorlichting en opvoedingsondersteuning

Door de geïndividualiseerde samenleving in de jaren negentig is het vertrouwde netwerk van verwanten weggevallen en zoeken ouders naar informatie bij deskundigen (Wubs, 2004). Voor de jaren tachtig was er nog geen onderscheid tussen ‘opvoedingsvoorlichting’ en ‘opvoedingsondersteuning’. Eind jaren tachtig werd er onderscheid gemaakt tussen het feit dat voorlichting meer informatie uitwisselen inhoudt en ondersteuning meer het doen van interactieve activiteiten (Wubs, 2004). Opvoedingsondersteuning vond veel via gesprekken huis aan huis plaats zoals *Home start programma* of *Moeders informeren Moeders* (Wubs, 2004). Opvallend is dat deze programma’s als doel hebben om ontwikkelings- en onderwijsachterstanden bij kinderen uit specifieke doelgroep te voorkomen. Sinds de jaren negentig is er specifiek aandacht voor opvoedingsondersteuning voor ouders van kinderen en speciaal voor ‘risicogroepen’. Bijvoorbeeld voor ouders met jonge kinderen in achterstandswijken of allochtone groeperingen. Programma’s voor alleenstaande of werkloze ouders zijn meer gericht op het voorkomen van mishandeling en verwaarlozing. De rijksoverheid hield zich op die manier intensief bezig met het beleid inzake opvoedingsondersteuning (Wubs, 2004). Sinds de jaren negentig is er specifiek aandacht voor opvoedingsondersteuning voor ouders van kinderen en speciaal voor ‘risicogroepen’. De verschuiving van de opvoeding naar deskundigen en de invloed daarvan op ouders wordt verder toegelicht in hoofdstuk 2.

1.2.3 Schrijvers van de opvoedingsboeken

Auteurs opvoedingsboeken

In de jaren dertig waren het niet langer onderwijzers en geestelijken die domineerden in het schrijven van opvoedingsadviezen, maar namen psychologen, psychiaters en academische pedagogen dit meer en meer over (Wubs, 2004). Het aantal auteurs als medici zoals psychiaters en kinderartsen nam vanaf 1980 af. Een verklaring hiervoor kan zijn dat er door kinderarts Hugh Jolly, Benjamin Spock en ontwikkelingspsycholoog Penelope Lach al boeken waren geschreven die medische informatie bevatten, waardoor er weinig plaats op de markt was voor soortgelijke uitgaven (Wubs, 2004). Een andere mogelijke verklaring is dat

de interesse van deze beroepsgroep niet meer lag bij de gewone gezinsopvoeding (Wubs, 2004).

Ook begon voorzichtig de opkomst van ouders en dan met name moeders, die opvoedingsadviezen begonnen te schrijven in boeken. In het begin waren er vijf schrijvende moeders (Wubs, 2004). Drie van de vijf ouders baseerden hun adviezen expliciet niet op hun eigen ervaringsdeskundigheid, maar op cursussen of gesprekken die ze hadden gehad met deskundigen (Wubs, 2004). Ouderschap als basis van deskundigheid was dus niet voldoende (Wubs, 2004). De eerste schrijvende moeder zonder deskundige achtergrond is de katholieke M. Clarenbeek van Klaveren (1951) benadrukte het belang van moederschap in haar voorwoord van *Moeder en Kind*: “Van ons, moeders, hangt de hele sfeer in het gezin af” (Wubs, 2004, p. 39). Vanaf 1980 werd er meer aandacht besteed aan ouderschap van schrijvers (Wubs, 2004). Zo werd in de flaptekst van het boek van David Fontana als eerste het eigen ouderschap genoemd: “David Fontana is vader van twee kinderen, docent, al 25 jaar kinderpsycholoog en gezinstherapeut”. Ouderschap werd vanaf toen meer geaccepteerd als vorm van deskundigheid. Ook dit komt terug in hoofdstuk 2: De ouder als intuïtief bekwaam of als amateur.

Schrijfstijlen opvoedingsboeken

Opvoedingsboeken konden onderling sterk verschillen in toon en schrijfstijl. Zo waren er boeken in eenvoudig woordgebruik en stijl, maar ook boeken met lange ingewikkelde zinnen en psychologische vaktermen (Wubs, 2004). Sommige auteurs richtten zich op de praktische kant van opvoeden en anderen wilden humoristisch schrijven om ouders niet te veel te deprimeren (Wubs, 2004). Nederlandse auteurs speelden in vergelijking met Amerikaanse auteurs maar een bescheiden rol.

De Amerikaanse kinderarts Benjamin Spock (1903-1998) schreef het beroemdste opvoedingsboek, *Baby- en kinderverzorging en opvoeding*. Oorspronkelijk gepubliceerd in 1946, verscheen er in 1950 een eerste druk in het Nederlands. Hij begon zijn boek met de uitspraak: “U weet meer dan u zelf denkt” (p. 3). Spock legt in zijn boek veel nadruk op de kwaliteiten van de ouders zelf. In deze tijd, waarin veel ouders twijfelen of ze hun kinderen wel goed opvoeden, heeft dat opnieuw een belangrijke functie. In 2000 verscheen de 46ste Nederlandse druk van het boek van Spock, waarbij er door de tijd steeds nieuwe aanpassingen werden gemaakt. In zijn laatste versie besteedde Spock bijvoorbeeld meer aandacht aan de rol van de vader en aan de veranderingen bij de man tijdens de zwangerschap van de vrouw, ook met betrekking tot seksualiteit. Hij benadrukt daarnaast ook de

gelijkwaardigheid tussen de ouders sterker. Op deze manier probeerde Spock zijn boek af te stemmen op de veranderingen in de samenleving en bleven zijn adviezen up-to-date.

De Amerikaanse kinderpsycholoog Selma Fraiberg schreef opvoedingsboeken vanuit de psychoanalytisch perspectief, zoals *De magische wereld van het kind*, oorspronkelijk verschenen in 1966. Ze beschreef drie ontwikkelingsfasen die ouders konden helpen met de onverklaarbare angsten of het raadselachtige gedrag van kinderen. Ze behandelde de thema's verdringing en sublimatie tot oedipuscomplex en identificatie: "Als ik groot ben", zegt Jeroen aan tafel, 'trouw ik met mama'. 'Jeroen is niet goed snik!' merkt de achtjarige Hanneke verstandig op. 'Je kan niet met mamma trouwen en trouwens wat moet pappie dan?' (...) 'Eens zal hij oud zijn', zegt de dromer met zijn mond vol snijbonen, 'en doodgaan' (Wubs, 2009, p. 44).

Het Duitse echtpaar Künkel schreef het boek *Opvoeding tot persoonlijkheid (1968)*. De individualpsychologie staat hierin centraal en betoogt dat de oorzaak van nerveuze en sociale ontsporing bij kinderen te zoeken is in het overheersen van het persoonlijkheidsgevoel boven het gemeenschapsgevoel. De Duitse psychiater Künkel begint het boek met het uiteenzetten van de grondbeginselen van de individualpsychologie. Volgens Künkel zouden opvoeders eerst hun eigen verborgen motieven moeten onderzoeken zoals hun geheime levensplan dat wellicht sterk op het 'ik' gericht is.

Daarnaast schreef de Nederlandse psycholoog, Snijders-Oomen, de boeken *Het Groeiboek*, *Kleine kinderen worden groot* en *Kinderpsychologie voor opvoeders*. *Kinderpsychologie voor opvoeders*, verschenen in 1966, was bedoeld voor een breed publiek zoals ouders maar ook kleuterleiders, waarin ze verschillende ontwikkelingsfasen uitlegde. Snijders-Oomen zei over één van deze fasen: "Te grote toegeeflijkheid kan even verkeerde resultaten hebben als te grote strengheid" (Wubs, 2004, p. 46). Afleiding is hettoverwoord: "Men moet nu gezag conflicten zoveel mogelijk vermijden en als het kan, het koppige kind ongemerkt tegemoetkomen door afleiding of een grapje" (Wubs, 2004).

1.2.4 1945-1999: Verandering inzicht falende opvoeding

1945-1970: Deskundigheid essentieel voor de opvoeding

Psychiater Van Andel-Ripke schreef in 1949: "Is men niet in de gelegenheid geweest, vóór het trouwen een cursus te volgen in kinderverzorging en opvoeding en in de omgang met kinderen praktische ervaringen op te doen, dan zijn de kinderen proefkonijnen" (Wubs, 2004, p. 63). Volgens haar stelt liefde alleen iemand niet genoeg in staat om aan opgroeiende

kinderen leiding te geven. Wel gaf ze aan dat warme liefde belangrijk is voor een goede opvoeding. Toch ondergaat het kind zoveel veranderingen, lichamelijk en geestelijk, dat praktische ervaring niet voldoende inzicht geeft in het gehele proces (Wubs, 2004). Daarom moesten ouders volgens haar behalve liefde en ervaring, kennis hebben van de kinderlijke ontwikkeling. Andere opvattingen over of de intuïtie van ouders voldoende is of dat zij meer kennis nodig hebben, worden beschreven in hoofdstuk 2.

In de opvoedingsboeken na de Tweede Wereldoorlog stonden liefde en respect centraal voor de zelfontplooiing van kinderen (Wubs, 2004). De psychologische theorieën; individualpsychologie, psychoanalyse en kinderpsychologie stonden na de Tweede Wereldoorlog het meest centraal in de opvoedingsboeken (Wubs, 2004). Ook werd door een aantal Nederlandse auteurs psychologische informatie gecombineerd met pedagogische theorieën. Zij beschreven opvoeding als een proces waarin omgevingsfactoren, vrije wil en ontwikkelingsfasen een belangrijke rol spelen (Wubs, 2004). Deskundigen vonden dat pedagogiek zich moest bezighouden met doelen en idealen en de kinderpsychologie kon zich bezighouden met de juiste opvoedingsstrategie.

Vele auteurs verwezen ouders door naar deskundigen op het moment dat er een opvoedingsfout optrad. Onzindelijkheid, nagelbijten, stotteren, verlegenheid, bepaalde angsten, liegen en stelen werden gezien als opvoedingsfouten (Wubs, 2004). Ze dachten dat deskundigheid nodig was op het moment dat incidenten niet meer vanuit de ontwikkelingsfasen konden worden verklaard (Wubs, 2004). Het was dus belangrijker dat de opvoeding goed gebeurde dan dat het door de ouders werd gedaan. Spock dacht hier anders over; hij zette het gevoel van bij elkaar horen als gezin boven vakmanschap van opvoedingsdeskundigen (Wubs, 2004).

1970-1999: Medeleven voor moeilijke opvoeding

Tot 1970 moesten ouders door goede voorstudie van opvoedingshandboeken opvoedingsfouten voorkomen (Wubs, 2004). Problemen met kinderen waren een aanwijzing tot falen van de opvoeding, door gebrek aan kennis of door het verkeerd toepassen van kennis. Vanaf 1970 ontstond er een verandering in de presentatie van deskundigheid in het opvoedingsadvies. De auteurs, voornamelijk psychologen, schetsen nog steeds de toestand van ouders die het moesten stellen zonder de benodigde kennis als hopeloos (Wubs, 2004). Toch namen auteurs het ouders veel minder kwalijk dat de opvoeding in praktijk vaak niet goed ging en inbreng van deskundigen nodig was. Als er wel verwijten waren dan waren die gericht aan deskundigen die iets voorstelden niet waar te maken was, in plaats van aan de

ouders. Op die manier kwam er medeleven voor ouders die dat verdienen. Rond 1970 kwam er een omslag in de opvoedingsdoelen en voorlichters stelden dat goede opvoeders het kind zelf en de liefde vooropstelden (Wubs, 2004). Schrijvers wilden af van de kloof tussen alwetende deskundigen en onwetende ouders. Ze wilden dat opvattingen van ouders evenveel waard werden als die van deskundigen (Wubs, 2004). Toch blijft het contrast hiertussen nog lange tijd zichtbaar, meer hierover is te lezen in hoofdstuk 2.

1.3.1 De pretparkgeneratie

De naoorlogse professionalisering loopt door tot ongeveer 1990. Daarna volgt een periode die is gekenschetst als de pretparkgeneratie. Om die pretparkgeneratie goed te kunnen begrijpen, is het goed om nog even terug te gaan naar het gedrag van de generaties daarvoor. In de voorgaande paragraaf over de professionalisering werd de periode van de ‘oerpretparkgeneratie’ (1945-1965) en de ‘voor-pretparkgeneratie’ (1965-1990) al behandeld, waarbij de individualisering een steeds grotere rol is gaan spelen.

De volgende factoren waren van toepassing voor de oerpretparkgeneratie: grote culturele verschuivingen hangen vaak samen met cruciale historische gebeurtenissen, veranderingen in geboortecijfers, welvaart en uitvindingen (Van der Leij, 2013). Met het einde van de Tweede Wereldoorlog begon een nieuw tijdperk. De oudere generatie had dit pas in de gaten toen hun naoorlogse kinderen zich in de jaren zestig begonnen te veranderen.

Daarna begon de voorpretparkgeneratie (1965-1990). De geboortebepierking kwam goed op gang door de komst van de anticonceptiepil in 1960 (Van der Leij, 2013). De opvoedingscultuur van deze generatie was anders dan die van daarvoor. Pedagogisch historicus Nelleke Bakker (2007) zegt in het Haarlems Dagblad:

Jonge ouders van nu zijn opgegroeid in de jaren zeventig met veel verwarring en veel geëxperimenteer. Dat werkt door in hun eigen attitude als ouders. Ze missen een goed voorbeeld, zou je kunnen zeggen. Misschien hangen ze daarom wel zo aan boekjes van Daphne Deckers en zo, waarin per saldo niets staat wat ze niet zelf konden bedenken. (Bakker, 2007)

De voor-pretparkgeneratie was de eerste generatie die als kind de vrijheid kreeg van zijn ouders, maar dit betekent niet dat deze generatie beter werd opgevoed. Ze werden eerder meer ‘aan hun lot overgelaten’. De onzekerheid van de voor-pretparkgeneratie was te herleiden naar het feit dat geluk en vrijheid als hoogste doel werden gesteld en dat moesten ze

zelf uitzoeken (Van der Leij, 2013). De oer-pretparkgeneratie, die hun vrijheid zelf hadden veroverd, gingen er vanuit dat als je kinderen vrij laat, ze zichzelf wel zouden ontwikkelen tot moreel evenwichtige mensen. Dit was een vergissing, zo schreef schrijver Victor Schiferli (1967) in zijn boek *Dromen van Schalwijk*: “We keken naar de wereld alsof het een bouw pakket was zonder handleiding” (Van der Leij, 2013). Bij al deze onzekerheden werd veel drugs en drank gebruikt. Zo kwam in de jaren tachtig XTC, cocaïne en andere drugs op. Heroïne werd een groot verslavingsprobleem. Veel wijken in grote steden vielen in verval en op muren werd met graffiti gespoten: ‘*No Future*’.

Pretparkgeneratie

Na de voor-pretparkgeneratie kwam de pretparkgeneratie. Deze generatie begon rond 1990 en loopt door tot nu. In de loop van de jaren negentig herstelt de economie en neemt het materialisme, de welvaart en de werkgelegenheid toe. Ouders van doorsnee huishoudens van de voor-pretparkgeneratie hebben ineens 25 procent meer te besteden (Van der Leij, 2013). De ouders willen de troosteloosheid van hun jeugd compenseren met overvloed voor hun eigen kinderen. De pretparkgeneratie breekt aan en dit is niet gebonden aan verandering in geboorteaantal, want die bleef stabiel laag (Van der Leij, 2013).

Er zijn echter drie uitvindingen die hand in hand gaan met de welvaart rond 1990. Deze hebben een onvergelykbare invloed gekregen op de samenleving, het sociale verkeer en de opvoeding (Van der Leij, 2013). Ten eerste de introductie van de eerste microcomputer, die je kon optillen, in een tas kon stoppen en verplaatsen: de Apple Macintosh in 1984 (Van der Leij, 2013). Daarna kwamen er al snel computerspelletjes op de markt en deed gamen zijn intrede. Pas rond 2000 werden deze spelcomputers enigszins betaalbaar. Inmiddels zijn er notebooks, netbooks en tablets. De tweede uitvinding is het internet dat ongeveer gelijktijdig met de Mac opkwam (Van der Leij, 2013). In het NRC Handelsblad verscheen in 1984 een artikel met de titel: *‘De opkomst van de computernetwerken – Een leven zonder netwerk is ondenkbaar’*. Het internet werd vervolgd met een wereldwijd web (1990), de eerste zoekmachines (1993), online winkels (1994), internettelefonie (1996), draadloos internet (2000), Wikipedia (2001), YouTube (2005), Hyves en Facebook (2008), Instagram (2010) en TikTok (2012). Tot slot kwam de mobiele telefoon op. Door de microcomputer, internet en de smartphone zijn het sociale leven en daarmee ook het leven van kinderen en hun opvoeding, ingrijpend veranderd. In hoofdstuk 6 worden de consequenties van deze uitvindingen op het gebied van opvoedhandboeken besproken.

De pretparkgeneratie kenmerkt zich door de neiging tot snelle behoeftebevrediging, pret te beleven, geluk te zoeken en je eigen gang te gaan. Als ouders van deze generatie heb je als het centrale doel van opvoeden dat je je kinderen zoveel mogelijk momenten van geluk bezorgt. Met de toename van materiële welvaart is overleven geen probleem meer. Er zijn meer medische voorzieningen en de kinderen worden steeds gezonder, langer en zwaarder. Primaire, egocentrische behoeftebevrediging heeft de overhand genomen. In samenloop met de individualisering is er een groei in narcisme. Individuen hebben een steeds korter lontje en hufferig gedrag door een groot ego en weinig incasseringsvermogen (Van der Leij, 2013).

1.3.2 Huidige cultuur in de opvoeding

“De huidige heersende cultuur predikt gelukkig worden en opgroeien moet leuk zijn!”, aldus Van der Leij (p. 23, 2013). Deze uitspraak is typerend voor de huidige pretparkgeneratie. Als we kijken naar peuters en die vergelijken met de voorgaande generaties zijn er maar weinig verschillen. Peuters zijn van nature egoïstisch ingesteld en hebben maar één ding voor ogen, namelijk hun behoeftes bevredigen. Alles zit tegenwoordig mee, de wereld om hen heen is veranderd in een pretpark. Ouders hebben bewuster voor het kind gekozen dan voorgaande generaties. Vaders en moeders werken vaak beiden en willen eigenlijk maar één ding: een rustig kind. Tegenwoordig krijgt het kind alle aandacht en is er nog weinig concurrentie. De teller staat op 1,8 kind per vrouw. Wel hebben de ouders van nu minder tijd voor hun kind. Naast dat ze beiden werken, willen ze ook tijd voor zichzelf. Een prettig leven staat steeds meer centraal. Ouders zullen de tijd die ze wel hebben aan het kind besteden en zijn toegeeflijker geworden; vooral uit schuldgevoel. Ouders hebben het kind namelijk niet voor niks. Met de toewijding betalen ze voor het feit dat ze een eigen carrière hebben en het met hun kind ook leuk willen hebben. Deze ouders behoren namelijk tot de eerste generatie die in vrijheid is opgegroeid (Van der Leij, 2013).

Gevolgen van opgroeien in de Pretparkgeneratie

Ouders hebben het idee dat kinderen vanzelf regels gaan begrijpen. Ze hebben niet in de gaten dat hun kinderen regels overnemen van hun leeftijdsgenoten die ook beperkt toerekeningsvatbaar zijn. Antiautoritair opvoeden werd in de jaren zestig door vele ouders toegepast. De ouders zetten zich in hun opvoeding af tegen de manier waarop zij zelf zijn opgevoed (Van der Leij, 2013). Antiautoritair als de ouders zijn, zullen ze niet snel toegeven. Dat blijkt met name op het moment dat iemand zich bemoeit met het gedrag van hun kind.

Het probleem wordt regelmatig bij de ander neergelegd. Overlast wordt gezien als een probleem van degene die overlast heeft, niet van degene die overlast veroorzaakt. Zo leidt het antiautoritaire tot een sterk gezinscentrisme met als motto: *'Own family first'* (Van der Leij, 2013).

In de hedendaagse antiautoritaire cultuur hoort onderhandelen bij de opvoeding (Van der Leij, 2013). Autoritair zijn is taboe geworden. Kinderen groeien op als middelpunt maar zijn nog te jong om op een redelijk niveau te kunnen onderhandelen. Van der Leij geeft aan dat kinderen steeds sneller leren hoe ze hun zin krijgen en hoe ouder en groter de kinderen hoe veeleisender ze worden. Volgens Van der Leij is slaan en opsluiten in hun kamer een taboe geworden dus blijft het bij praten en onderhandelen. De meeste ouders hebben geen tijd en zin in het eindeloos onderhandelen en praten dus geven ze de kinderen gewoon hun zin. Het eindeloze onderhandelen heeft ervoor gezorgd dat ouders hun autoriteit zijn verloren (zie ook Verhaeghe, 2015). Daardoor kwamen ze op één niveau te staan met hun kind en werd de ouder een gelijkwaardig vriend in plaats van de expert die ontzag inboezemt (Doornenbal, 1996).

Er staan tegenwoordig andere dilemma's centraal, zoals individualiteit versus sociabiliteit (Doornenbal, 1996). Aan de ene kant is het streven om kinderen te bevrijden van de externe dwang en het traditionele gezag om hen de vrijheid te geven om zelf keuzes te kunnen maken. Anderzijds is er nog steeds de drang om kinderen te sturen in het sociale gedrag dat wordt geaccepteerd in de samenleving waardoor er geen optimale vrijheid is. Ook het dilemma emotionaliteit versus moraliteit speelt een grote rol. Aan de ene kant het streven naar emotionele stabiliteit bij de kinderen; het psychische welzijn staat voorop. Aan de andere kant het morele vermogen waarbij er bij kinderen wordt aangedrongen dat ze verantwoordelijk zijn voor hun eigen handelen. Ouders en kinderen zijn beiden meer gericht op het uiten van emoties (Doornenbal, 1996).

1.3.3 De invloed van de opvoeding op de wereld

Er is een duidelijke relatie tussen opvoeding en de manier waarop het er in de wereld aan toe gaat. Die relatie werkt altijd twee kanten op: als kinderen vanaf hun jeugd meekrijgen dat het normaal en goed is om er bij het minste of geringste op los te slaan, dan zullen ze als volwassenen niet erg gediend zijn van het poldermodel (De Winter, 2011). Opvoeding in de tijd van de pretparkgeneratie wordt gezien als strijdtoneel en dat is logisch want kinderen zijn

geneigd te doen wat ze leuk vinden en dat is niet altijd het meest wenselijke gedrag voor opvoeders.

De Spaanse opvoedingsfilosoof Savater zei: “Je kunt een kind niets bijbrengen zonder het zo nu en dan te dwarsbomen” (2001, p. 88-89). Omgekeerd is het ook zo dat opvoeders soms dingen van hun kinderen verlangen die nog te veel gevraagd zijn. Er is een spanning tussen vrijheid en binding volgens de Utrechtse pedagoog Langeveld (1979). Kinderen hebben de behoefte om in vrijheid met van alles en nog wat te experimenteren, terwijl volwassenen juist die experimenteerruimte proberen te begrenzen zodat kinderen niet in angstige en onveilige situaties terecht komen. Een succesvolle opvoeding wordt ongeveer gelijkgesteld aan gedragsregulering (De Winter, 2011). Tegenwoordig, in tijden van de pretparkgeneratie, worden er ook veel populaire cursussen gegeven die in het kader staan van de opvoedingsondersteuning zoals welzijns- en gezondheidsinstellingen. De ondersteuning bestaat met name uit het leren van *effective parenting*, dit houdt zich bezig met hoe je ongewenst gedrag kunt veranderen in gewenst gedrag (De Winter, 2011). Het gaat het nog amper over fundamentele en normatieve kwesties. Het lijkt erop dat professionals, programmamakers en wetenschappelijke onderzoekers deze dilemma's hebben weggestopt, aldus de Winter. Toch is het gek dat er door opvoeders zoveel aandacht wordt geschonken aan gedragsregulering, want dat heeft weinig met opvoeden te maken. Er komen namelijk veel complexere zaken bij kijken zoals de vorming van persoonlijkheid, het ontwikkelen van een identiteit en de zin van het bestaan. Opvoeders hebben bij deze zaken meer aan wijsheid en gezag dan aan de simpele conditioneringsprincipes. Daarnaast zegt de Winter (2011) hebben ze ook meer aan geduld, moed en ervaring hebben dan aan het eindeloze consequent zijn.

Versimpeling en polarisatie

Zowel in televisieprogramma's, opvoedingscursussen en wetenschappelijke pedagogiek als in de politiek en media zijn er voorkeuren voor versimpelde en gefragmenteerde oplossingen. Politici willen alsmaar strakkere grenzen stellen, consequent handhaven en slechte ouders bestraffen door middel van kinderbijslag intrekken of beboeten voor wangedrag van de kinderen. De centrale gedachte is dat de opvoeding thuis en op school te 'zacht' is geworden en het toezicht op straat is te vriendelijk, zodat jongeren zich op straat aan geen enkele regels houden (De Winter, 2011).

Opvoedingskramp

Opvoeden is een individuele keuze, maar als je verkeerd kiest, is het wel je eigen verantwoordelijkheid (Wubs, 2004). Steeds meer ouders kampen met opvoedingskramp. Ouders zijn zich de afgelopen decennia voor veel meer ontwikkelingsaspecten verantwoordelijk gaan voelen (De Winter, 2011). Een lange tijd draaide de opvoeding enkel en alleen om voeding, hygiëne en gezondheid. Tegenwoordig breidt die verantwoordelijkheid zich uit tot emotioneel welbevinden en geluk. Naast ouders zit ook de politiek in opvoedingskramp. De publieke discussies over opvoeding en jeugdbeleid gaan maar één kant op, namelijk de richting van het beperken van de vrijheid (De Winter, 2011). Ouders zijn burgers die vertegenwoordigers mogen kiezen. Die vertegenwoordigers kiezen weer voor maatregelen waardoor de opvoedingskramp wordt versterkt.

1.3.4 De rol van de opvoedingsexperts

De meeste ouders besteden veel tijd aan de opvoeding. Ze hebben aan de ene kant vertrouwen in hun eigen pedagogische capaciteiten. Aan de andere kant hebben ze vaak veel behoefte aan informatie en diezelfde ouders vinden ook dat er weinig mogelijkheden zijn voor opvoedingsondersteuning. Of ouders daadwerkelijk onzeker zijn, hangt ook af van hoe opvoeding opgevat wordt (De Winter, 2011). Na de Tweede Wereldoorlog werd opvoeden niet gezien als iets zwaars, maar als een belangrijke taak ten behoeve van de samenleving en de toekomst (De Winter, 2011). Tegenwoordig wordt de opvoeding meer gezien als een individuele keuze. De opvoeding is een weerspiegeling geworden van het algemeen maatschappelijk veranderingsproces, waarin keuzevrijheid van burgers de centrale rol speelt (De Winter, 2011). Pedagogische experts zijn tegenwoordig positiever en minder veroordelend en betuttelend tegenover ouders.

Sinds de jaren zeventig en tachtig werd de afhankelijkheid van opvoedingsexperts bij ouders als problematisch gezien (De Winter, 2011). De cultuurverandering speelde hierin een belangrijke rol, steeds meer gewone problemen werden naar een psychologisch jargon vertaald. De Swaan sprak over ‘protoprofessionalisering’, een proces waarin cliënten en burgers de taal en de denkwijze van professionals gaan overnemen. Als je bijvoorbeeld kijkt naar websites waar ouders problemen met elkaar bespreken, wordt er vaak gesproken in vakjargon. De professionaliseringstheoretici zeggen dat mensen hun eigenwaarde steeds meer ontlenen aan het denkkader dat deskundigen hun meegeven (De Winter, 2011).

Volgens de Amerikaanse historicus Peter Stearns is als (bij)effect van de modernisering de onzekerheid bij ouders toegenomen (De Winter, 2011). Ouders gingen in

het begin van de twintigste eeuw meer op zoek naar de steun van deskundigen, omdat hun leefwijze en levensomstandigheden drastisch waren veranderd. Door de urbanisatie en de industrialisatie namen de familiebanden af en bleven er enkel kleine kerngezinnen over. Kinderen waren niet meer nodig voor de arbeid, maar kregen veel vrije tijd en gingen massaal naar school. Er kwam een nieuw wetenschappelijke inzicht dat de ontwikkeling van kinderen werd beïnvloed door de opvoeding thuis. Met name de moeders kregen vaak de schuld als er iets misging met de opvoeding. De onzekerheid van de ouders werd zo eind van de twintigste eeuw steeds meer commercieel uitgebreid en gestimuleerd (De Winter, 2011). Volgens Rosefield en Wise (2001) leidt dit tot '*hyperparenting*', de suggestie dat elke ouder de mogelijkheid, maar ook de plicht heeft om zijn kind perfect op de te laten groeien. Volgens deskundigen begint deze verantwoordelijkheid al veel eerder, namelijk in de baarmoeder. Tegenwoordig kun je alles volgen en bijhouden van het kind. Hierin speelt de media een grote rol die al duidelijk maakt dat de binding tussen moeder en kind vanaf de zwangerschap belangrijk is. Dit leidt juist tot overgeschematiseerde gezinslevens; ouders worden steeds nerveuzer en dit leidt uiteindelijk tot problemen bij kinderen die bang zijn door de (te) hoge verwachtingen van de ouders (De Winter, 2011).

Volgens de Britse socioloog Frank Furedi is er sprake van een toenemende angstcultuur in de opvoeding, die ook het optreden van de overheid, deskundigen en belangengroepen beïnvloedt. In zijn ogen is angst een obsessie geworden van de moderne wereld. Terwijl er minder sprake is van concrete angstaanjagende gebeurtenissen, is de mens banger voor de onzekerheden van het dagelijks leven waar we moeilijk vat op krijgen zoals criminaliteit, klimaatveranderingen en terrorisme. Volgens Furedi (2001) is er rondom het ouderschap afgelopen decennia een complete paranoia ontstaan. Furedi legt de schuld in eerste instantie bij politici, beleidsmakers en '*child-protection-industry*'. Deze instanties zijn zich steeds meer gaan bemoeien met de opvoeding, in de veronderstelling dat de problemen van kinderen zelf achter de voordeur worden gecreëerd. Alle denkbare aspecten van het ouderschap en het risico dat het leven van kinderen met zich meebrengt worden tegenwoordig steeds meer onder een vergrootglas gelegd (De Winter, 2011).

Vrije en minder vrije keuzes

De opvoeding lijkt voor veel mensen een persoonlijke keuze en verantwoordelijkheid. De populaire opvoedingslectuur geeft mee dat de opvoeding leuk moet zijn, er bewust moet worden gehandeld en er vooral niet te veel fouten moeten worden gemaakt (De Winter, 2011). Als de kinderen iets mankeert zoals problemen op school of adolescentie vol risico's,

wordt er automatisch gekeken naar de ouders. Van de ouders wordt verwacht dat ze een deskundige om raad zullen vragen. De enige manier om als ouders aan de aansprakelijkheid te ontkomen is dat het probleem van het kind wordt gelabeld met een syndroom of stoornis. In de geïndividualiseerde en gesecculariseerde samenleving hebben ouders steeds meer het idee dat zij zelf uiteindelijk verantwoordelijk zijn voor een goede toekomst van het kind (De Winter, 2011). Aan de ene kant geeft deze ontwikkeling ouders vrijheid; ze hebben meer autonomie gekregen en minder last van sociale controle. Daarnaast hoeven ze minder rekening te houden met ideologische en religieuze voorschriften. Aan de andere kant lijkt deze ontwikkeling van de opvoedingsautonomie te hebben geresulteerd in een toenemende afhankelijkheid van deskundigen. Bovendien is ook de overheid zich meer gaan bemoeien via dezelfde experts op de opvoeding.

Mening van deskundigen

Meerdere pedagogen hebben een andere kijk op de opvoeding en de collectieve zorg van de overheid. Zo geeft Brinkgeve (2008) aan dat de opvoeding meer een object van collectieve zorg en betrokkenheid moet zijn (De Winter, 2011). Terwijl Furerdi (2001) juist van mening is dat het opvoedingsgezag van volwassenen door de opkomst van deskundigen is ondermijnd. Hierdoor is er een oneindige cirkel ontstaan die steeds meer professionele opvoedingshulp en gedragsmanagement nodig acht. Furerdi (2001) zegt dan ook dat het goed is voor ouders om meer samen te werken, om zo isolement tegen te gaan: *“We need to contact other parents and make friends with them to try to create our own little community of stakeholders in our children’s welfare... it is also the most effective alternative to the disempowering consequences of the professionalization of parenting”* (p. 188). Stearns is eveneens van mening dat ouders zowel persoonlijk als collectief meer standvastig en bij hun eigen mening moeten blijven tegenover deskundigen en de media die ouders continu schuldgevoelens aanpraten. De media schetsen namelijk een overdreven beeld van kwetsbaarheid van kinderen en onderschatten de veerkracht (De Winter, 2011). Daarnaast wordt vaak het beeld geschetst dat ouderschap afgelopen jaren steeds moeilijker is dan daarvoor, terwijl, volgens Stearns, mensen nauwelijks nog weten hoe het er een aantal generaties terug aan toeging (De Winter, 2011). Stearns raadt aan om *Parenting-response groepen* op te richten die ouders het plezier en zelfvertrouwen kunnen teruggeven. Met elkaar kunnen ze ervoor zorgen dat het ouderschap zich weer ontspant. Meer samenwerking tussen ouders en scholen en een gelijkwaardige relatie tussen opvoedingsdeskundigen en ouders wordt steeds meer aangeraden. Kortom, het versterken van de *‘civil society’* (de maatschappij

van de burgers). Putnam kwam tot de conclusie dat sociaal kapitaal in een gemeenschap een belangrijke bron vormt voor de ontwikkeling van jongeren en kinderen (De Winter, 2011). Het kapitaal zorgt voor een betrokkenheid bij de ouders en de omgeving. Als de algemene betrokkenheid in een wijk groot is, brengt dat een positief effect met zich mee. De betrokkenheid van de ouders bij een school wordt hoger en daardoor zijn er relatief minder kinderen met gedragsproblemen op een school.

Opvoedingshandboeken van ouders zonder deskundige achtergrond

Tegenwoordig schrijven ook ouders zonder enige deskundige achtergrond over het opvoeden van kinderen. Zowel mannen als vrouwen vertellen in opvoedingsboeken hoe zij het ouderschap hebben ervaren. Zo ook de bekende Nederlander Beau van Erven Dorens. Hij schreef het boek: *Handboek voor Vaders* (2013). In dit boek vertelt hij hoe het vaderschap is en hoe het wordt ervaren vanuit zijn eigen perspectief. Zo schreef hij:

Als vader kun je niets goed doen. Het is pijnlijk maar waar. Het begint al in de eerste maanden. Ook al sta je zes uur per nacht kribjes te wiegen, braaksel te dweilen en spenen terug te pluggen, dan nog zal je nooit de waardering krijgen die je verdient. Onthoud dat. Sla het op. Probeer er niet tegenin te gaan. Hoe modern en geëmancipeerd we ook menen te zijn, de samenleving heeft een beeld van het ouderschap waarbij de vader geen rol van betekenis speelt. De moeder zorgt, de vader werkt punt. (Van Erven Dorens, 2013, p. 40)

In dit citaat geeft van Erven Dorens duidelijk aan dat hij vindt dat mensen nog steeds de duidelijke man-vrouw rol zien en dat we dus nog niet zo goed geëmancipeerd zijn als dat wordt beweerd. Daarnaast schrijft van Erven Dorens op een humoristische wijze voor aankomende vaders waarin hij de vader neerzet als een soort kansloos sulletje.

Twee andere bekende Nederlanders, Isa Hoes & Barry Atsma, die samen veel raakvlakken hebben zoals de uitdaging van alleenstaand ouderschap in combinatie met werk en het zoeken naar een nieuwe partner, schreven samen het boek: *Doordraven en overeind blijven* (2013). Daarin schrijven ze brieven naar elkaar waarin ze dingen delen over de opvoeding en wisselen ze gedachten uit. Ook dit boek lijkt meer geschreven ter ontspanning – er worden ook geen tips gedeeld – dan informatief. Opvoedingsadviezen in de eigenlijk zin staan niet in deze boeken en wellicht dat ze daardoor juist populair zijn.

1.3.5 Conclusie: Van een autoritaire naar democratisch opvoeding

Alhoewel de pretparkgeneratie vanaf de jaren negentig een meer democratische opvoedingsstijl hanteert, waarbij de kinderen eerder verwend dan gestuurd worden, was dit de afgelopen honderd jaar niet altijd het geval. Er heeft een duidelijke verandering in opvoedingsstijl plaatsgevonden, namelijk de verandering van een autoritaire opvoedingsstijl naar een autoritatieve opvoedingsstijl (Keizer, 2015). Voor de Tweede Wereldoorlog werd een autoritaire stijl gehanteerd. Bij een autoritaire opvoedingsstijl kreeg het kind weinig verantwoordelijkheden en werd de autonomie van het kind minder benadrukt. De autoritaire opvoeding werd gekenmerkt door een lagere mate van warmte. Bij deze stijl van opvoeden wordt er veel waarde gehecht aan conformiteit en gehoorzaamheid. Rond 1960 ontstond er een democratische stijl van opvoeden, de autoritatieve opvoedingsstijl. Doordat men na de Tweede Wereldoorlog een nare bij smaak had gekregen van een autoritaire stijl, ontstond er de autoritatieve opvoedingsstijl met een hoge mate van warmte en controle. Bij een opvoeding die gekenmerkt wordt door een autoritatieve stijl is stimulering van de autonomie van het kind erg belangrijk (Keizer, 2015).

Deze autoritatieve stijl is langzaam aan het veranderen in een toegeeflijke opvoedingsstijl, waarbij het Nederlandse kind door de jaren heen een centrale positie heeft ingenomen (Rosenboom, 2010). De welvaart, democratisering en het grote aantal pedagogische artikelen zouden hier wellicht aan hebben bijgedragen. Volgens Rosenboom (2010) heeft het verlegen kind plaats gemaakt voor het eisende kind, dat ervan uitgaat dat zijn ouders altijd aandacht voor hem hebben. Het verdwijnen van deze gezagsverhouding zorgt voor nieuwe problemen. Steeds meer ouders worden toegeeflijk, omdat de democratische opvoeding een steeds grijzer en onduidelijker gebied zou worden. Als gevolg van deze toegeeflijkheid en door het vele verwennen, leert het kind niet dat er grenzen en regels zijn waar iedereen zich aan moet houden om te kunnen functioneren in de maatschappij. Dit zou voor minder zelfredzaamheid en verantwoordelijk zorgen (Rosenboom, 2010).

Rosenboom (2012) is niet de enige die deze keerzijde van een democratische opvoeding benadrukt. DeVito en Hopkins (2001) vonden dat kleuters met probleemgedrag vaker permissief opgevoed werden. Een permissieve opvoedingsstijl wordt vaak gekenmerkt door een hoge mate van warmte, maar zeer weinig controle. Volgens DeVito en Hopkins (2001) is zo'n permissieve opvoedingsstijl meer bepalend voor het probleemgedrag bij kleuters dan een autoritaire opvoedingsstijl. Dit werd niet alleen gevonden onder kleuters, maar ook bij studenten werd er een verband gevonden tussen een permissieve opvoedingsstijl en probleemgedrag. Studenten die hun opvoeding als een permissieve opvoeding beschreven lieten meer probleemgedrag zien dan studenten die autoritair waren opgevoed (Gysels, 2009).

Jongeren die permissief opgevoed zijn zouden agressiever reageren in conflictsituaties dan hun leeftijdgenoten die opgevoed zijn met een autoritaire of autoritatieve opvoedingsstijl (Miller, DiOrion & Dudley, 2002). Dit zou kunnen komen doordat verweende kinderen een lagere frustratietolerantie, minder vermogen tot uitstel, een lagere impulscontrole en weinig tolerantie zouden hebben (Gysels, 2009). Er hebben dus vele naoorlogse veranderingen plaatsgevonden in termen van de verschuiving van een autoritaire naar democratische opvoeding, met als gevolg dat ouders en kinderen vrijer en meer gelijkwaardig met elkaar omgaan, en met als keerzijde zaken als verwenning en lagere frustratie tolerantie. In de volgende hoofdstukken wordt ingegaan op andere maatschappelijke onderwerpen die zorgden voor verandering in het maatschappelijk denken.

Hoofdstuk 2

De ouder als intuïtief bekwaam of als amateur

2.1 Inleiding

It may surprise you to hear that the more people have studied different methods of bringing up children, the more they have come to the conclusion that what good mothers and fathers instinctively feel like doing for their babies is usually best, after all (p. 4).

Met dit citaat heeft dr. Benjamin Spock (1946) in *The common sense book of baby and child care* als één van eerste opvoeddeskundigen aandacht voor de intuïtie van ouders. Tot die tijd werd ouders door deskundigen aan de hand van richtlijnen vooral verteld wat wel en wat vooral niet te doen in de opvoeding van hun kinderen, zoals we hebben kunnen lezen in hoofdstuk 1. Spock breekt hier direct op de eerste pagina van zijn opvoedboek mee: “Remember that you know a lot about your child and that I don't know anything about him”(p. 1). Het eerste hoofdstuk ‘The parents part’, begint al even aanmoedigend met de woorden: “Trust yourself. You know more than you think you do” (p. 3). Een opluchting voor veel ouders, die opeens hun intuïtie mochten volgen om bijvoorbeeld hun huilende kinderen wel uit hun bedje te halen in plaats van het te laten liggen omdat dit beter zou zijn, iets wat hen jaren was voorgehouden door deskundigen. Spocks boek werden dan ook al snel populair.

Toch is het contrast tussen intuïtie dan wel richtlijnen nog steeds een opvallend verschijnsel in veel opvoedboeken. De ene auteur meent dat ouders zelf het beste weten wat goed is voor kinderen, waar de ander het ziet als iets wat aangeleerd moet worden, waar ouders een handleiding voor nodig hebben. Zo ook Eckhart Tolle in het voorwoord van Stiffelman (2015):

Om een auto te mogen besturen moet je een theoretisch en een praktisch examen afleggen, opdat je geen gevaar vormt voor jezelf en de anderen. Voor alle banen, uitgezonderd de meest eenvoudige, zijn bepaalde kwalificaties vereist en voor meer complexe functies jaren van training. Maar voor een van de meest uitdagende en voor het leven belangrijkste beroepen - het ouderschap - vinden we een training of bepaalde kwalificaties niet noodzakelijk (p. 7).

En dan zijn er nog de pedagogen die, net als Spock, eerst verkondigen dat ouders het zelf het beste weten, om vervolgens in de rest van het boek uiteen te zetten hoe ze dat precies moeten doen. Spocks ‘opvoedbijbel’ houdt het zo al 59 edities uit.

Zou het idee dat ouders intuïtief het beste weten wat te doen in de opvoeding dan toch niet kloppen? Hebben ouders richtlijnen en adviezen nodig voordat zij in staat zijn hun kinderen goed op te voeden? In dit hoofdstuk wordt dit contrast uiteengezet. Er zal zowel naar deze tegenstelling in de opvoedingsliteratuur worden gekeken, als naar wat de wetenschap heeft te zeggen over al dan niet intuïtief opvoeden en hoe dit is ontstaan.

2.2 Intuïtie in opvoedboeken

Na Spock zijn er nog vele anderen geweest die in hun opvoedboeken uitgaan van een natuurlijk soort ouderschap, dat wij allemaal inzetten om kinderen op te kunnen voeden. De een noemt het intuïtie, de ander instinct, gevoel of ‘innerlijk kompas’. Voorbeelden daarvan vinden we bij Jellesma (2021) in *Gemakkelijk opvoeden*: “Opvoeden doe je vaak op gevoel, je intuïtie vertelt je wat je moet doen” (tekst achterflap); Hermans & Rozenbroek (2017) in *Geef dat kind een slok jenever*: “Ouders zijn evolutionair uitgerust met het talent kinderen op te voeden in overeenstemming met de eisen van hun tijd. Ze kunnen op zichzelf vertrouwen” (p. 9); en L. van Ruijven-Bank (2014) in *Ouderschap vanuit je hart*: “Natuurlijk ouderschap is een ouderschap waarin je meer je hart volgt dan de ‘adviezen’ van de omgeving” (tekst achterflap). Wat ze allen gemeen hebben is dat ze verwijzen naar een van nature aanwezige vaardigheid om kinderen op te voeden. Maar als ouders het opvoeden volgens de auteurs van dit soort opvoedboeken van nature al in zich hebben, waarom zouden zij dan nog een boek schrijven over hoe zij dit moeten doen? Hebben we de band met de intuïtie verloren? Of klopt dit idee van intuïtie niet en hebben we toch lessen en richtlijnen nodig om kinderen op te kunnen voeden?

2.2.1 Mindful ouderschap

Een veel gebruikt argument in opvoedboeken is dat ouders hun intuïtie niet meer aanspreken door een gebrek aan bewustzijn of *mindfulness*. Ouders zouden zich niet meer bewust zijn van hun natuurlijke staat en daardoor het contact ermee ‘verliezen’. Zo omschrijft Susan Bögels (2017) in haar boek *Mindful opvoeden in een druk bestaan* hoe opvoeden teveel een *to-do* activiteit is geworden, waar het meer een *to-be* activiteit mag zijn. De zijnsmodus, waarin we meer bewust en in het moment zijn terwijl we onze ervaringen niet proberen te veranderen, is volgens haar de natuurlijke staat van kinderen die we als ouder vaak verliezen.

Terwijl het deze zijnsmodus is die de opvoeding en de relatie tussen ouder en kind ten goede komt (Bögels, 2017).

Ook Peeters (2018) gaat in zijn boek *Kinderen zijn geen puppy's, de kracht van zelfsturing in de opvoeding* mee in de argumentatie dat bewustzijn van ouders nodig is om op te kunnen voeden vanuit hun intuïtie: “In de opvoeding vertrouwen we op ons innerlijke kompas. Maar soms is ons innerlijke kompas verstoord, omdat we onvoldoende aandacht geven aan wat we werkelijk denken, voelen en waarnemen” (tekst achterflap). Volgens Peeters weten ouders, wanneer zij zich niet bewust genoeg zijn van hun innerlijke staat, niet meer hoe kinderen te sturen en hebben zij dan te veel focus op korte-termijn gedragscontrole.

Gold (2012) gaat zelfs zo ver te stellen dat mindful ouderschap *Het geheim van een gelukkig kind* is: “Mindful ouderschap kan specifiek begrepen worden als het vermogen om over het gedrag van je kind te denken in termen van zijn onderliggende gevoelens en drijfveren” (p. 14).

Dit is slechts een greep uit de boeken over mindful ouderschap, welke beargumenteren dat ouders beter kunnen opvoeden wanneer zij zich meer bewust zijn en daardoor in contact met hun natuurlijke ‘opvoed instinct’. Deze boeken zijn vooral gericht op de westerse samenleving en schenken veelal aandacht aan het drukke bestaan en de vele taken die ouders hebben, welke mede als reden worden gegeven voor het gebrek aan mindfulness.

2.2.2 Destructieve patronen

Een ander argument van de intuïtie-aanhangers voor hun vele uitleggen ondanks een vertrouwen op de eigen intuïtie van ouders, is gebaseerd op de aanwezigheid van destructieve patronen en wordt onder andere gegeven in het boek *Moeiteloos opvoeden* van Langemeijer (2020). Hierin wordt gesteld dat opvoeden moeiteloos wordt als dit gebeurt vanuit een natuurlijk leiderschap dat iedereen bezit, maar dat we kwijt kunnen raken door patronen en onvolkomenheden in familiesystemen. Door deze problemen uit het verleden op te lossen kan volgens Langemeijer het natuurlijk leiderschap als opvoeder hersteld worden. Het idee dat oude patronen en ervaringen van vroeger van invloed zijn op de innerlijke staat en de opvoeding en omgang met anderen is niet nieuw. Hulpverlening zet hier vaak op in als er problemen zijn in de opvoeding. Systeemtherapie en EMDR zijn hier maar enkele voorbeelden van.

Voorgaande twee argumenten voor een ‘kwijtraken’ van intuïtief ouderschap (de afwezigheid van bewustzijn en de aanwezigheid van oude patronen), worden regelmatig met elkaar gecombineerd in de opvoedliteratuur. Het *Handboek mindful ouderschap* van ouders Myla en Jon Kabat-Zinn (2015) is hier een voorbeeld van. Zij benadrukken ouderschap vanuit vertrouwen, bewustzijn en verbondenheid en stellen, net als Langemeijer (2020), dat destructieve patronen van eerder hier invloed op uitoefenen. De oplossing die ze hiervoor geven is mindfulness:

Het gaat over het het zo goed mogelijk herkennen van en tegemoetkomen aan de behoeften van onze kinderen. Dit kunnen we doen door een vermogen dat we al hebben, en dus niet meer hoeven te verwerven, beter en intiemer te leren kennen, namelijk het gewaarzijn zelf..... Mindfulness staat synoniem voor gewaarzijn (p. 32).

Shefali Tsabary (2011) sluit zich hierbij aan in haar boek *Bewust ouderschap, verander jezelf en maak je kinderen sterker*, waarin zij beschrijft hoe het tekort aan bewustzijn van ouders aan de basis ligt van moeilijkheden in de opvoeding: “Als we ons onvoldoende bewust zijn, betalen de kinderen daar de tol voor” (p. 24). Ze stelt dat ouders in contact met zichzelf moeten komen om met hun kinderen in contact te kunnen zijn: “gebrek aan bewustzijn sijpelt naar zijn aard van de ene generatie naar de andere, tot het is verwerkt. Die cyclus van pijn die door families wervelt, kan door middel van bewustzijn worden beëindigd”.

Ook het boek *Opvoeden vanuit je hart* van het magazine Happinez (2021) maakt gebruik van een combinatie van deze twee zienswijzen. Met de argumentatie dat ouders de manier waarop ze zich leren verbinden, doorgeven aan hun kinderen. Patronen herhalen zich zo en het hier bewust van zijn is de oplossing (Happinez, 2021).

2.2.3 De deskundige als boosdoener

In hun boek *Geef dat kind een slok jenever* gooien Hermans & Rozenbroek (2017) het over een andere boeg. Eerst stellen zij dat ouders evolutionair uitgerust zijn tot opvoeden en dan ook vooral op zichzelf moeten vertrouwen, om vervolgens precies uiteen te zetten wat zij zouden moeten doen in welke opvoedsituatie. De auteurs menen dat ouders het van nature zelf kunnen, maar dat zij worden verward door opvoeddeskundigen: “Ons doel is ouders over te brengen dat je opvoeddeskundigen met een korreltje zout moet nemen (behalve ons dan maar wij zijn geen deskundigen) omdat ze ouders ontzettend onzeker maken” (p. 7). Ze vinden dat deskundigen hun eigen markt creëren door ouders onzeker te maken. Opvallend is

dat ze hun uitspraken over dat ouders zelf wel weten wat goed is, stoelen op de woorden van Benjamin Spock, die zij dan weer een antideskundige noemen.

Ook Sears en Sears (2018) achten deskundigen verantwoordelijk voor het verlies van de ouderlijke intuïtie. In *Het attachment parenting boek* merken ze op: “Eigenlijk is attachment parenting de opvoedstijl waarvoor iedere ouder zou kiezen, als ze de moed hadden om hun eigen intuïtie te volgen” (p.10). Het boek dient volgens de auteurs om ouders deze ‘instinctieve manier van aanrakend opvoeden’ terug te geven. Zij stellen dat deze manier hen is afgenomen door vele jaren aan opvoedadviezen die gebaseerd zijn op afstand.

2.2.4 De intuïtie nog niet kwijt

Iemand die het nog weer anders ziet is Jan Geurz (2010), van het boek *Het einde van de opvoeding*. Volgens hem hebben ouders een natuurlijke neiging om voor hun kinderen te zorgen tot die voor zichzelf kunnen zorgen. Hij stelt dat handelingen van ouders hun natuurlijkheid en spontaniteit verliezen zodra deze gericht zijn op een doel met betrekking tot het vormen van het kind, en dus volgens zijn visie een opvoedingshandeling worden. Geurtz ziet dus het zorgen voor kinderen als intuïtief, en het opvoeden niet.

Naast aanhangers van het idee dat ouders het intuïtief ouderschap op wat voor manier dan ook zijn ‘kwijtgeraakt’, zijn er ook auteurs die er vanuit gaan dat ouders deze nog steeds bezitten. Zij focussen zich vooral op het uitleggen van deze natuurlijke opvoedkwaliteiten, zoals bijvoorbeeld Van Ruijven-Bank (2014) met het boek *Ouderschap vanuit je hart*. Hierin beschrijft zij natuurlijk ouderschap als een vorm waarin het hart wordt gevolgd in plaats van de adviezen van anderen. Ze gaat er vanuit dat veel op een natuurlijke wijze gaat en geeft in haar boek vooral toelichting – ‘aanwijzingen’ – over hoe deze natuurlijke processen (zoals borstvoeding, slapen en dragen) gaan en zich ontwikkelen.

Ook Jellesma (2021), in zijn boek *Gemakkelijk opvoeden*, ziet intuïtie en leren niet als elkaar uitsluitende manieren. Opvoeden kan vaak op gevoel, maar: “Tegelijkertijd is opvoeden soms ook heel bewust. Je hebt bijvoorbeeld ideeën over wat je je kinderen echt graag mee wilt geven of je hebt ervaringen die jij jouw kinderen wilt besparen” (p. 5). Volgens Jellesma kan niemand een ander vertellen hoe die zijn kind dient op te voeden, omdat er verschillen zijn tussen ouders in hun ideeën over opvoeding. Toch vervolgt hij deze stelling door te vertellen hoe de adviezen in zijn boek ouders helpen te communiceren met hun kinderen. Schijnbaar is dat toch iets wat ouders niet enkel op hun intuïtie kunnen. Misschien zijn degenen die denken dat ouders volledig op eigen intuïtie kunnen opvoeden,

ook niet degenen die een opvoedboek schrijven. Onder het vertrouwen in ouders schuilt dus in meer of mindere mate een zeker wantrouwen.

2.3 De ouder als amateur

Tegenover auteurs die ‘vertrouwen’ op de intuïtie van ouders, staan zij die hier geen aandacht aan besteden. Zij spreken ouders niet aan op hun eigen kunnen maar vooral als onwetende mensen die verteld en aangeleerd moet worden wat te doen in de opvoeding van hun kinderen. Zoals Eckhart Tolle (2015) die de vergelijking legde tussen ouderschap en het mogen besturen van een auto. Volgens Tolle is het feit dat ouders geen training of bepaalde kwaliteiten nodig hebben om aan kinderen te mogen beginnen een van de redenen waarom zoveel ouders ermee worstelen. Ouders zouden volgens hem wel in de materiële en fysieke behoeften van hun kinderen kunnen voorzien en ook nog wel in staat zijn van ze te houden, maar geen idee hebben hoe ze met dagelijkse uitdagingen in de opvoeding om moeten gaan of hoe ze moeten reageren op de emotionele en psychologische behoeften van hun kroost.

Een andere, diepere oorzaak is volgens Tolle een gebrek aan bewustzijn. Zonder bewuste ouder kan er volgens hem geen bewust ouderschap zijn. Als dat er niet is, zouden ouders worden beïnvloed door oude patronen uit de eigen jeugd. Opvallend is dat deze laatst genoemde oorzaak toch lijkt te impliceren dat ouders door bewustzijn betere opvoeders zijn, wat overeenkomt met de eerder beschreven opvoedboeken over mindful ouderschap, welke zich juist wel op een natuurlijk instinct tot opvoeding baseren. Daarnaast schrijft Tolle dit, opmerkelijk genoeg, in het voorwoord van Jellesma (2021), die juist wel gelooft in een intuïtie die ouders hoe op te voeden en stelt dat niemand een ander kan vertellen wat te doen in de opvoeding.

Minstens zo opvallend is het dat het gebrek aan cursussen of kennis van ouders, door andere auteurs juist wordt gebruikt als argument voor het bestaan van een ‘opvoed instinct’, zoals De Bruin & Meddens (2012) in *Oplossingsgericht opvoeden*: “Opvoeden is topsport. Het is dus eigenlijk ongelooflijk dat zoveel ouders het van nature al zo goed doen. Blijkbaar weten en doen ouders intuïtief wat werkt voor hen en hun kinderen” (tekst achterflap) en door Myla en Jon Kabat-Zinn (2015): “Ouderschap is een van de meest uitdagende, veeleisende en stressvolle ondernemingen op aarde..... Toch hebben mensen die vader of moeder worden nauwelijks enige voorbereiding of training gehad” (p. 2).

2.3.1 De opvoeding als stappenplan

Naast Tolle zijn er verschillende andere auteurs die de ouder vooral aanspreken als iemand die weinig weet over opvoeden en deze vaardigheid nog aangeleerd moet worden.

Opmerkelijk is dat veel van deze boeken een soort kookboek-format aanhouden, waarin voor iedere denkbare opvoeduitdaging een soort recept of stappenplan wordt gegeven door een deskundige die ouders vertelt wat te doen. Zo ook in *Alle ouders klungelen maar wat aan*. Hierin laat Van den Breemer (2019) verschillende deskundigen aan het woord over wat te doen bij diverse opvoeddilemma's. Iets vergelijkbaars geldt voor het opvoedboek van Leclaire (2018), *Andere ouders doen ook maar wat*. Ook daarin komen deskundigen aan het woord om ouders concreet te vertellen wat te doen in verschillende opvoedsituaties want: "Je wordt per slot van rekening zonder veel kennis dat ouderschap in gekatapulteerd" (p. 17).

Ook Streit (2018), in zijn boek *Nieuwe autoriteit van ouders*, laat zien dat ouders handvatten nodig hebben en verteld moeten worden wat te doen. Dit is alleen al zichtbaar aan de omschrijving van het laatste hoofdstuk als: "het belangrijkste wat je als ouder nodig hebt om de opvoeding van je kind te laten slagen" (p.8). Het bestaat volgens hem uit het op de juiste manier nee zeggen tegen kinderen. Dit opvoedboek bestaat verder uit verschillende thema's waar ouders moeite mee kunnen hebben. Het legt uit welke technieken er zijn en hoe deze toe te passen.

Een laatste voorbeeld waarin ouders worden aangesproken als 'amateur' is *Klein handboek voor opvoeders* (Van der Ploeg, 2016). Ook dit boek houdt het kookboek-format aan. Het bestaat uit gestructureerde problemen, oorzaken, gevolgen en oplossingen. Er worden concrete en stapsgewijze adviezen gegeven die opvoeders precies vertellen wat te doen in welke situatie. Zoals onderstaand voorbeeld over agressie bij kinderen:

Bij een score van 10 of meer is er een aanwijzing dat uw kind te agressief is. Extra aandacht en zorg zijn geboden.

Adviezen

1. Ga met uw kind na waarom het agressief reageerde en laat zien dat hij/zij ook anders had kunnen reageren.
2. Prijs uw kind als het niet agressief heeft gereageerd, terwijl er wel aanleiding toe was.
3. Maak uw kind duidelijk wat agressie bij anderen kan aanrichten.
4. Durf te straffen, maar straf niet te hard.
5. Geef zelf het goede voorbeeld door lastige problemen niet agressief op te lossen.

(Uit: Van der Ploeg, 2016)

De afwezigheid van aandacht voor de intuïtie of het eigen kunnen van ouders daargelaten, laat dit voorbeeld zien dat er toch wordt uitgegaan van enige al bij ouders aanwezige kwaliteiten. Stap vier in dit recept, “durf te straffen, maar straf niet te hard”, gaat er bijvoorbeeld vanuit dat ouders zelf wel zullen weten wat een redelijke - niet te harde – straf is. Ondanks dat ouders dus niet worden aangesproken als van nature instinctief of kundig, worden zij tot op zekere hoogte wel verwacht dit te zijn. Toch wordt over deze aangenomen vaardigheden niet geschreven, noch over hoe ouders deze dienen te verkrijgen.

2.3.2 Het verschil met intuïtieve opvoedboeken

Naast de overeenkomsten in vormgeving, valt op dat de boeken die ouders als amateur aanspreken, veelal een meer autoritaire opvoeding aan lijken te hangen. De boeken die ouders vertellen wat te doen, zijn ook de boeken die kinderen vertellen wat te doen. Eveneens lijken de boeken die meer vertrouwen op de intuïtie van ouders, ook meer te vertrouwen op de eigen vaardigheden van kinderen. Deze boeken hebben sowieso meer aandacht voor vertrouwen als waarde in de opvoeding. Ze volgen de kinderen meer in hun natuurlijke ontwikkeling, net als ze ouders meer volgen in hun ‘natuurlijk ouderschap’. Kanttekening hierbij is wel dat het hier gaat om een beperkte selectie van opvoedboeken, dus deze overeenkomsten kunnen ook op toeval berusten.

2.4 Intuïtief opvoeden volgens de wetenschap

Uit bovenstaande wordt duidelijk dat opvoedboeken aanzienlijk verschillen in hun visie op de aanwezigheid van een ouderlijke intuïtie voor opvoeden. Maar wat zegt de wetenschap hierover? Wat laten onderzoeken ons zien over het al dan niet aanwezige opvoed-instinct? Dat baby's en jonge kinderen intuïtief weten wat te doen bij het opgroeien is bekend en onderwerp van vele studies. Zo weten de meesten van hen bijvoorbeeld vrij vlug na de geboorte de borst van de moeder te vinden om aan voeding te komen, huilen ze om hun behoefte aan te geven, wensen ze fysieke nabijheid van hun verzorgenden om zich veilig te voelen en nemen zij van nature een houding aan waarin zij gedragen kunnen worden (Schön & Silvén, 2007).

Maar als kinderen van nature zo goed afgestemd zijn op de opvoeding, hoe zit dat dan met ouders? Hebben zij net zo'n sterke intuïtie om op hierop te kunnen reageren? Of is dit toch iets wat zij moeten leren?

2.4.1 Eerste onderzoeken

Tot 1970 was er in de wetenschap weinig aandacht voor intuïtie in de opvoeding. Over psychologische, socio-culturele, ecologische en klinische factoren in de opvoeding was al veel geschreven maar informatie over de invloed van intuïtie was spaarzaam (Schön & Silvén, 2007). Het idee van opvoeden vanuit intuïtie is ontstaan vanuit een samenwerking van de ontwikkelingspsychologie, biologie en systeemtheorie (Papošek & Papošek, 2002).

Pioniers op dit gebied waren Papoušek en Papoušek (1984; 1987; Schön & Silvén, 2007). Zij vonden eerste aanwijzingen voor biologische aspecten van opvoeding. Door gebruik van videomateriaal ontdekten ze dat ouders impliciet aanwezige communicatieve vaardigheden hebben om zich aan te passen aan hun kind en daarmee diens welzijn en ontwikkeling te bevorderen. Ondanks dat de ouders in het onderzoek zich overduidelijk aanpasten aan de vaardigheden en beperkingen van hun kind om hen (in dit geval didactisch) te ondersteunen, waren zij zich hier niet bewust van.

Papošek en Papošek (2002) noemden dit ‘intuïtief opvoeden’, wat zij omschreven als: allerhande adaptieve gedragingen die zowel snel en rigide als langzaam, flexibel, cultureel bepaald en rationeel kunnen zijn, waarvan wordt aangenomen dat ze van nature aanwezig zijn (Schön & Silvén, 2007). Ze riepen op tot meer onderzoek naar het fenomeen en hier is veelvuldig gehoor aan gegeven. Vervolg onderzoek liet zien dat de resultaten van Papošek en Papošek gelden voor een aanzienlijk deel van de opvoedactiviteiten van ouders (Papošek & Papošek, 2002). Schön & Silvén (2007) beschrijven, aan de hand van vele onderzoeken, opvoedvaardigheden van ouders die intuïtief bepaald lijken te zijn. Zij focussen zich hierbij op zowel psychologisch als fysiologisch welzijn van kinderen. Enkele voorbeelden van intuïtief bepaalde opvoedvaardigheden zijn:

Dragen

Eén van de intuïtief bepaalde opvoed handelingen die zij beschrijven is het dragen van kinderen. Uit onderzoeken blijkt dat jonge kinderen een voorkeur hebben voor een omgeving die overeenkomt met hun ervaringen in de baarmoeder (Schön & Silvén, 2007). Een voorbeeld hiervan zijn de bewegingen van het gedragen worden, die overeenkomen met de bewegingen die zij in de baarmoeder ondervinden. Een ander voorbeeld is het horen van de hartslag van hun moeder. Na de geboorte heeft het horen van een hartslag nog steeds een kalmerend effect op jonge kinderen. Uit onderzoeken (de Château, 1983; Weiland, 1964;

Schön & Silvén, 2007) blijkt dat 80% van de moeders een sterke voorkeur heeft om hun baby aan de linkerkant van hun lichaam te dragen, de kant waar kinderen de hartslag beter kunnen horen. Dit blijkt onafhankelijk te zijn van of de moeders links- of rechtshandig zijn. Daar komt bij dat deze voorkeur ook zichtbaar is bij het dragen van poppen, maar niet bij andere voorwerpen die ongeveer van dezelfde grootte als een baby zijn (Schön & Silvén, 2007). Dezelfde voorkeur is ook gevonden bij vaders (de Château, 1983; Schön & Silvén, 2007).

Reageren op huilen

Een andere reactie van ouders op de behoeften van hun kroost is het reageren op hun huilen. Ook deze blijkt van nature aanwezig te zijn, in zowel ouders als mensen zonder kinderen. Bij het horen van babygehuil treden er fysieke reacties op die de gedupeerde waarschuwen en klaarmaken voor actie (Schön & Silvén, 2007). Zo doet het horen van kindergehuil de bloeddruk toenemen, verandert het de hartslag en neemt de huidgeleiding toe (Bleichfeld & Moely, 1984; Frodi, Lamb, and Wille, 1981; Schön & Silvén, 2007), factoren die allemaal bijdragen aan het ontstaan van fysieke opwindning en er dus voor zorgen dat mensen snel reageren op het huilen. Deze reactie komt meer voor bij mensen die nog niet lang ouder zijn en het horen van een eigen kind leidt tot meer fysieke opwindning dan van een ander kind (Schön & Silvén, 2007).

Borstvoeding

Dat borstvoeding goed is voor kinderen is overduidelijk. Het is de meest gezonde voeding die jonge kinderen kunnen krijgen, precies afgestemd op wat zij nodig hebben en het komt zowel de fysieke gezondheid als de ontwikkeling op vele vlakken ten goede (Díaz Meneses, 2013; van Ruijven-Bank, 2014; Schön & Silvén, 2007). Dat het ook fysieke voordelen heeft voor de voedende moeder is minder bekend. Het geven van borstvoeding direct na de geboorte zorgt ervoor dat de baarmoeder samentrekt, wat het bloeden tegengaat en het herstel van de moeder stimuleert (Matthiesen et al., 2001; Schön & Silvén, 2007). Verder blijkt uit onderzoeken (González et al., 2014; Schön & Silvén, 2007) dat vrouwen die borstvoeding geven minder kans hebben op het ontwikkelen van zowel borst- als eierstokkanker. Bovendien heeft het tot gevolg dat de moeder fysieke ontspanning ervaart (Schön & Silvén, 2007), wat er onder andere voor zorgt dat zij snel weer in slaap kan komen tussen de nachtelijke voedingsmomenten.

Díaz Meneses (2013) benadrukt dat het in de literatuur over borstvoeding weinig gaat over wat een moeder ervaart en voelt. In plaats daarvan wordt het veel gezien als iets wat

aangeleerd moet worden, als een rationele beslissing op basis van kennis over welzijn en gezondheid. Op basis van vragenlijstonderzoek laat Meneses zien dat het geven van borstvoeding veel meer gerelateerd is aan emoties dan aan kennis over het thema. Ook laat het onderzoek zien dat de cognitieve- en het emotionele processen van borstvoeding geven, los van elkaar functioneren. Díaz Meneses (2013) concludeert dan ook dat borstvoeding meer een natuurlijk fysieke respons is dan gebaseerd op kennis en cognities: “It is clear that if this research highlights anything, it is the sometimes forgotten notion that breastfeeding is an instinctive act not only for the baby but also for the mother” (p. 195).

Communicatie

Eén van de belangrijkste processen in de opvoeding is het leren communiceren. Naast het spreken, vallen hier alle andere observeerbare signalen onder waarmee ouders en kinderen met elkaar communiceren, vooral in de tijd voordat kinderen kunnen praten. Het hierboven beschreven huilen is de start van de communicatie tussen ouder en kind (Papoûsek & Papoûsek, 2002). Studies naar de eerste interacties laten zien dat de van nature aanwezige competenties van kinderen om te communiceren, gefaciliteerd worden door een scala aan natuurlijk aanwezige vaardigheden van ouders om hierop te reageren (Papoûsek & Papoûsek, 2002; Parsons et al., 2017).

Eén van de dingen die ouders doen om deze vaardigheden van kinderen te supporten, is het ‘van beurt wisselen’, een essentieel onderdeel van de communicatie. Papoûsek & Papoûsek (2002) laten zien dat ouders, nog voordat kinderen hiertoe in staat zijn, dit met hen oefenen. Ze reageren op kinderen, moedigen hen aan tot vocalisatie en pauzeren wanneer het kind geluid lijkt te willen maken. Dit alles doen zij onbewust en gaat dus puur op intuïtie (Papoûsek & Papoûsek, 2002).

Een ander belangrijk aspect van communicatie is visueel contact. Zonder dat ouders zich hiervan bewust zijn, passen zij zich vanaf het begin aan aan de bewegingsmogelijkheden van hun kind om visueel contact te maken. Schoetzau & Papoûsek (1977) laten zien dat moeders dit zelfs doen wanneer zij in de veronderstelling zijn dat pasgeborenen niet kunnen zien. Hiermee laten de onderzoekers zien dat het aanleren van contact maken onbewust en instinctief gebeurt. Daarnaast belonen ouders hun baby’s intuïtief met een ‘begroeting respons’ wanneer het de kinderen lukt om visueel contact te maken (Papoûsek & Papoûsek, 2002).

Tevens passen ouders automatisch hun stemgeluid aan – zetten een hogere stem op – wanneer zij met kinderen spreken (Papoûsek & Papoûsek, 2002). Jacobson et al. (1993)

vergeleken ouders die een boek voorlazen aan een ingebeeld kind, een echt kind en een baby. De toonhoogte waarmee zij dit deden nam in dezelfde volgorde in iedere conditie een beetje toe, zonder dat zij dit bewust deden. Uit onderzoek waarbij kindgericht en op volwassenen gericht zingen met elkaar werd vergeleken, blijkt dat zelfs dove moeders die verder gebarentaal gebruiken hun stemgeluid aanpassen aan kinderen (Erting et al., 1990; Papoûsek & Papoûsek, 2002). Dit bevestigt dat ouders intuïtief hun stemgeluid aanpassen wanneer zij met kinderen communiceren.

Verder nemen, wanneer hun kinderen beginnen te praten, ouders hier van nature een leidende rol in aan. Ze passen hun taal aan aan de vaardigheden van het kind, op zo'n manier dat ze deze naar de volgende ontwikkelingsfase helpen (Papoûsek & Papoûsek, 2002). Dit doen zij bijvoorbeeld door geleidelijk de tijd tussen het signaal van het kind en de ouderlijke reactie daarop iets toe te laten nemen (Parsons et al., 2017). Ook dit gebeurt zonder dat ouders zich hier bewust van zijn en wijst erop dat ouders een biologisch geselecteerd instinct hebben voor de regulatie van communicatie met hun kind, waarmee ze deze ontwikkeling stimuleren (Papoûsek & Papoûsek, 2002). Ondersteunend onderzoek van Oller et al. (2001) laat zien dat 90 procent van ouders, zonder enige training, intuïtief weet in welke fase van communicatieve ontwikkeling hun kind zich bevindt.

2.4.2 Neurobiologisch onderzoek

Het lijkt er dus op dat ouders veel opvoedhandelingen, vooral op communicatief gebied, onbewust en intuïtief uitvoeren. Dit roept vragen op over hoe het komt dat ouders zo reageren en of dit inderdaad zo automatisch en onbewust plaatsvindt. Parsons et al. (2017) probeerden hier antwoord op te geven door middel van het analyseren van verschillende neurobiologische onderzoeken. Ze beschrijven diverse studies naar onbewuste neurale responsen, waarvan zij vermoeden dat ze aan de basis liggen van intuïtief opvoedgedrag.

Dit meta-onderzoek ondersteunt de theorie dat ouders, wanneer zij een kind horen, van nature reageren. Ze proberen het kind te lokaliseren en gebruiken hun stem om het gerust te stellen of van feedback te voorzien. Door middel van het analyseren van LFP-opnames van het periaqueductaal grijs van het middenbrein, het deel dat gerelateerd is aan zorgzaamheid en fysiologische opwinding, is gevonden dat mensen anders reageren op geluiden van kinderen dan op andere geluiden. Verder blijkt uit EEG-scans van moeders dat zij automatisch sneller reageren op het gezicht van hun eigen kind dan op dat van andere kinderen. Uit andere studies, die gebruik maken van MEG-scans, blijkt dat het waarnemen

van kindsignalen automatisch prioriteit krijgt boven het bewustzijn. Naast het automatisch geattendeerd zijn, blijkt bovendien dat ouders ook van nature sneller en nauwkeuriger reageren op moeilijke taken na het horen van kindergehuil of het zien van baby gezichten. Dit impliceert dat zij van nature beter kunnen omgaan met hun kind wanneer de situatie daarom vraagt (Parsons et al., 2017).

Van al deze gedragingen waren de ouders in de onderzoeken zich niet bewust. Uit de studies blijkt dat er daadwerkelijk verschillen in het brein zichtbaar zijn wanneer ouders kinderen waarnemen. Parsons et al. (2017) concluderen dan ook dat een deel van de opvoeding intuïtief gaat.

2.4.3 Intuïtie, universaliteit en gender

Veel van bovenstaande onderzoek is specifiek gericht op ouders, en in het bijzonder moeders. Dit doet vermoeden dat de intuïtie tot opvoeden alleen bij hen aanwezig is, of dat moeders er meer van hebben dan vaders. Als opvoeden iets is wat van nature in ons zit, zouden dan niet alle mensen hierover moeten beschikken? Of is het toch iets wat aangeleerd is of pas ontstaat wanneer mensen kinderen krijgen?

Volgens Parsons et al. (2017) is intuïtief opvoedgedrag universeel. Zij schrijven dat het voorkomt binnen alle culturen, leeftijden en genders. Papoûsek & Papoûsek (2002) sluiten zich hierbij aan. Zij voegen hieraan toe dat de intuïtie voor opvoeden zowel in ouders als in niet-ouders aanwezig is. Dit wordt bevestigd door onderzoeken die laten zien dat ook mensen zonder kinderen hun stemgeluid aanpassen wanneer zij met kinderen communiceren (Papoûsek & Papoûsek, 2002). Bovendien lijken zelfs kinderen al over deze intuïtie te beschikken. Dit blijkt uit hoe voorzichtig zij poppen kunnen dragen en uit de manier waarop zij tegen baby's praten, waarbij ze dezelfde aanpassingen doen als volwassenen (Darwiche et al. 2016). De eerder beschreven voorkeur voor het dragen van baby's aan de linkerzijde, is al zichtbaar bij kinderen vanaf 3 jaar oud (Schön & Silvén, 2007).

Over het verschil tussen vaders en moeders beschrijven Darwiche et al. (2016) aan de hand van verschillende onderzoeken, dat aanstaande vaders minder intuïtief opvoedgedrag laten zien dan aanstaande moeders. Hierbij was wel een positieve associatie zichtbaar tussen de intuïtieve gedragingen van beide. Altenburger en Schoppe-Sullivan (2020) hebben specifiek onderzoek gedaan naar vaders. Eén van de aspecten die zij hierin meenemen is het intuïtieve opvoedgedrag. Dit hebben ze gedaan door middel van de *Prenatal Lausanne Trilogue Play procedure* (PLTP), een veelgebruikte methode om intuïtie te onderzoeken. De

PLTP maakt gebruik van een vijf minuten durend rollenspel met een pop, waarbij toekomstige ouders zich inbeelden dat ze hun kind voor het eerst ontmoeten. Dit wordt opgenomen en aan de hand van een coderingssysteem geobserveerd op intuïtief opvoedgedrag. De resultaten van Altenburger en Schoppe-Sullivan (2020) laten zien dat ook vaders een intuïtie voor opvoeding hebben. Verder bleek de mate van prenataal intuïtief opvoedgedrag van de vader een goede voorspeller te zijn van de kwaliteit van postnataal opvoedgedrag. Deze resultaten laten niet alleen zien dat intuïtie niet gender-specifiek is, maar ook dat het iets is wat al voor het hebben van kinderen aanwezig kan zijn. Meer informatie over de verschillen tussen vaders en moeders is te vinden in hoofdstuk 3, terwijl de rol van gender aan de orde komt in hoofdstuk 5.

2.4.4 Samen intuïtief

Onderzoeken lijken uit te wijzen dat er een link is tussen intuïtief opvoedgedrag van vaders en de mate waarin zij zich betrokken voelen bij de opvoeding (Altenburger & Schoppe-Sullivan, 2020). Zij rapporteren een hogere mate van betrokkenheid, wanneer beide ouders elkaar ondersteunen in de samenwerking. Darwiche et al. (2016) hebben onderzoek gedaan naar deze invloed van samenwerking tussen beide ouders op intuïtief opvoedgedrag. Zij focussen zich specifiek op de intuïtieve aard van co-ouderschap en noemen dit: prenataal intuïtief co-ouderschap gedrag. Het gaat hierbij om hoe de intuïtieve gedragingen van aanstaande ouders op elkaar afgestemd zijn. Darwiche et al. (2016) hebben zich, net als Altenburger en Schoppe-Sullivan (2020), gericht op prenataal gedrag en gebruik gemaakt van de PLTP. De periode voor de geboorte van het kind geeft inzicht in de ontwikkeling van het ouderschap. Hogere mate van samenwerking voor de geboorte is gekoppeld aan een hogere mate van samenwerking drie en achttien maanden na de geboorte (Darwiche et al., 2016). Ze laten zien dat er verschillen zichtbaar zijn in de mate waarin ouders hun intuïtieve gedrag met elkaar afstemmen. Het ene ouderstel stemt intuïtief opvoedgedrag automatisch op elkaar af en vormt samen een referentiekader voor de baby, waar een ander stel meer individueel gericht is en zich weinig aanpast aan de ander. Het gaat echter om een exploratief onderzoek en meer onderzoek is nodig om te kijken in hoeverre de afstemming tussen ouders intuïtief verloopt.

2.4.5 Evolutie en natuurlijk ouderschap

De literatuur laat dus zien dat er sprake is van een intuïtie voor opvoeden en dat deze universeel is. Zelfs mensen zonder kinderen en kinderen zelf lijken over een bepaalde mate van deze intuïtie te beschikken. Maar hoe hebben we dit ontwikkeld? En wat is er waar van de opvoedboeken die stellen dat we de band met onze intuïtie kwijt zijn geraakt? Om te onderzoeken hoeveel van het menselijke opvoedgedrag van nature aanwezig is, zijn vergelijkende onderzoeken uitgevoerd naar het opvoedgedrag van mensen en van dieren. Op deze manier trachten onderzoekers onderscheid te maken tussen evolutionair bepaald adaptief opvoedgedrag, oftewel de intuïtie waarover alle soorten beschikken, en cultureel-maatschappelijk bepaald opvoedgedrag dat alleen bij mensen zichtbaar is (Papoûsek & Papoûsek, 2002).

Vergeleken met andere soorten is de mensenbaby hulpeloos en lang afhankelijk van de zorg van ouders. Intuïtie en hechtingsgedrag van het jonge kind zijn daarom niet voldoende om te overleven; deze moeten beantwoord worden door opvoedgedrag van ouders om veilig te zijn (Schön & Silvén, 2007). Het mechanisme dat ervoor zorgt dat de moeder genoeg betrokken is bij haar nageslacht, bestaat enerzijds uit een sterke emotionele band tussen moeder en kind, en anderzijds uit een communicatief feedbacksysteem dat geactiveerd wordt wanneer het contact tussen beide onderbroken wordt (Schön & Silvén, 2007). Het is door deze betrokkenheid, dat ouders hun kinderen stimuleren en hun ontwikkeling ondersteunen (Parsons et al., 2017). Ouders die een betere intuïtie hadden om op hun kinderen te reageren en hen op te voeden, hadden cognitieve ruimte over om de omgeving in de gaten te houden en hun kinderen te beschermen tegen gevaar (Altenburger & Schoppe-Sullivan, 2020). Dit is, in het kort, hoe door evolutie en natuurlijke selectie bepaalde opvoedgedragingen zijn overgebleven. Deze predisposities liggen aan de basis van de menselijke ontwikkeling, en zijn nog steeds te herkennen. Bijvoorbeeld aan de intuïtieve neiging van volwassenen om te reageren op het huilen van kinderen.

Desondanks worden deze onbewuste processen vaak gezien als iets voor dieren en als ondergeschikt aan rationele processen, waarmee de mens, in tegenstelling tot dieren, haar gedragingen kan controleren (Papoûsek & Papoûsek, 2002). Een ander aspect waarin mensen verschillen van andere soorten is dat zij toegang hebben tot cultureel erfgoed, tradities en voorschriften, waaraan de natuurlijke intuïtie zich moet aanpassen (Papoûsek & Papoûsek, 2002). Steeds meer mensen, zowel ouders als professionele opvoedkundigen, zijn in de veronderstelling dat opvoeding in het geïndustrialiseerde Westen niet aansluit bij de natuurlijke behoeften van kinderen. Schön & Silvén (2007) beschrijven aan de hand van verschillende onderzoeken dat er door de industriële revolutie grote veranderingen hebben

plaatsgevonden in onze manier van opvoeden. Waar grote families eerst intiem met elkaar samenleefden in kleine woongemeenschappen, kwam het gezin steeds centraler te staan. Ook werd het steeds belangrijker dat kinderen vroeg onafhankelijk werden. Verder had de opkomst van ‘opvoedexperts’ die voorschreven wat wel en niet te doen (bijvoorbeeld de voorschriften over wanneer het kind opgepakt mag worden) en ontwikkeling van het vakgebied in de wetenschap, grote invloed op de houding tegenover de opvoeding. Het werd zo meer een kunstmatige discipline, waarin publieke vertoningen van affectie werden afgekeurd (Schön & Silvén, 2007). Verder werd de geboorte meer gemedicaliseerd, flesvoeding populair, apart slapen afgeraden en maakte de uitvinding van de kinderwagen het dragen van kinderen overbodig. Zo ontstond onder druk van de modernisering van de samenleving dus een (snelle) afname van aandacht voor natuurlijke neigingen in de opvoeding.

Ter vergelijking: onderzoek van Lozoff and Brittenham (1979) naar tien verschillende jagers- en verzamelaars stammen in de tropen, laat zien dat ouders hun kinderen nog steeds meer dan de helft van de dag dragen en dat alle moeders met hun kinderen slapen. Dit zijn opvoedpraktijken die in het westen weinig meer voorkomen, terwijl dit voor de industrialisatie nog wel gebeurde (Schön & Silvén, 2007). Ondanks al deze verschillen zijn de basisbehoeften van kinderen nog altijd hetzelfde. Ze hebben allemaal veiligheid, goede voeding, voldoende slaap, en vervulling van emotionele verlangens nodig (Schön & Silvén, 2007).

2.5 Onderzoek naar opvoedcursussen en boeken

Als alles zo intuïtief gaat, waarom worden er dan zoveel opvoedboeken geschreven? En waarom zijn er dan zoveel opvoedcursussen? In het dierenrijk gaat dit allemaal vanzelf. Een wolvenvader begraaft een prooi in de buurt van het hol van zijn welpen om hen te leren jagen, een krokodillenmoeder zorgt voor de veiligheid van haar jongen door nog maanden bij hen te blijven, leeuwen gebruiken vele communicatieve signalen om hun jongen te leren hoe ze zich moeten gedragen in de groep, en orang oetans bouwen zo’n intensieve opvoedband op, dat hun jongen ze tot vijftien jaar na de geboorte nog komen opzoeken. Niemand bedenkt dat het opvoeden hun aangeleerd moet worden. Deze dieren weten van nature wat te doen en hebben hier geen hulp bij nodig. Geen hond te bekennen bij een opvoedcursus, tenzij deze door een mens moet worden opgevoed. Maar blijkbaar hebben ook mensen een intuïtie tot opvoeden. Hebben al die opvoedcursussen en pogingen om hun het opvoeden aan te leren

dan wel nut? Of hebben toch de auteurs gelijk die schrijven vanuit het idee dat ouders het allemaal aangeleerd moet worden?

2.5.1 Opvoedcursussen

Wilke et al. (2017) zijn één van de eersten die onderzoek hebben gedaan naar de correlatie tussen verschillende soorten opvoedcursussen en de ontwikkeling van kinderen aan de hand van gestandaardiseerde testen. Ze hebben gekeken naar hoe de deelname aan cursussen de relatie tussen ouder en kind en de communicatieve ontwikkeling van kinderen beïnvloedt. Hiervoor hebben ze 184 families die meededen aan de cursussen, vergeleken met 58 families die dit niet deden. Uit de resultaten concluderen Wilke et al. dat deelname aan opvoedcursussen de woordenschat en sociaal-emotionele vaardigheden van kinderen significant verbetert en gedragsproblemen vermindert.

Omdat opvoedcursussen zich veelal richten tot moeders, heeft Reinicke (2020) onderzoek gedaan naar specifiek de ervaring van vaders met opvoedcursussen. Hiervoor zijn mannen die voor het eerst vader waren geworden, geïnterviewd nadat zij met hun partner hadden deelgenomen aan een opvoedcursus. Het ging hierbij om een holistische cursus met aandacht voor sociale en gezondheidsproblemen, kinderpsychologie, (familie)relaties en economische en juridische zaken. De resultaten laten zien dat het gevoel van verantwoordelijkheid en bewustzijn van hun rol was toegenomen voor de kersverse vaders. Resultaten met betrekking tot de daadwerkelijke opvoedvaardigheden na afloop van de cursus ontbreken echter.

Bloomfield & Kendall (2007) brengen hier verandering in. Zij hebben gekeken naar de vraag, in hoeverre de evaluatie van opvoedcursussen een goede graadmeter is. Vooral zelf-effectiviteit, de mate waarin ouders zichzelf zien als competent en denken taken met succes te kunnen volbrengen, stond hierbij centraal. Ze hebben hiervoor 356 ouders bestudeerd die verdeeld waren over 53 verschillende opvoedcursussen. Ouders in het onderzoek hebben de evaluatie voorafgaand aan de cursus, achteraf en vier maanden later ingevuld. In hun resultaten laten Bloomfield & Kendall zien dat de zelf-effectiviteit van ouders toeneemt na afloop van een opvoedcursus en dat dit na vier maanden nog steeds zo is. Opvoedcursussen lijken dus wel degelijk een positief effect op ouders te hebben, in ieder geval op de mate waarin zij op zichzelf vertrouwen.

2.5.2 Opvoedboeken

Recent hebben Ochoa et al. (2021) de effectiviteit van opvoedboeken voor aanstaande moeders onderzocht. Zij hebben dit gedaan door 167 merendeels Afro-Amerikaanse zwangere vrouwen met lage inkomens in groepen te verdelen, waarbij de ene groep een opvoedboek te lezen kreeg, de andere een niet-educatief boek en een derde groep geen boek. Vervolgens hebben zij met behulp van vragenlijsten zeven keer depressiviteit en stress gemeten, zowel tijdens als tot 18 maanden na de zwangerschap. Uit de analyse hiervan is gebleken dat de vrouwen die boeken met educatieve informatie over opvoeding kregen, minder depressieve symptomen en stress ervoeren. Dit zegt nog niet veel over de vraag in hoeverre zij het opvoeden aangeleerd hebben gekregen, maar minder stress en depressie zal hier waarschijnlijk een positief effect op hebben.

De resultaten van Harries & Brown (2019) laten iets anders zien. Zij onderzochten de relatie tussen het gebruik van opvoedboeken die strikte routines voorschrijven en het welzijn van ouders. Dit welzijn bestond uit de waargenomen postnatale depressie, zelf-effectiviteit en het zelfvertrouwen van ouders. Ondanks dat sommige ouders de boeken bruikbaar vonden en het voor hen positieve effecten op welzijn had, vond de meerderheid dit niet. Voor hen was het gebruik van de boeken geassocieerd met toegenomen depressieve symptomen, meer stress en lagere zelf-effectiviteit.

De verschillen tussen de onderzoeken zijn mogelijk te verklaren doordat het onderzoek van Harries en Brown (2019) zich richt op boeken die strikte routines adviseren, terwijl Ochoa et al. (2021) gebruik maakten van boeken die vooral kennis over de ontwikkeling van kinderen deelden en ervoor hadden gezorgd dat ouders zich zouden herkennen in de boeken, door gebruik van inclusieve afbeeldingen. De boeken die Harries en Brown gebruikten, sluiten vaak niet aan bij de behoeften van kinderen, noch die van ouders, of zoals zij schrijven:

Rather than focusing on issues such as practical infant care or nutrition, these books typically set out guidelines for how new parents should interact with and care for their infant based around either infant-led or parent-led approaches. Often written by self-proclaimed parenting experts, these books are now a multi-million pound global market". (Acocella, 2003, in: Harries & Brown, 2019, p. 1340)

Harries en Brown vinden hun resultaten dan ook niet verrassend, omdat er volgens hen een mismatch is tussen de behoeften van kinderen en de boeken die strikte routines voorschrijven. Als moeders het advies niet kunnen opvolgen of de voorgeschreven opvoedstijl weinig invloed heeft, worden de bij ouders de verwekte verwachtingen niet vervuld, wat vervolgens

een negatieve invloed heeft op hun zelfvertrouwen (Harries & Brown, 2019). Deze verklaring voor de verschillen in effecten van de opvoedboeken, komt overeen met eerdere onderzoeken die stellen dat advies aan ouders, hun welzijn en zelfvertrouwen over de opvoeding kan ondermijnen (Mouton & Roskam, 2015; Harries & Brown, 2019). Ook sluit het aan bij bovenstaand onderzoek naar opvoedcursussen van Bloomfield en Kendall (2007), die aangeven dat deze in ieder geval een positief effect hebben op ouders wanneer zij hierdoor meer vertrouwen in zichzelf krijgen.

2.5.3 Intuïtie aanleren

Iemand die zich aansluit bij zowel het idee dat ouders een intuïtie voor opvoeden hebben, als het idee dat opvoeden aan te leren is, is Dombroski (2018). Zij deed onderzoek naar de manier waarop moeders intuïtie ontwikkelen, zodat dit ook aan anderen aangeleerd kan worden. Haar doel was om te laten zien dat intuïtie bewust kan worden verworven door opvoed-activiteiten, zodat deze intuïtie uitgebreid kan worden naar andere verzorgers van het kind.

Dit heeft zij gedaan door het analyseren van literatuur rondom *elimination communication* (verder EC), een manier waarop moeders hun intuïtie ontwikkelen om de toilet-behoefte van hun kinderen aan te kunnen voelen (Dombroski, 2018). Hierbij leren ouders de pre-verbale signalen van hun kind herkennen waarmee deze aangeeft te moeten poepen of plassen. Vervolgens zetten ze de kinderen op een potje of houden zij ze ergens boven waar ze hun behoefte kunnen doen. Terwijl het kind dit doet, maken ouders een typisch geluid, wat het kind associeert met toiletteren. Vervolgens leert het kind zijn behoefte te doen wanneer de ouder dit geluid maakt. Op deze manier raken ouders en kinderen op elkaar afgestemd en wordt het kind in de meeste gevallen eerder zindelijk.

Dombroski omschrijft de intuïtie als iets van moeders, als een vorm van weten-door-verbondenheid. Toch gelooft ze dat ook vaders en andere verzorgers dit kunnen ontwikkelen. Dombroski schrijft dat het het intensieve en tijdrovende zorgen voor de kinderen is, dat bijdraagt aan de ontwikkeling van moederlijke intuïtie. Daarom zou volgens haar het werken met EC, dezelfde soort intuïtie kunnen bewerkstelligen bij anderen.

Een ander argument dat ze hiervoor geeft, is dat in verschillende culturen de kersverse moeder de eerste weken of maanden doorbrengt met haar moeder of oma. Hiervan zou de moeder leren om de signalen van haar baby te herkennen. Dombroski ziet het herkennen van en reageren op de signalen van het kind dus als de basis van intuïtie, en denkt dat deze

verspreid kan worden op dezelfde manier als dat moeders het verwerven. EC is volgens haar een perfecte manier om dit te leren.

2.5.4 Mindful ouderschap aanleren

Een van de argumenten die in de opvoedboeken terugkwam voor het ‘verlies’ van de intuïtie, was de aanwezigheid van oude patronen door een gebrek aan mindfulness. Het NJI (2020) heeft onderzoek gedaan naar de effectiviteit van de opvoedcursus ‘Mindful ouderschap’. Ze omschrijven, net als de eerdere opvoedhandboeken (Bögels, 2017; Gold, 2012; Langemeijer, 2020; Peeters, 2018; Tsabary, 2011), mindfulness als een manier om van stress en destructieve patronen uit de eigen jeugd af te komen. Een cursus met meditaties zou ouders helpen om zich meer bewust te worden van zichzelf. Het doel is dat ouders minder stress ervaren en meer in het moment en accepterend zijn in opvoedsituaties. Om dit te onderzoeken hebben zij ouders laten deelnemen aan negen sessies Mindful ouderschap. Deze waren gebaseerd op de theorie van John Kabat-Zinn, die we kennen van het opvoedboek *Handboek mindful ouderschap* (2015). Uit het onderzoek blijkt onder andere dat de meditaties en de oefeningen voor mindful ouderschap in de cursus, bijdragen aan minder stress, betere stressregulatie, meer aandacht en bewustzijn en het herkennen van patronen in de opvoeding. Het lijkt er dus op dat mindfulness en het oplossen van oude patronen daadwerkelijk een positieve invloed heeft op de opvoeding en dat dit ouders aangeleerd kan worden door middel van cursussen. Een vraag die overblijft is of dit ook daadwerkelijk, zoals door Kabat-Zinn & Kabat-Zinn (2015) beschreven, komt doordat ouders weer in verbinding zijn met hun intuïtie.

2.6 Conclusie

In de opvoedboeken is een contrast zichtbaar tussen het vertrouwen op de intuïtie van ouders en het opvoeden als iets wat ouders aangeleerd moet worden. Het idee dat ouders een intuïtie hebben voor opvoeden, wordt door verschillende onderzoeken ondersteund. Zo reageren volwassenen bijvoorbeeld automatisch op kindergeluiden, dragen mensen baby’s het liefst aan hun linkerzijde en nemen ouders, zonder dat zij dit door hebben, een faciliterende rol aan in de communicatieve ontwikkeling van hun kinderen.

Een aantal auteurs die beargumenteren dat ouders van nature zelf weten hoe op te voeden, denkt dat deze verbinding met de intuïtie kwijtgeraakt kan worden door de aanwezigheid van oude patronen en de afwezigheid van mindfulness en bewustzijn.

Onderzoeken laten inderdaad zien dat oude patronen negatieve invloed op de opvoeding kunnen hebben en dat dit verbeterd kan worden door middel van mindfulness cursussen. De relatie tussen deze bevindingen en de aanwezigheid van intuïtieve gedragingen is echter nog niet onderzocht.

Ook worden adviezen van deskundigen in opvoedboeken als de boosdoener omschreven, omdat deze niet zouden kloppen of ouders onzeker maken. Onderzoek naar de effecten van opvoedboeken laten inderdaad zien dat de zelfeffectiviteit van ouders erdoor kan verminderen. De resultaten zijn echter niet eenduidig en lijken afhankelijk van de inhoud van de boeken en in hoeverre deze aansluiten bij de behoeften van kinderen.

Hiertegenover staan de auteurs die de opvoeding zien als iets wat aangeleerd moet worden en die ouders aanspreken als amateurs. Zij geven veelal geen argumenten voor de aangenomen afwezigheid van intuïtie, afgezien van het feit dat het opvoeden volgens hen een moeilijke taak is en we andere moeilijke dingen ook moeten leren. Desondanks blijkt uit onderzoeken dat het opvoeden inderdaad kan verbeteren als ouders aan cursussen deelnemen.

Het lijkt erop dat de opvoeding deels intuïtief is en deels aangeleerd kan worden. Dombroski beargumenteert bijvoorbeeld dat opvoeding intuïtief gaat maar dat de manier waarop deze intuïtie zich ontwikkelt, gebruikt kan worden om anderen eenzelfde intuïtie aan te leren. Papoušek en Papoušek (2002) vermoeden dat ouders zowel bewust en gecontroleerd opvoeden, als onbewust en automatisch.

Evolutionaire onderzoeken laten ons zien dat de aandacht voor intuïtie in de opvoeding vooral in het Westen een beetje is kwijtgeraakt, en dat dit samenhangt met de industrialisering, modernisering en individualisering. De afgelopen jaren is daardoor een beweging zichtbaar naar meer natuurlijk ouderschap (Schön & Silvén, 2007). Meer en meer ouders vertrouwen erop dat kinderen zelf het beste weten wat ze nodig hebben en kiezen voor natuurlijk ouderschap als opvoedstijl. Dit is ook terug te zien in de opvoedboeken die, waar ze eerst meer gingen over autoritair ouderschap, tegenwoordig ook regelmatig gaan over natuurlijk ouderschap. De basis hiervan is het adequaat en sensitief reageren op de van nature aanwezige emotionele en fysieke behoeften van het kind. Opvoedpraktijken die hierbij horen zijn bijvoorbeeld het dragen van het kind, borstvoeding geven en het samen slapen: dingen die we generaties geleden al deden, maar nu enigszins lijken te 'herontdekken'. Kenmerkend voor deze visie op opvoeding is het idee dat ouders een van nature aanwezige intuïtie hebben voor de behoeften van hun kind.

Hieruit vloeien ook de boeken voort die stellen dat we zouden moeten stoppen met opvoeden. Zoals Jan Geurtz (2010) in *Het einde van de opvoeding*, waarin hij stelt dat het zorgen voor kinderen intuïtief gaat, maar dat het opvoeden het kind leert dat het van nature niet goed genoeg is. Ook Bögels (2017) concludeert na het uiteenzetten van de definities van opvoeden: “Opmerkelijk aan deze definitie is dat er blijkbaar een verschuiving is geweest van het verschaffen van voedsel en onderhoud naar vorming en ontwikkeling” (p. 11). Dit roept nieuwe vragen op over onze intuïtiviteit voor opvoeden. Is wat we vanuit intuïtie doen inderdaad voldoende? Zouden we met het andere, het aangeleerde, moeten stoppen? En als we dit doen, is dit dan stoppen met opvoeden of slechts een andere manier van opvoeden? Allemaal vragen die interessant zijn voor verder onderzoek naar de intuïtieve aard van het opvoeden.

Hoofdstuk 3

Het vaderschap en de identificatie met opvoeding

3.1. Inleiding

Wij hebben hem eerst laat leren kennen. Dat is altijd zo met vaders: men leert hen kennen naarmate men hen nader komt, in centimeters, ponden, leeftijd en verstand. Tot op dat tijdstip zijn ze slechts gezagsdragers, die tweemaal in het jaar zuchtend het schoolrapport ondertekenen, elke week het zakgeld neertellen, je verstrooid over je verwarde haren strijken en bij uitstapjes naar de dierentuin aan de spits marcheren, maar overigens in een geheimzinnige sfeer leven, waar geld verdiend wordt en ernstige dingen gebeuren. (Hans Nicklisch, 1955)

Het sentiment dat sinds de achttiende eeuw nauw verbonden is met het kind en de opvoeding werd lange tijd gezien als iets dat moeders ‘van nature’ goed afging, zoals u heeft kunnen lezen in hoofdstuk 2. Voor vaders moest eerst een flinke afstand overbrugd worden, zoals in bovenstaand citaat uit een boekje, *Vater, unser bestes Stück* uit 1955, van de Duitse auteur Hans Nicklisch, met een licht ironische toon is beschreven. Pas als je met je kind een redelijk gesprek kon voeren, begonnen veel vaders enige interesse te tonen in hun kroost, maar dat de vader ook een rol zou kunnen of moeten spelen in de emotionele ontwikkeling van hun kinderen, was lange tijd niet aan de orde (Breeuwsma, 2009). Veel mannen vinden baby’s en kleine kinderen maar merkwaardig gezelschap, waar ze ‘niet zoveel mee hebben’. Later trekt dat wel bij, maar dan zijn, volgens de ontwikkelingspsychologie en pedagogiek tenminste, de vormende jaren al voorbij (Breeuwsma, 2009).

Langzaam maar zeker kwam er na de Tweede Wereldoorlog echter verandering in de opvatting over de vaderrol. In zijn opvoedingsboek uit 1962 richt de Oostenrijks-Amerikaanse psychoanalyticus Bruno Bettelheim (1903-1990) zich bijvoorbeeld in de inleiding tot ‘de ouders’ alsof het om een twee-eenheid gaat waarin beide partijen gelijkwaardig en eendrachtig opereren. In het boek, dat voor een belangrijk deel is gebaseerd op gesprekken met ouders van voornamelijk jonge kinderen, worden ook een paar keer vaders opgevoerd, maar ze zijn veruit in de minderheid. De titel van het boek luidt dan ook *Dialogues with mothers* en er was destijds niemand die daar aanstoot aannam. Moeders waren nu eenmaal de eerstverantwoordelijken als het om de opvoeding van kinderen ging.

Opvoedingspatronen mogen hardnekkig zijn, er is sinds de Tweede Wereldoorlog wel degelijk iets veranderd in de manier waarop er naar de vaderrol is gekeken vanuit de

opvoedkunde en ontwikkelingspsychologie. Bovendien accepteren veel moeders niet (meer) dat al het opvoedingswerk op hun schouders komt en veel sterker dan vroeger dwingen ze ook een meer actieve, maar ook emotioneel betrokken rol van de vaders af (Doornenbal, 1996; Zwaan, 2013). Toch is de vader daarmee niet zomaar belangrijker geworden en volgens sommige auteurs is het vaderschap met het verliezen van zijn traditionele rol als kostwinner en hoofd van het gezin juist steeds meer verbleekt, zelfs zo vaag geworden dat hij uit het zicht verdwijnt (Mitscherlich, 1968; Zwaan, 2013).

In dit hoofdstuk willen we in kaart brengen hoe het vaderschap, mede onder invloed van maatschappelijke veranderingen en de emancipatie van de (steeds vaker) werkende moeder, is getransformeerd. Om te beginnen zal eerst gekeken worden hoe sinds het begin van de twintigste eeuw de rol van de vader is veranderd van die van autoriteit en kostwinner in het gezin naar een meer psychologische invulling van het vaderschap. Daarbij zal de Tweede Wereldoorlog als kantelpunt in dat proces worden geschetst. Dat wil zeggen, ontwikkelingen die daarvoor al werden ingezet, zetten daarna versneld door. Vervolgens zal worden gekeken naar de psychologisering van het vaderschap. Waar de rol van de moeder voor veel opvoedkundigen en ontwikkelingspsychologen vanzelfsprekend was, moest de rol van de vader nog vormgegeven worden. In het verlengde daarvan zal worden gekeken naar ‘de ontdekking van de vaderliefde’ en de bijdrage die vaders willen geven aan de opvoeding van hun kinderen. Ten slotte richten we ons tot hoe de opvoedingshandboeken van tegenwoordig naar het vaderschap aankijken. Het hoofdstuk zal worden afgesloten met enkele concluderende opmerkingen.

3.2. De rol van de vader in een historisch perspectief

Het traditionele gezinsleven kende een duidelijke rolverdeling. De moeder zorgde voor de kinderen en het huishouden. De vader was kostwinner en gezaghebber en in die hoedanigheid was hij het hoofd van het gezin (Bakker et al., 2010; Doornenbal, 1996). Dat de vader de gezaghebber was, leek echter vooral zo aan de buitenkant. Wanneer men in de huizen keek viel het op dat het veelal de moeders waren die de kinderen opvoedden, disciplineerden en verzorgden. De vader speelde hier nauwelijks een rol in. Aan de positieve kant had de vader wel de rol van beschermer en zijn aanwezigheid in huis garandeerde veiligheid (Le Gall, 1976). Hij bood stabiliteit aan het gezin, want wat moest de moeder doen wanneer haar man er niet meer was? Deze vraag was na de Tweede Wereldoorlog aanleiding voor veel

pedagogen en ontwikkelingspsychologen om het effect van de afwezige vader te onderzoeken (zie Lamb, 2010).

3.2.1 Morele ontredde als gevolg van de Tweede Wereldoorlog

Zoals in hoofdstuk 1 en 2 is aangekaart, heeft de traditionele rolverdeling binnen het gezin niet eens zo'n lange geschiedenis en is ontstaan mede dankzij de industrialisatie. Waar voorheen beide partners op het land werkten (en kinderen vaak al op jonge leeftijd meehielpen), was het nu voldoende dat de één ging werken en de ander zich om het huishouden en de kinderen bekommerde. Die laatsten gingen ook vaker en langer naar school. Hierbij was de reguliere taakverdeling dat de sterke man het zware werk in de fabrieken mocht doen en de zorgzame vrouw de huishoudelijke taken op zich kreeg (Bakker et al., 2010). Dit liep door tot na de Tweede Wereldoorlog, hoewel dit wel als startpunt van het kantelen van de traditionele rolverdeling wordt gezien. De mannen die terugkeerden van het front werden geconfronteerd met de economische gevolgen van de oorlog op hun gezin en de maatschappij. Dit betekende lange werkdagen, vaak ver van huis, met gevolg dat er weinig tijd was om vader te zijn. De focus lag op kostwinner zijn, niet op het vaderschap (Van Benthem Jutting, 1959).

Ondanks zijn ondergeschikte rol werd vanaf de jaren dertig van de vorige eeuw vanuit de maatschappij getracht de vader meer bij het gezin te betrekken (Crott, 2013). Dit bereikte uiteindelijk ook de politiek, die ging puzzelen met de hoeveelheid tijd die een vader aan zijn gezin kon besteden. Het maximale aantal werkuren in de week zou omlaag moeten en vanuit de kerk werd het belang van het gezinsleven benadrukt (Bakker et al., 2010). Pas jaren na de Tweede Wereldoorlog kwamen deze maatschappelijke veranderingen in een stroomversnelling terecht. Zo werd in 1961 de werkweek van maximaal 45 uur met een vakantie van twee weken per jaar wettelijk doorgevoerd, hoewel het idee van een maximaal aantal werkuren in 1919 al werd vastgelegd met de Arbeidswet (Bakker et al., 2010). Dit had als doel de vaders de ruimte te geven om in hun nieuwe vrije tijd meer activiteiten met het gezin te ondernemen, maar dit gebeurde lang niet altijd (Van Benthem Jutting, 1959).

Hoewel de maatschappelijke roep om een aanwezige vader steeds groter werd, zijn er ook diverse factoren die van invloed waren op het gezinsleven. Ten eerste zorgde de industrialisatie ervoor dat gezinnen naar de steden trokken. Hier maakte men lange werkdagen waarin zij fysiek belastend werk moesten verrichten, zonder de arbeidsvoorwaarden die wij tegenwoordig kennen. Hierdoor was er weinig tijd en energie

voor het vaderschap (Van Benthem Jutting, 1959; Lynn, 1974). Deze beïnvloeding verliep gestaag en kwam in een stroomversnelling na de Tweede Wereldoorlog. Ten tweede werd, zoals in hoofdstuk 1 is aangehaald, het gezin individualistischer. Waar vroeger de buurt op elkaar lette en zo de opvoeding van alle kinderen stuurden, wordt het gezin gaandeweg meer apart gezet van de buitenwereld. Deze sociale verandering maakt dat de sociale steun voor vaders minder werd en dat hun onzekerheid toenam (Van Benthem Jutting, 1959). Ten slotte werd steeds meer gebroken met het geloof, waardoor de traditionele, christelijke gezinstaken begonnen te vervagen naarmate men steeds zelfstandiger ging denken. Dit zou hebben gezorgd voor het idee bij mannen dat zij geen betere of zelfs helemaal geen vader willen zijn. De ruimte die zij hebben ervaren om voor zichzelf te denken en niet het pad van de kerk te volgen, veranderde het denken over het vaderschap, waardoor het vaderschap in een wankel positie kwam te staan. Ook dit wordt gekoppeld aan autoriteit: de kerk verloor in autoriteit, wat doorspeelde in het gezinsleven, het traditionele beeld en het kantelen daarvan (Van Benthem Jutting, 1959).

Als gevolg van de Tweede Wereldoorlog was er een toename in het aantal gezinnen met alleenstaande moeders. Hierdoor hadden kinderen zich aan het vaderlijk gezag kunnen onttrekken en door de oorlog kregen deze kinderen de ervaring dat hun autoritaire, sterke vader helemaal niet zo bij machte was richting de buitenwereld. Moeders hadden zich in de afwezigheid van hun partner nuttig gemaakt door in de fabrieken, op het land of op kantoor te werken en kregen hiermee het besef ook een maatschappelijke rol buiten het gezin te kunnen vervullen (Crott, 2013; Lynn, 1974). Hoewel diverse pedagogen en psychologen, waaronder Lynn (1974), zich uitspraken voor de terugkeer van het vooroorlogse gezin, was de emancipatie van het moderne gezin al in gang gezet. Dit was dan ook het startsein voor pedagogen en ontwikkelingspsychologen om de focus te richten op de vader.

3.2.2 Psychologisering van het vaderschap

De afwezigheid van de vader als gevolg van de Tweede Wereldoorlog bevorderde de bemoeienis van psychologen naar de rol van de vader. In de pedagogiek werd de afwezigheid van de vader vooral in moreel opzicht afgekeurd; het zou leiden tot verwildering van de jeugd. In de psychologie werd vooral geprobeerd een nieuwe invulling te geven aan het vaderschap, zo kregen ontwikkelingspsychologen aandacht voor de betekenis van het spel voor de kinderlijke ontwikkeling en de rol die vaders daarin speelden (Lamb, 2010; Rapoport, et al., 1977). In beide gevallen was de boodschap: een afwezige vader is een

slechte vader. Deze psychologisering werd gestuurd door culturele invloeden. Zoals in hoofdstuk 1 te lezen is kwam vanaf de jaren zeventig met de emancipatie van de vrouw een verandering in de samenleving (Doornenbal, 1996; Zwaan, 2013). Waar tussen de jaren dertig en zeventig van de vorige eeuw de vader zijn gezag moest tonen in het gezin, werd vanaf de jaren zeventig een gelijkwaardige taakverdeling tussen de ouders verwacht als gevolg van de vrouwenemancipatie. Het vrouwbeeld veranderde van de natuurlijke, liefdevolle moeder naar de werkende moeder en het manbeeld veranderde van autoritaire vader naar verzorgende vader (Crott, 2013; Doornenbal, 1996). De vader moest niet optreden als hoofd van het gezin, maar als co-opvoeder in gelijkwaardige samenwerking met de moeder (Crott, 2013; Zwaan, 2013). Vanaf dat moment kwam er meer oog voor de vader, met name vanuit een psychoanalytisch oogpunt en men ziet dan ook dat er werd teruggegrepen naar theorieën over de vader-kindrelatie van onder andere Freud, Bowlby en Erikson (zie Ladan et al., 1985).

Volgens Wubs (2004) is deze culturele verandering ook terug te zien in opvoedingshandboeken, zoals de diverse edities van Spock (1957; 1976; 1998; 2004), waarbij de vader per editie op verschillende manieren wordt aangesproken. Zo bevat de tweede editie uit 1957 een enkele paragraaf die gewijd is aan de vader. Dit wordt in de vierde editie uit 1976 uitgebreid met een extra paragraaf over het belang van bijdragen aan de zorgtaken voor het kind, in de zevende editie uit 1998 zijn deze stukken weer samengevoegd tot een enkele paragraaf. Vanaf de achtste editie die in 2004 verscheen zijn de aparte stukken voor vaders uit het boek gehaald en worden beide ouders aangesproken gedurende het gehele boek in plaats van enkel de moeder. Dit illustreert de culturele verschuiving van opvoeding als vrouwenzaak naar opvoeding als oudertaak in de afgelopen decennia.

Dat de vader in de ontwikkelingspsychologie nog altijd een bijrol kent is in diverse literatuur terug te vinden. Winnicott (1987) besteedt in zijn boek *The child, the family, and the outside world* een enkel hoofdstuk aan de vader: 'What about father?' Hierin deelt Winnicott zijn visie op het vaderschap, maar richt hij zich met name tot de moeder. De vader heeft de taak ondersteuning te bieden aan zijn vrouw en regelmatig fysiek en financieel aanwezig te zijn.

The second thing, as I have said, is that the father is needed to give mother moral support, to be the backing for her authority, to be the human being who stands for the law and order which mother plants in the life of the child. He does not have to be there all the time to do this, but he has to turn up often enough for the child to feel that he is real and alive. (Winnicott, 1987, p. 115)

De opvoeding wordt volgens hem gedaan door de moeder, maar zij heeft de steun van haar man nodig, in het bijzonder wanneer het aankomt op autoriteit en gezag. Daarnaast is spel belangrijk voor de ontwikkeling van het kind en de vader heeft als taak hierop in te spelen. Juist doordat de vader regelmatig weg is voor werk en dingen doet die het kind niet ziet, brengt hij een nieuw element in het spel van zijn kinderen en kan hij hun verbeelding verrijken. Dit in tegenstelling tot de huismoeder, waarvan het kind alle huishoudtaken te zien krijgt. Opvallend is dat de concrete taken die horen bij de opvoeding, zoals leren eten met mes en vork, maar ook hoe je relaties aangaat met mensen, niet worden genoemd wanneer Winnicott zich richt tot de vader. Ze zijn onderdeel van het takenpakket van de moeder. Zo stelt Winnicott:

One of the things that father does for his children is to be alive and to stay alive during the children's early years. The value of this simple act is liable to be forgotten. Although it is natural for children to idealize their fathers, it is also very valuable for them to have the experience of living with them and getting to know them as human beings, even to the extent of finding them out. (Winnicott, 1987, p. 116)

Uit dit citaat blijkt dat de voornaamste taken die horen bij de vaderrol bestaan uit het aanwezig zijn en voorzichtig teleurstellen van zijn eigen kinderen, zodat zij een realistisch beeld krijgen van het mannelijk geslacht.

De naoorlogse psychologisering van het vaderschap (en het ouderschap in het algemeen) veronderstelde een meer actieve en betrokken rol van de vader, maar paradoxaal genoeg deed dat het gezag van de vader wankelen. Waar voorheen zijn rol duidelijk was en lag in de autoriteit, werd deze rol nu onduidelijker en werd autoriteit taboe (Mitscherlich, 1968). Gevolg hiervan is een crisis die kan worden samengevat als het wankelen van de traditionele gezinsverhoudingen en de onzekerheid binnen het vaderschap die dat als gevolg heeft (Van Benthem Jutting, 1959).

3.2.3 Crisis in het gezin

De crisis in het gezin is het kantelpunt van de traditionele gezinsverhouding naar een nieuwe verhouding, waarbij de man zijn gezag verliest en de duidelijke gezinsstructuur meer ambigu wordt (Van Benthem Jutting, 1959). Man en vrouw moeten hetzelfde kunnen en daar allebei even goed in zijn. Deze ambiguïteit zorgt voor onzekerheid bij de man over zijn vader-zijn, wat op zijn beurt als crisis binnen het vaderschap wordt genoemd. Waar voorheen zijn

voornaamste taak was het autoritaire hoofd van het gezin te zijn, wordt tegenwoordig zijn gezag ontmoedigd, waardoor onzekerheid bestaat over welke rol de man nog mag vervullen binnen het gezin.

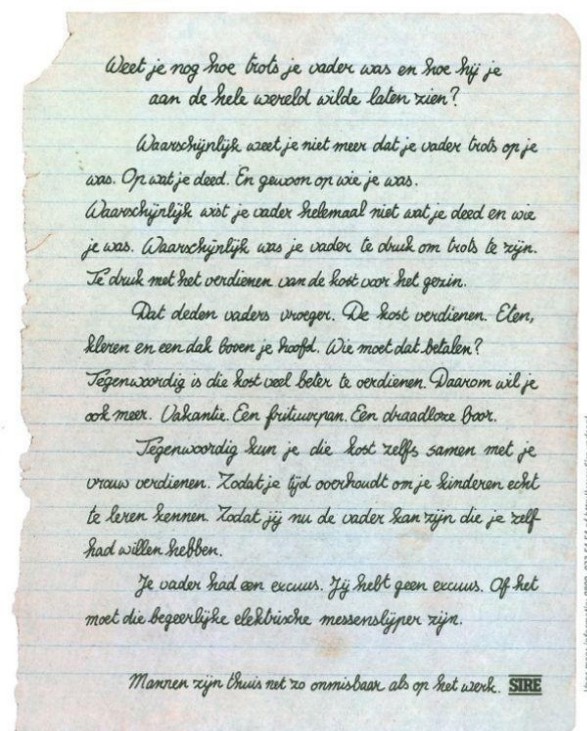
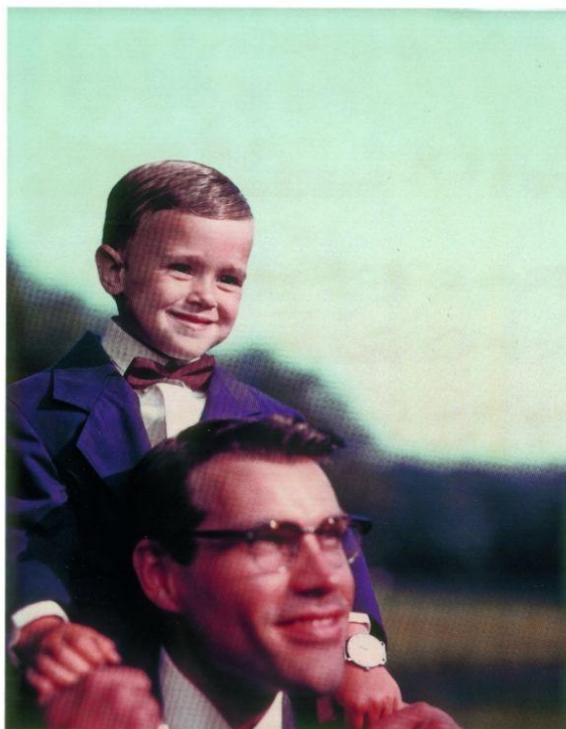
De crisis binnen het gezin heeft een sociologische oorzaak. Wederom wordt teruggegrepen naar de beide wereldoorlogen, die omstandigheden veroorzaakten, waarbij de collectieve moraal uitgedaagd werd en nieuwe manieren van denken opkwamen (Le Gall, 1976). Zo was er bijvoorbeeld strijd over gehoorzaamheid. Waar voorheen de collectieve moraal zorgde voor gehoorzaamheid en aanpassing aan de groep, kwam door de schade van de Tweede Wereldoorlog een tegenbeweging, waarbij men zich afzette tegen het idee van gehoorzaamheid en autoriteit (Adorno et al., 1950). Dit werd gezien als een belangrijke oorzaak van opkomst van het nazisme en fascisme van de Tweede Wereldoorlog. Deze sociologische crisis sijpelde door in de het persoonlijke en gezinsleven. In het traditionele gezin was de vader een bron van kennis. In de jaren zestig en zeventig werd er meer onderwijs genoten, wat maakte dat de vader vaker minder kennis had dan zijn eigen kinderen. Deze verschuiving is een van de sociologische veranderingen die maakten dat de vader aan gezag verloor in de jaren na de Tweede Wereldoorlog en versmalde zijn rol binnen het gezin (Le Gall, 1976; Lynn, 1974; Mitscherlich, 1968).

Hierdoor weet de man zich geen houding te geven. Ook heeft hij geen rolmodel meer. Mannen willen het anders aanpakken dan hun autoritaire vaders, maar weten niet hoe ze het dan wel willen en kunnen doen (Doornenbal, 1996; Duindam, 1997). Ze worden geacht de zorgende taak met de moeder te delen, maar hoe ze daar invulling aan moeten geven is nog niet helder, zoals in 1997 nog uitgedrukt in een reclamespotje van Sire: *Wie is toch die man die op zondag altijd het vlees komt snijden?* waarin te zien is hoe een gezin de maaltijd doorbrengt in een stijl die wordt geassocieerd met het stereotype van de jaren vijftig.

Figuur 1: Sire reclame *Wie is toch die man die op zondag altijd het vlees komt snijden?* Uit: <https://ikvader.nl/nieuws-voor-vader/wie-snijdt-er-op-zondag-het-vlees-2-0/>

De reclamespot was onderdeel van het onderzoek *Werkende Vaders, Zorgende Mannen* uitgevoerd door het Verwey-Jonker Instituut in Den Haag (Hanssen, 2005). Uit dit onderzoek werd geconcludeerd dat verandering in de taakverdeling tussen man en vrouw zeker wel mogelijk is, wanneer het idee van typische “mannentaken” en “vrouwentaken” achterwege wordt gelaten en de focus in plaats daarvan wordt gelegd op een genderneutraal huishouden (Duyvendak & Stavenuiter, 2006). Dit proces naar een meer gelijkwaardig huishouden kan onder andere op weg geholpen worden door verschillende huishoudelijke taken aan elkaar te koppelen. Uit het onderzoek is namelijk gebleken dat mannen bijvoorbeeld makkelijker de boodschappen doen als zij ook hebben afgesproken te koken, omdat deze twee taken allebei met het voeden van het gezin te maken hebben. Door dit soort taken aan elkaar te knopen is het voor de man gemakkelijker zich aan te passen naar een gelijkwaardig gezinsleven. De onmisbaarheid van de vader wordt door Sire nogmaals onderstreept met het denkbeeldig schrijven aan een kind, zoals in onderstaande afbeelding te zien is. Dit laat zien dat de maatschappelijke vraag naar vaders aan het einde van de vorige eeuw nog zichtbaar was, hoewel de invulling daarvan nog altijd achterliep op die behoefte.

Figuur 2: Sire reclame *Mannen erbij betrekken*. Uit <https://www.bnnvara.nl/dewerelddraaitdoor/artikelen/50-jaar-sire-in-print>

3.2.4 De wetenschappelijke kijk van tegenwoordig

Waar voorheen de wetenschap de vader de taken van fysieke en financiële aanwezigheid toebedeelde, beschrijven sociaal wetenschappers tegenwoordig het takenpakket van de vader ruimer: financiële zekerheid en aandacht geven aan, beschermen en sociaal vormen van en zorgen voor zijn kinderen (Flouri, 2005). Er wordt erkend dat de vader een positieve invloed heeft op het welzijn van zijn gezin door zijn kinderen emotionele support te bieden dat vergelijkbaar is met wat de moeder aan haar kinderen geeft. Volgens Flouri (2005) is de unieke bijdrage van de vader echter te vinden in het ontwikkelen van eigenschappen, zoals een bepaalde zelfstandigheid door met zijn kinderen te stoeien en te spelen op een manier waar de moeder over het algemeen minder sterk in is. Deze manier wordt uitgelegd als meer fysiek uitdagend dan de spelletjes die het kind met zijn moeder speelt. De actieve vader heeft een positief effect op het mentale welzijn en het subjectieve welzijn van zijn kinderen (Flouri, 2005; Lamb, 2010; Zwaan, 2013). Naast financiële steun, is zijn aanwezigheid en met name zijn aandacht ook van belang voor het welzijn van zijn kinderen. Ook heeft hij onder andere een positief effect op de academische motivatie en prestaties van zijn kinderen en op het aangaan van prosociale contacten met anderen (Flouri, 2005; Lamb, 2010). Wel wordt nog steeds gesteld dat de vader-kindrelatie een gecreëerde relatie is en volgens de roltheorie is de toewijding van de vader afhankelijk van hoe hij naar het vader-zijn kijkt en wat zijn verwachtingen daarover zijn (Flouri, 2005).

3.3. De ontdekking van de vaderliefde

Om de ontdekking van de vaderliefde te kunnen uitleggen is het noodzakelijk allereerst stil te staan bij het ontstaan van de meer ingeburgerde term van moederliefde. Rousseau (1762) introduceerde het concept van de moederliefde in zijn boek *Emile*. In dit boek spreekt hij meerdere malen de moeder aan met als doel de vrouw te stimuleren zelf haar kinderen te laten opvoeden in plaats van dit uit te besteden aan voedvrouwen. Zijn boek begint dan ook met de stelling dat het oorspronkelijk was bedoeld “om brave, verstandige moeders mee te plezieren” (p. 61), waarna hij nogmaals benadrukt: “Tot jou richt ik me, moeder vol tederheid en zorg [...] Trek al vroeg een bastion op rond de ziel van je kind; een ander kan het

bouwplan maken, maar jij alleen moet de bouwer zijn” (p. 65). Rousseau beargumenteert dat het natuurlijke moederschap van belang is voor de opvoeding van het kind en dat dit niet vervangen kan worden door een derde persoon, hetzij vader, hetzij zoogster. Zo is hij dan ook voorstander van het geven van borstvoeding door de moeder in plaats van door de zoogster, zoals toentertijd gebruikelijk was. De vader heeft volgens Rousseau drie schulden: ‘De menselijke soort is hij (de vader) mensen verschuldigd, de maatschappij maatschappelijke mensen, de staat staatsburgers. Eenieder die deze drievoudige schuld kan betalen en het niet doet is strafwaardig-’ (p. 79). Naast het vervullen van de basisbehoeftes zoals eten heeft de vader dus ook de taak zijn kinderen dusdanig op te voeden dat zij als goede burgers kunnen bijdragen aan de maatschappij. Hierbij geldt wederom dat het uitbesteden van deze diensten niet voldoende is voor de goede opvoeding van het kind: ‘Armoede noch beslommeringen noch valse schaamte ontheffen een vader van de plicht zijn kinderen te onderhouden en zelf op te voeden’ (p. 79). Het natuurlijke moederschap dat door Rousseau wordt beschreven heeft de gezinsstructuur in Europa weten te domineren tot ver in de twintigste eeuw en gaf pedagogen en psychologen een focuspunt voor onderzoek.

Vaders worden in zijn boek dus wel aangesproken, maar meer als verstandige gesprekspartner van de auteur dan als opvoeder van hun jonge kind. Rousseau suggereert dat het moederschap en de moederliefde voor haar kinderen een natuurlijk gegeven is, al hebben sommige historici juist beargumenteerd dat moederliefde een sociale constructie is, een ‘uitvinding’ waar Rousseau en tijdgenoten een belangrijke rol hebben gespeeld (Badinter, 1983). Pedagogen richten zich veel in de eerste plaats tot de moeder en ontwikkelingspsychologen hebben in hun onderzoek vooral de betekenis van de (aanwezige) moeder benadrukt, al dan niet verankerd in de biologie van de vrouw (Scarr, 1984; Zwaan, 2013).

3.3.1 Vaderliefde in praktijk

Moederliefde wordt dus uitgelegd als de natuurlijke behoefte kinderen te baren en hiervoor te zorgen en ze op te voeden (zie ook hoofdstuk 2). De vaderliefde kan in het verlengde daarvan worden uitgelegd als de natuurlijke behoefte zich voort te planten en zijn kinderen te willen opvoeden en verzorgen. Duindam (1997) meent echter dat de meeste Nederlandse mannen graag willen zorgen, maar niet weten hoe.

De aanname dat mannen graag willen zorgen, doet vermoeden dat het concept van vaderliefde aanwezig is bij de meerderheid van de mannen. Deze vaderliefde wordt

beschreven als een intern proces en staat grotendeels los van alles wat de man vanuit zijn omgeving heeft geleerd. De veronderstelling dat mannen niet weten hoe ze moeten zorgen, heeft te maken met hun socialisatieproces (Duindam, 1997; Van Benthem Jutting, 1959). Mannen hebben niet van thuis uit geleerd hoe ze moeten zorgen, hebben geleerd zorg dragen het een vrouwentaak is en dat zij als man zich hier niet aan mogen wagen, dat zij biologisch incompetent zouden zijn ten opzichte van vrouwen wanneer het aankomt op het zorgen voor kinderen, of dat zij als man carrière moeten maken en dus geen tijd of ruimte hebben om ook nog voor de kinderen te zorgen. Dit zijn echter aangeleerde opvattingen en niet een aangeboren gegeven. Daarbij hebben mannen volgens Kaplan en Knoll (2019) vaak geen rolmodel in de vorm van hun eigen vader. Waar hun eigen vader meer kostwinner was dan emotionele support, willen deze mannen graag hun rol als opvoeder oppakken. Dit contrast is met name zichtbaar in niet-normatieve gezinnen, maar ook in de standaard gezinsstructuur is deze emancipatie zichtbaar en creëert onzekerheid en een uitdaging bij de moderne man om zijn rol goed te vervullen, hoe deze er ook uit ziet.

Volgens Duindam (1997) willen vaders graag betrokken zijn bij het leven van hun kinderen en hebben zij daar diverse redenen voor. De meest gegeven reden is het ontwikkelen van een betere relatie met zijn kinderen. Deze mannen zien zichzelf niet alleen als speelkameraad, maar ook juist vooral als opvoeder en opvang. Andere redenen zijn het creëren van een zinvoller leven waar meer voldoening uit wordt gehaald en het ontwikkelen van een meer gelijkwaardige relatie met de partner. De genoemde nadelen zijn minder aandacht hebben voor de carrière, sociaal isolement ervaren en minder contact met vrienden. Voor de meeste vaders in dit onderzoek waren deze factoren een kleine prijs voor alle voordelen die er tegenover staan. Zo stellen zij ook dat het helpt bewust te kiezen voor het ouderschap en dat het helpt om daarin een eigen stijl te ontwikkelen. Hiermee houd je het leuk en houdbaar voor jezelf. Zo wordt het vaderschap een positief onderdeel van de identiteit, wat onder andere met name gestuurd wordt door een gevoel van keuzevrijheid of autonomie (Verhaeghe, 2015).

3.3.2 De vader en zijn kinderen

Onderzoek naar vaderschap ondersteunt niet alleen het concept van vaderliefde, maar ook het idee dat deze op verschillende manieren geuit wordt, wanneer het gaat om een vader-zoonrelatie of een vader-dochterrelatie (Lynn, 1974; Samuels, 1997; Winnicott, 1987). Volgens Samuels (1997) is dit terug te brengen tot de taak van de vader om genderidentiteit

bij zijn kinderen te helpen ontwikkelen. Genderzekerheid is het weten hoe het vrouw-zijn voor vrouwen en het man-zijn voor mannen eruit ziet.

De vader en zijn dochters

De rol van de vader is voor zijn dochter het verschil tussen man en vrouw laten zien. Volgens Samuels (1997) kan er discrepantie ontstaan tussen het maatschappelijke beeld van het vrouw-zijn en hoe een vrouw zichzelf voelt. Dit kan tot onzekerheid of frustratie leiden. De vader ondersteunt in het schetsen van het vrouw-zijn en geeft daarbij de geborgenheid en veiligheid voor zijn dochter om hierin vrijheid te ervaren om af te wijken van dit 'perfecte' plaatje. Daarbij is de vader voor zijn dochter het eerste beeld van hoe een man in elkaar zit. Dit is bepalend voor hoe zij nieuwe relaties met mannen vormt (Crott, 2013). Ook geeft hij haar de ruimte af te wijken van haar moeder en helpt hij haar op deze manier om een zelfstandige vrouw te worden. In recente jaren is de vraag gesteld waarom de vader zijn dochter hier wel in kan ondersteunen en de moeder niet. Of gender hier daadwerkelijk een rol bij speelt wordt in hoofdstuk 4 besproken.

De vader en zijn zonen

De vader-zoonrelatie wordt gezien als een conflict tussen twee generaties dat kan uitgroeien tot een bondgenootschap. De rol van de vader is een rolmodel zijn voor zijn zoon en de zoon leert zijn normen, waarden en idealen van zijn vader (Samuels, 1997). Daarbij waarschuwen Lynn (1974) en Van der Kroon (2012) voor de emotionele afwezigheid van de vader. Wanneer de vader onzeker is over zijn vader-zijn en daardoor contact vermijdt, raakt de zoon zijn rolmodel kwijt en komt hij in een vicieuze cirkel van onzekerheid terecht. Het gevolg kan negatief uitpakken, zoals het ontwikkelen van coping mechanismen in de vorm van middelenmisbruik, maar komt in minder duidelijke mate ook tot uiting in een destructief zelfbeeld en relaties met anderen (Lynn, 1974).

De (emotioneel) afwezige vader is bijna een archetype te noemen en terug te vinden in de wereldliteratuur, zoals in *Hamlet* van William Shakespeare (1603), waarin het thema van de zonnekoning vs. de schaduwkoning wordt belicht (Van der Kroon, 2012). Dit komt vaak terug op een zoon die zijn positieve vader, de zonnekoning, heeft verloren en alleen kennis maakt met de schaduwkoning, die hij moet overwinnen. Dit gevecht heeft als kern de afwezigheid van emotioneel positief contact met de vader of een gezonde en goed ontwikkelde vader-kindrelatie. Het kind in dit verhaal wordt dan ook de verloren zoon genoemd. Van der Kroon (2012) over Hamlet:

Hier zien we de man, die intelligent is, die vele talenten heeft, die aan de ene kant heel zeker is van zijn zaak, maar aan de andere kant enorm twijfelt. Het is de verwarde houding van de verloren zoon, die de stevigheid en de ruggengraat van de vader mist. Die omkomt in zijn eigen emoties en bespiegelingen en niet tot daden kan komen. (Van der Kroon, 2012, p. 99)

Deze onzekerheid van de zoon is wellicht nog duidelijker te merken in homoseksuele zonen wiens vader niet alleen afwezig, maar ook nog eens afwijzend is: “In plaats van dat de zoon bevestigd wordt in wie hij is, wordt hij ontkend en verbannen tot eenzaamheid” (p. 101).

Hoewel er uiteenlopende opinies zijn met betrekking tot de invulling van het vaderlijk rolmodel omcirkelen, lijkt er consensus over dat de mannelijke identiteitsvorming van de zoon wordt beïnvloed door de vader zelf of door een plaatsvervangende vaderfiguur (Crott, 2013). Hierbij speelt het stoeien tussen vader en zoon een belangrijke rol, omdat hiermee zelfregulatie en intimiteit worden geoefend. Ook is de een op een aandacht van de vader voor zijn zoon belangrijk voor het kind.

3.4. De vader als fun-factor

De invulling van de vaderrol heeft in de afgelopen honderd jaar een flinke verandering laten zien. Als gevolg daarvan is er ook een exponentiële groei zichtbaar in het aantal opvoedingshandboeken die zich specifiek op en tot mannen richten. Een paar daarvan zullen we hieronder bespreken. Hoewel er niet gestreefd is naar volledigheid, geeft deze selectie toch een impressie van de toon van opvoedingshandboeken voor vaders die tegenwoordig op de markt zijn. Om deze selectie zo relevant mogelijk te houden is gekeken naar de meest relevante boeken op bol.com. Er is daarbij gekeken of er een verschil is met boeken die zich focussen op moeders en/of ouders in het algemeen, naar de toon van deze boeken en naar de rol die deze de auteurs geven aan hun lezer.

Wanneer men zoekt naar boeken over vaderschap, valt meteen op dat het kennelijk een aantrekkelijk genre is voor Bekende Nederlanders. Hoewel zij spreken over hoe het is om vader te zijn, focussen ze zich weinig op concrete vaardigheden die horen bij de opvoeding. De toon in deze boeken is vaak ironisch of humoristisch en in de inleiding zeggen ze dat de informatie in hun boek met een korreltje zout genomen mag worden. Zo ook het boek *Handboek voor vaders* van Beau van Erven Dorens (2013), waarvan de titel al ironie is, want een echt handboek is het niet. De auteur benadrukt dat dit geen boek is dat je vertelt hoe je je

kind moet opvoeden, maar vertelt over zijn ervaringen als vader. Met veel humor deelt Van Erven Dorens (2013) zijn ‘leermomenten’ en worden persoonlijke verhalen gedeeld die als universeel worden beschouwd. De rode draad is ‘Welkom bij de club van vaders’. Er wordt ook aandacht besteed aan hoe je je vrouw/de moeder kan aanvullen met het uitgangspunt dat ieder zijn eigen taak heeft. Zo wordt opgemerkt dat de vrouw de taak heeft het kind te voeden (borstvoeding) en dat de taak van de vieze luiers buiten zetten dan dus hoort bij het takenpakket van de man.

Het idee van ‘Welkom bij de club’ komt ook terug in het boek *Koning van de kraamkamer* van Pieter Jouke et al. (2010), dat geschreven is ‘voor mannen, door mannen’. In dit boek vertellen mannen als ervaringsdeskundigen over wat wel en niet kan tijdens de zwangerschap tot aan de eerste maand na de bevalling. Wederom voert humor de boventoon met vragen als ‘Mag je terugschelden tijdens de bevalling?’ en ‘Wat zijn de twee grootste verschillen tussen bevallen en duiveluitdrijving?’ Hoewel dit boek een periode van tien maanden beslaat, wordt er niet per maand gesproken, maar meer opgehangen aan enkele mijlpalen. Hier is bewust voor gekozen, omdat dit beter zou passen bij de ervaringen van de man gedurende deze periode. De indeling is als volgt: zwangerschap, bevalling, kraamtijd. Wie het boek voor de bevalling uit heeft, mag zichzelf kronen tot ‘koning van de kraamkamer’. In het boek worden tips gedeeld als hoe je met je zwangere partner kunt omgaan, wanneer je wat het beste kunt doen om haar zoveel mogelijk gerust te stellen (zoals beginnen aan de kinderkamer). Hoewel de reviews over het boek vooral positief zijn, waarbij de combinatie van informatie en humor gewaardeerd wordt, vindt een enkeling het boek seksistisch, de grappen voor de hand liggend en de informatie weinig nieuws bieden (lezersreacties op Bol.com).

De humoristische toon komt ook terug in het boek *Handboek voor de nieuwe vader* van Michael Dokter (2014). De achterflap geeft een impressie: ‘Dit handboek is geschreven voor alle mannen die voor het eerst in hun leven (bewust) vader zijn geworden, en een optimistische poging doen om hun kind ook daadwerkelijk op te voeden’.

Naast het gebruik van humor is het thema ‘stoer’ ook veel terug te zien in opvoedingshandboeken die zijn gericht op de man, zoals te zien is in het boek *Commando papa* van Neil Sinclair (2016). In dit boek worden tips gegeven voor het opvoeden van kinderen in de leeftijdscategorie 0-3 jaar, gehuld in een legerjasje. Met termen als ‘verkenningstroepen’, ‘rekruten’ en ‘nachtelijke missies’ wordt dit thema vormgegeven, naast illustraties en kleuren die passen bij dit stoere thema. Dit benadrukt dat de zorgende man ook een échte man is (Hunter et al., 2020).

Een laatste veel voorkomend thema is dat wat omschreven kan worden als praktisch. Er zit geen mooi verhaal omheen, maar vertelt in simpele taal hoe en wat de vader het beste kan doen, zoals *Babymanagement voor mannen* van Hanssen (2018), dat geschreven is voor mannen die eigenlijk niet aan lezen toekomen en dus behoefte hebben aan simpele taal. Met zaken als financiële planning en welke spullen je moet kopen, maar ook met advies over hoe je de romantische relatie met je partner nog leuk houdt, geeft dit boek een duidelijk overzicht van wat de toekomstige vader te wachten staat. Het boek is dan ook geschreven als een soort managementshandboek. Ook hier zijn elementen van humor terug te lezen, bijvoorbeeld met plaatjes over hoe je je kind moet vasthouden (niet op de kop).

Uit de analyse van bovenstaande bestsellers is wel op te maken dat de Nederlandse markt voor opvoedingshandboeken gericht op de vader vooral bestaat uit humoristische, stoere en pragmatische boeken, die vaak gehuld zijn in een persoonlijk jasje. De ervaringsdeskundigen zijn echter veel gelezen auteurs en hun boeken verkopen niet zelden beter dan die van professionele deskundigen, zoals pedagogen en ontwikkelingspsychologen.

3.5. Conclusie

Concluderend kan worden gesteld dat de vader een snelle ontwikkeling heeft doorgemaakt in de afgelopen eeuw. Waar de traditionele vader een vrij beperkt takenpakket bezat, wordt tegenwoordig een breder scala aan vaardigheden van hem verwacht. Dit is terug te zien in zowel pedagogisch en psychologisch onderzoek, als in opvoedingshandboeken die zich tegenwoordig specifiek richten tot de man. Hoewel zijn rol als opvoeder is gegroeid, heeft hij minder gezag over zijn gezin dan voorheen. In veel gezinnen is de vader niet meer de enige kostwinner, maar in praktijk staat hij als opvoeder nog altijd niet gelijk met zijn partner. Deze wankelende positie creëert onzekerheid bij de man. Deze situatie is (mogelijk onbedoeld) terug te zien in de grappige vaderboeken die tegenwoordig op de markt zijn. Het zoeken naar hoe de vader het vader-zijn invulling wil geven is in de diverse domeinen een terugkerend thema, waarbij met name de emotionele aanwezigheid en aandacht voor zijn kinderen centraal staan. Gezien de kloof tussen de positieve invloed die de vader kan hebben op de opvoeding van zijn kinderen en het daadwerkelijke opvoeden door vaders, is dit een thema waar zeker nog veel winst te behalen is, zowel wetenschappelijk als maatschappelijk gezien. Dit roept namelijk de vraag op of deze unieke bijdrage van de vader genderafhankelijk is of dat deze vooral afhankelijk is van het gegeven dat er een tweede opvoeder aanwezig is.

Hoofdstuk 4

Gender en gezin

4.1 Inleiding

Like any family, what is most important for children is how loving and nurturing the parents are and whether or not the parents are aware of any special needs they may have. (Spock, 1998, p. 685)

Veel traditionele opvoedboeken gaan uit van een aantal, doorgaans impliciete aannames. Ze richten zich op het standaard – ‘normale’ – gezin, met een vader en een moeder en enkele kinderen, waarbij de moeder vaak het merendeel van de opvoeding voor haar rekening neemt en vader een rol op de achtergrond speelt. Rousseau richtte zich in 1762 in zijn *Emile* expliciet tot de moeders. Precies tweehonderd jaar later doet Bruno Bettelheim dat in zijn *Dialogues with mothers* (1962) nog steeds, al spreekt hij in dat boek ook met een (beperkt) aantal vaders en wordt het opvoeden als een taak van beide ouders gezien. Maar zoals het in de praktijk niet mogelijk is alle vaders, moeders en kinderen over één kam te scheren, zo is het ook niet mogelijk alle gezinnen over een kam te scheren. Waar het standaardgezin tot in de jaren zestig dominant was, is het sindsdien steeds meer onder druk komen te staan van allerlei sociale processen. Niet alleen nam het kindertal per gezin af, ook werd samenwonen en kinderen krijgen geaccepteerd voor, of zelfs zonder het huwelijk (Lesthaeghe & Dumon, 1987). Daarnaast eindigden steeds meer huwelijken in een scheiding, waardoor vaders, maar vooral moeders alleen voor de opvoeding kwamen te staan (Bosman, 1993). Voor sommige vrouwen, zoals de Bewust Ongehuwde Moeders (BOM) was opvoeden in je eentje zelfs een politieke keuze. Ook volgde er vaker een tweede huwelijk of andere relatie, op het eerste, waarin wederom kinderen in werden geboren, zodat er steeds meer samengestelde gezinnen ontstonden.

Hoewel het standaardgezin niet van het toneel is verdwenen, zijn er tegenwoordig ook andere gezinsvormen denkbaar. Hierbij kunnen we denken aan regenbooggezinnen: gezinnen met één of meer ouders die zich identificeren met de LHBT (Lesbisch, Homoseksueel, Biseksueel, Transgender) gemeenschap. LHBT-gezinnen omvatten een breed scala aan vormen, maar om de omvang van deze these te beperken is ervoor gekozen enkel te kijken naar de seksuele identiteiten, dat wil zeggen lesbische, homoseksuele en biseksuele ouders (samengevat in de overkoepelende term ‘queer’). Identificatie met het transgender label duidt niet op een seksuele-, maar op een genderidentiteit. In deze these zullen transgender ouders daarom geschaard worden onder het geprefereerde gender van de desbetreffende ouder. Ter

illustratie: gaat het om gezinnen met twee moeders, dan vallen hier zowel lesbische, als biseksuele, als transgender moeders onder. Naast regenbooggezinnen zijn ook gezinnen die hun kinderen niet als het stereotype jongen of meisje willen opvoeden een vorm van een niet-standaard gezin. Deze gezinnen kunnen hun kinderen genderneutraal pogen op te voeden.

De bovenstaande maatschappelijke veranderingen in gezinsvormen zorgden voor een behoefte van ouders van bijzondere gezinnen aan nieuwe soorten opvoedliteratuur. Deze literatuur is grotendeels gericht aan ouders, maar ook kinderboeken kunnen een rol spelen een rol in de ontwikkeling van kinderen. In dit hoofdstuk wordt aan de hand van opvoedboeken onderzocht hoe niet-standaardgezinnen er uit zien en welke literatuur er is om deze gezinnen te ondersteunen.

4.2 Opvoeden in regenboogfamilies

Regenbooggezinnen zijn gezinnen met bijvoorbeeld twee vaders of twee moeders als opvoeders. Deze gezinnen kunnen ontstaan na de scheiding van een heteroseksueel koppel of wanneer een lesbisch of homoseksueel koppel een kind adopteert, of krijgt, door middel van inseminatie of met behulp van een draagmoeder. De grenzen van regenbooggezinnen houden niet op bij gezinnen met twee ouders van hetzelfde geslacht: ook gezinnen met één of meer ouders die biseksueel, transgender, of bijvoorbeeld polyamoreus (het hebben van meer dan één partner) zijn, vallen hieronder. Onderzoek naar regenbooggezinnen is nodig voor het bereiken van maatschappelijke gelijkheid van alle gezinnen, maar tegelijkertijd is dit soort onderzoek op zichzelf een paradox dat zijn eigen doel kan ondermijnen. Willen we laten zien dat groepen die gezien worden als ‘anders’ in feite niet fundamenteel verschillen van andere, heteronormatieve, groepen, dan moeten we vergelijkingen tussen die groepen trekken. Dit is onmogelijk als we geen groepen of verschillende categorieën aanhouden. Met andere woorden: er is onderscheid nodig om te laten zien dat onderscheid overbodig is (Goldberg & Allen, 2013).

Addie Goldberg en Catherine Allen (2013) publiceerden samen het handboek *LGBT-Parent Families: Innovations in Research and Implications for Practice* waarin verschillende auteurs uitgebreid verslag doen van het onderzoek naar regenbooggezinnen tot nu toe. Vanaf ongeveer 1980 werd er onderzoek gedaan naar LHBT-families, maar dit ging vooral over gezinnen waarin na een heteroseksuele scheiding een vrouw met een nieuwe partner die ook vrouw was, een kind opvoedde. Goldberg en Allen (2013) namen als één van

de eersten het voortouw in het belichten van literatuur over een veel grotere en diversere groep ouders. In hun boek wordt naast onderzoek naar lesbische ouders ook gekeken naar onderzoek over homoseksuele en transgender-ouders, de onderbelichte biseksuele ouders en zelfs polyamoureuze gezinnen met meer dan twee ouders. Eén ding willen ze vooral duidelijk maken: er zit weinig verschil tussen LHBT-ouders en heteroseksuele ouders. Het belangrijkste onderscheid is dat slechts één van deze twee groepen heeft te kampen met discriminatie, vooroordelen en stigma. Hieronder worden kort de belangrijkste bevindingen die uit het boek omhoog komen besproken. In de kopjes wordt gebruikt gemaakt van de term ‘opvoeding door twee moeders/vaders,’ omdat deze, zoals is beschreven in de inleiding, inclusief is voor alle ouders die zich identificeren als homoseksueel, biseksueel of transgender.

Opvoeding door twee moeders

Het weinige onderzoek dat er voor de jaren tachtig gedaan is naar gezinnen met twee moeders, was vooral gericht op de effecten van de afwezigheid van de man, en daarmee de vader. Dat is dus in feite niet anders dan wat in het vorige hoofdstuk (3) is gezegd over afwezige vaders in heteroseksuele relaties. Met name de psychoanalytische theorie zag opvoeding door twee moeders als een probleem. De reden hiervoor was dat er gedacht werd dat de vader nodig was voor het oplossen van het Oedipuscomplex, zowel voor zoons, als voor dochters. De sociale cognitieve theorie staat hier lijnrecht tegenover met het idee dat kinderen hun eigen kennis organiseren, los van ouderlijke controle. Om na te kunnen gaan hoe groot het belang van een vaderfiguur was in omgang met, en de ontwikkeling van kinderen, werd aan het begin van de jaren 80 onderzocht of er een verschil was tussen lesbische moeders en heteroseksuele moeders, onafhankelijk van vaders. Het bleek dat lesbische moeders net zo zorgzaam, warm en gericht op hun kinderen waren als heteroseksuele moeders. De kinderen ontwikkelden zich hetzelfde, en er was geen sprake van meer psychologisch ongemak in de verschillende groepen. De kinderen hadden bovendien meestal goede relaties met hun leeftijdsgenootjes en lieten geen verschillende patronen zien in de ontwikkeling van gender of seksualiteit (Goldberg & Allen, 2013).

Toch bestaan er ook verschillen tussen gezinnen met twee moeders en heteroseksuele gezinnen. Lesbische moeders zijn over het algemeen banger de voogdij over hun kind(eren) kwijt te raken dan heteroseksuele moeders (Lyons, 1983). Daarnaast is het zo dat lesbische ouders meer betrokken waren bij de opvoeding van kinderen, meer tijd spendeerden in de zorg voor de kinderen en emotioneel meer bij ze betrokken waren dan heteroseksuele ouders.

Van deze verschillen is echter weinig terug te zien in de jonge kinderen zelf: hun welzijn en probleemgedrag lijken overeenkomstig met die van kinderen van heteroseksuele ouders (Anderssen, Amlie, & Ytteroy, 2002; Tasker, 2005).

Opvoeding door twee vaders

Na een heteroseksuele scheiding gingen kinderen vaak met hun moeders mee en werden ze verder opgevoed door hun moeder en haar nieuwe partner. In de vroege jaren van het onderzoek naar LHBT-families waren lesbische families oververtegenwoordigd, mogelijk omdat het lastiger was twee mannen te vinden die een kind zonder moeder opvoedden. Uit vragenlijsten aan homoseksuele vaders in Engeland en Amerika bleek inderdaad dat de kinderen vaker op bezoek kwamen bij hun vaders dan dat ze er woonden (Barrett & Tasker, 2001; Wyers, 1987). Toch zijn er wel enkele studies, zoals die van Bigner en Jacobson (1989a, 1989b, 1992), die gescheiden heteroseksuele en gescheiden homoseksuele vaders vergeleken door middel van interviews en vragenlijsten. Het verschil bleek nihil: voor beide vaders was het even lastig contact te onderhouden met hun kinderen wanneer die niet bij hen woonden. Het was wel zo dat de homoseksuele vaders terughoudender waren in het tonen van affectie naar hun partner waar de kinderen bij waren dan de heteroseksuele mannen (Goldberg & Allen, 2013).

De wetenschappelijke onzichtbaarheid van biseksuele ouders

Waar het onderzoek naar homoseksuele en lesbische ouders volop tot bloei lijkt te komen, worden biseksuele ouders veelal over het hoofd gezien of, afhankelijk van het geslacht van hun partner, simpelweg onder homoseksuele of heteroseksuele ouders geschaard. In het boekhoofdstuk van Ross en Dobinson in *LGBT parent families* (2013) lanceren de auteurs hun eigen onderzoek naar de gedane onderzoeken naar biseksuele ouders. Van de meer dan vierhonderd artikelen over LHBT-ouders die de auteurs vonden in hun onderzoek, waren er slechts zeven waarin werd gesproken over biseksuele ouders. Dit is niet te wijten aan de mindere beschikbaarheid voor onderzoek van biseksuelen. Uit een onderzoek van Yoshino (2000) blijkt dat er tussen de jaren veertig tot negentig minstens evenveel, zo niet meer, biseksuele als homoseksuele mensen voorkomen in onderzoeken; het probleem is dat hier niks mee werd gedaan. De voornaamste reden voor de wetenschappelijke onzichtbaarheid van biseksuele ouders is dat er in onderzoek vaker werd gekeken naar de structuur van een relatie, dan de seksuele identiteit van de mensen in de relatie. Barker en collega's merken in 2008 op dat er ook in de media (ten minste in het VK) weinig biseksuele representatie valt te

ontdekken (Barker, Bowes-Catton, Iantaf fi , Cassidy, & Brewer, 2008, p. 145). Nu, iets meer dan tien jaar later, is dit veranderd. In Netflix series zoals *Sex Education* (2020), *Brooklyn nine-nine* (2017) en *Atypical* (2021) identificeren karakters zich openlijk als biseksueel en is er volop representatie. Ook in de Nederlandse kinderserie *Spangas* (2022) is een rol weggelegd voor een biseksuele tiener, al blijven biseksuele ouders vooralsnog onzichtbaar.

De enkele wetenschappelijke onderzoeken die wel gedaan zijn naar biseksuele ouders bieden ons weinig houvast. De wetenschappelijke onzichtbaarheid van biseksuele ouders duidt er op dat dit onderzoek nog maar net in de kinderschoenen staat. Er is dan ook meer onderzoek nodig: onderzoek naar ervaringen van ouders en kinderen, over het gezinsleven, over moeizaamheden, over mogelijkheden en trots.

4.3 Opvoedboeken voor queer-ouders

Het onderzoek naar LHBT-ouders lijkt steeds meer op gang te komen, maar het is de vraag of deze ontwikkeling ook wordt gevolgd door nieuwe opvoedliteratuur. Opvoedboeken voor hetero-ouders zijn er in overvloed, met een grote variatie aan invalshoeken. Iedereen heeft een mening over opvoeding en elke *instagram-influencer* kan zomaar een opvoedboek uitbrengen. Voor hetero-ouders kan het daardoor lastig zijn door de bomen het bos te zien, maar voor queer-ouders ligt dat heel anders. Vanaf 2010 verschijnen er steeds meer opvoedboeken voor LHBT-ouders, maar vooralsnog blijven ze in de minderheid. De boeken die er wel zijn voor queer-ouders vallen vaak in één van de volgende categorieën: of ze staan vol met autobiografische verhalen van queer-ouders over hoe zij hun kinderen hebben opgevoed, of het zijn boeken die gaan over hoe queer-ouders een kind kunnen krijgen. Het staat daarbij te bezien hoe groot de publieke toegankelijkheid van deze boeken is. In de catalogi van de Openbare Bibliotheek in Hoogeveen en het Forum in Groningen, is slechts één LHBT-opvoedboek te vinden: *Wij willen ook een kind* (2021), van Van Marckus en Benner. Dit boek gaat in op de moeilijkheden van queer-ouders om een kind te krijgen en ondersteunt ze op deze weg.

Voor veel heteroseksuele ouderparen begint het leven als ouder met een baby en opvoedboeken. Voor veel LHBT-ouders begint het leven als ouder met het uitzoeken van hoe ze eigenlijk een kind kunnen krijgen. Dit is een eerste stap, nog voor eventuele moeilijkheden met zwangerschap (die ook bij hetero-ouders kunnen spelen), die heteroseksuele ouders vaak niet zullen hoeven ondernemen. Het boek van Van Marckus en Benner (2021) is een, deels autobiografische, gids door het landschap van (nog) niet-traditioneel ouderschap,

draagmoeders en donorzoektochten. De zin “Het ultieme handboek voor wensouders die niet zomaar een kind kunnen krijgen.” siert de achterkant van het boek. Binnenin vindt de lezer tips, verhalen en bijdragen van experts: een walhalla voor toekomstige LHBT-ouders.

Naast boeken die zichzelf presenteren als gidsen naar het queer-ouderschap, zijn er ook boeken met autobiografische verhalen van queer-ouders, zo ook *Does this Baby make me look Straight? Confessions of a Gay Dad* (2012). In dit boek beschrijft Dan Bucatinsky op humoristische wijze het vaderschap als homoseksuele man. Dit soort verhalen steken een hart onder de riem van (toekomstige) queer-ouders en laten ze leren van de door hun voorgangers gemaakte fouten.

Bij de twee bovengenoemde categorieën boeken voor queer-ouders komt feitelijk nog een derde categorie: boeken niet speciaal voor LHBT-ouders, maar waarin ze wel worden aangesproken. In Spocks zevende editie van *Baby and Child Care* (1998) verschijnt voor het eerst een stukje over homoseksuele en lesbische ouders. Er wordt geschreven dat kinderen van homoseksuele of lesbische ouders een vergelijkbaar (mentaal) welzijn hebben. Het maakt volgens hem niet uit door wie kinderen worden opgevoed omdat kinderen uit queer gezinnen even goed opgroeien als kinderen uit standaardgezinnen. Ook zijn de kinderen van queer-ouders volgens Spock vaak toleranter naar minderheden. In het boek wordt de concrete suggestie aan ouders gegeven al op jonge leeftijd het gesprek te openen over de samenstelling van het gezin. Je kunt je kind vertellen hoe jullie gezin in elkaar zit, dat dat anders is dan de meeste andere gezinnen en dat dat pestgedrag van andere kinderen kan uitlokken. Het zou voor een kind het beste zijn dit op jonge leeftijd duidelijk te maken, zodat als er iets gebeurt het kind zichzelf een houding kan geven. Negatieve ervaringen kun je niet vermijden. Spocks boek adviseert daarom ze te gebruiken om je kinderen te leren dat empathie en tolerantie belangrijk zijn.

Ondanks het bestaan van de bovengenoemde drie categorieën zijn verreweg de meeste opvoedboeken niet gericht op LHBT-ouders. Dat betekent niet dat ze slechts gericht zijn op heteroseksuele ouders. Veel boeken spreken gewoon ‘de ouder’ aan, ongeacht de gaardheid van deze ouder. Immers, een kind opvoeden en ouder zijn betekenen in veel contexten hetzelfde. Boeken met informatie en verhalen voor en door queer-ouders zijn ontzettend belangrijk, omdat de sociale ervaring van LHBT-ouders kan verschillen van die van hetero-ouders. Het grootste deel van de opvoeding zijn ouders echter gewoon ‘de ouders’ en niet ‘de queer-ouders’. Een deel van de hulp voor de opvoeding van kinderen kunnen queer-ouders halen uit ‘normale’ opvoedboeken. De algemene adviezen kunnen ze vervolgens aanvullen met boeken die wel specifiek op LHBT-kwesties zijn gericht.

queer-ouders stellen zo, net als vele andere ouders, uit een berg boeken en literatuur samen wat voor hun situatie bruikbaar is.

4.4 LHBT-opvoedboeken voor kinderen

Hoewel opvoedboeken doorgaans geschreven zijn voor ouders, zou er gesteld kunnen worden dat bepaalde kinderboeken ook bijdragen aan de ontwikkeling van kinderen. Het is opvallend dat waar de beschikbaarheid aan opvoedboeken voor LHBT-ouders nog te wensen over laat, er een flinke stapel boeken voor kinderen met twee vaders of moeders beschikbaar is, zoals *Mijn Zus is Homo* van Wanda van Buren (2015). Het is een informatief voorleesboekje voor kinderen van 8 tot 10 jaar, waarin de juiste termen besproken worden (bijvoorbeeld: een meisje dat uitsluitend op meisjes valt noem je niet homo maar lesbisch) en informatie wordt gegeven op een open en betrokken manier. Voor iets oudere kinderen komen er boeken om zelf te lezen, zoals *Hoe is het om homo, lesbisch of bi te zijn?* van Honor Head (2019). Dit boek voor kinderen van 11 tot en met 14 jaar, gaat naast uitleg over wat het is om queer te zijn ook over homohaat (“Homohaar – Foute boel”), geloof en trots zijn op jezelf. Achterin prijkt een woordenlijst waarin lastige woorden als inseminatie en stereotype worden uitgelegd. Ook Holly Hudig (2018) heeft achterin haar boek *Ik heb twee Vaders* een woordenlijst staan.

Op de kinderafdeling in het Forum waren een aantal kinderboeken te vinden over homoseksuele of lesbische ouders (onder andere de bovenstaande), maar wederom ontbrak het aan literatuur over biseksuele ouders. Op het internet zijn stapels artikelen te vinden met daarin Nederlandse LHBT-boeken voor kinderen, maar die benaming is misleidend. Stuk voor stuk benoemen de lijsten vrijwel alleen boeken die gaan over het hebben van twee vaders of twee moeders, jongens die verliefd worden op jongens, of meisjes die verliefd worden op meisjes. Een enkeling, zoals *Mijn Schaduw is Roze* van Scott Stuart (2021) gaat over transgenders, maar waar zijn onze biseksuelen? Richard Thiel (2022) onderzocht de diversiteit van 625 kinderboeken die uitkwamen in 2019. Het merendeel van de kinderboeken (93.3%) bevatte geen LHBT-personages. Homoseksuele personages kwamen voor in 2.7% van de boeken en lesbische personages zaten hier zelfs nog onder met 1.7%. Hoe zit het dan met boeken waarin biseksuele representatie voortkomt? 0.2%. Omgerekend op de 625 boeken uit 2019, komt dat uit op ongeveer één boek dat een accurate representatie biedt van

biseksualiteit. Ook de transrepresentatie blijft ernstig achter. Met 0.5% komt dat neer op ongeveer 3 van de 625 boeken.

Vanaf circa 2010 zijn er steeds meer LHBT-kinderboeken te vinden. De boeken variëren weliswaar in welke leeftijdscategorieën ze aanspreken, maar ze lijken één gemeenschappelijk doel te hebben: kinderen informatie geven over de LHBT-gemeenschap. Vaak komen deze boeken zelfs inclusief woordenlijsten om verscheidene concepten voor de kinderen nog behapbaarder te maken. Hoezeer dit ook een geweldige zaak is, er is zeker ruimte voor verbetering. De verhouding van representatie van de LHBT-gemeenschap in kinderboeken is verbazingwekkend scheef. De meeste kinderboeken die LHBT-thema's aansnijden gaan over lesbische of homoseksuele mensen. Een klein aantal schrijvers zegt iets over transgenders, maar slechts een enkel boek noemt biseksuele mensen. Hoe kunnen biseksuele en transgender kinderen zichzelf of hun ouders ooit herkennen in literatuur als dat er bijna niet is? Er is dringend behoefte deze verdeling recht te trekken en ook transgender en biseksuele mensen een plek te geven in de kinderliteratuur.

4.5 Gender en opvoeding

Hoe je je diep van binnen voelt, ontdek je alleen als je daarvoor de ruimte krijgt.
(Charles Dym, 2021)

Naast het hebben van één of meer queer-ouders kan een gezin ook afwijken van het traditionele idee van 'het standaardgezin' in de manier waarop ze opvoeden. In het tweede deel van dit hoofdstuk wordt ingegaan op de relatie tussen gender en opvoeden.

Nature versus nurture

Praten over gender lijkt onlosmakelijk te zijn verbonden met het *nature-nurture* debat, dat filosofen, biologen en psychologen al eeuwen bezighoudt. Sinds zeventiende eeuw speelt het een belangrijke rol in het opvoedingsdebat, met de zeventiende-eeuwse John Locke en de achttiende-eeuwse Jean-Jacques Rousseau als belangrijkste opponenten. Locke als de modelaanhanger van de *nurture*, en daartegenover, aan de *nature* kant, Rousseau. Maar maakt onze biologie dan wel onze opvoeding ons tot wie we worden?

In *De Opvoeders* (2017) van Stine Jensen en Frank Meester worden de belangrijkste personen uit het debat besproken. Laten we beginnen met *nurture*, bij de mensen die van mening waren dat onze ontwikkeling vooral beïnvloed wordt door de opvoeding die we

genoten hebben, met de bekende filosoof John Locke als dé exponent: Hij verklaarde dat mensen werden geboren als een onbeschreven blad, een *tabula rasa*, een visie die tot diep in de twintigste eeuw terug te vinden is in het behaviorisme (Jensen & Meester, 2017).

Ook in de discussie over de betekenis en herkomst van sekse heeft Locke zijn sporen nagelaten. Simone de Beauvoir sloot zich bij hem aan, zij huldigde de opvatting van de existentialistische beweging die luidde “existentie gaat voor essentie”(p.174). Je bestaat eerst, je existentie, en door het bestaan ontwikkel je wie je bent, je essentie. Voor haar betekende dit het volgende: “Je wordt niet als vrouw geboren, je wordt tot vrouw gemaakt”(p.183). Judith Butler voegde aan dit denkbeeld een extra dimensie toe met een nieuwe idee, namelijk het idee dat mannen en vrouwen anders doen en daarom anders in elkaar zitten, en niet andersom. Ze legt nadruk op het belang van het herhalen van citaten die we al van jongs af aan naar ons hoofd geslingerd krijgen. Als je ouders zeggen dat je een meisje bent en je dat zelf herhaalt als het je gevraagd wordt, identificeer je je steeds meer met de uitspraak. Maar aan die uitspraak hangen als aan een kapstok diverse stereotypes: je bent een meisje, dus je speelt met poppen, dus je draagt jurken, dus je... Hoe vaker je de uitspraak herhaalt, hoe meer je je ook die stereotypes eigen maakt en je ernaar gaat gedragen. Je gender is dan niet langer iets wat je bent, maar iets dat je doet. Het is *nurture* in zijn puurste vorm. Butler is echter van mening dat er aan die concepten wel degelijk valt te schaven en dat je je er dus niet volledig aan hoeft over te geven; ga je je anders gedragen, dan verandert hoe je in elkaar zit (vanzelf) mee (Jensen en Meester, 2017).

In *De opvoeders* (2017) wordt ook een opvallende voorstander van *nurture* beschreven: de negentiende eeuwse psychoanalyticus Sigmund Freud. Hij had het idee dat jongens en meisjes niet verschillend ter wereld komen. Echter verklaarde hij wel dat mannelijke en vrouwelijke lichamen biologisch gezien verschillen, maar de verschillen in gedrag zouden tot stand komen door de opvoeding. Ironisch gezien is Freud, ondanks zijn bekende vrouwonvriendelijkheid, dus invloedrijk geweest in de feministische filosofie. Net als De Beauvoir trekt ook hij een scheiding tussen de verschillende concepten van het biologische sekse en het gender van mensen. Zowel De Beauvoir als Freud zijn van mening dat niet je natuur (sekse), maar je opvoeding, je maakt tot wie je bent. Jensen en Meester (2017) bespreken een beroemde casus over de maakbaarheid van gender.

Klára en Lászlo Polgár, een onderwijskundige psycholoog en een schaker, waren felle aanhangers van de *nurture* kant van het debat en wilden laten zien dat vrouwen hetzelfde konden bereiken als mannen, als je het ze maar leerde. Als experiment leerden ze hun twee dochters schaken, wat tot die tijd werd gezien als een

mannensport waarin vrouwen niks konden betekenen. Het experiment slaagde, en beide dochters kwamen als eerste vrouwen te spelen met de mannen. Judith, de jongste, versloeg zelfs vooraanstaande mannen in de schaakwereld als Kasparov, Karpov en Carlsen en was de eerste vrouw die ooit de beste schaker van de wereld versloeg.

Lijnrecht tegenover de aanhangers van het idee dat opvoeding bepalend is voor wie wij zijn, staan neurowetenschappers als Dick Swaab en Victor Lamme, zo schrijven Jensen en Meester (2017). Swaab en Lamme stellen dat vrijwel alles is vastgelegd in onze hersenen en dat we hier weinig invloed op kunnen uitoefenen. Zij zijn aanhangers van het idee van biologische determinisme: Hoe je een kind opvoedt maakt in hun optiek niet uit, alles is toch al vooraf besloten. Ook deze visie kan met een beroemde casus worden geïllustreerd.

In de jaren 60 kreeg het idee van Swaab en Lamme steun van een casus die oorspronkelijk was bedoeld om het tegendeel te bewijzen. Een moeder van een eeneiige tweeling schreef een brief aan een geslachtsveranderingspsycholoog genaamd dr. Money, nadat ze hem op tv had gezien. Eén van haar zoontjes had toen hij zeven maanden was een medisch ongeluk gehad waarbij zijn penis ernstig verband was, zijn ouders wisten zich geen raad meer. Als aanhanger van de leer van Locke, was de visie van dr. Money dat biologie niet zo'n rol speelde in iemands gender: wat er echt toe deed hoe een kind werd opgevoed. Dr. Money zijn kans schoon om de winst van dit debat voorgoed aan de *nurture* kant toe te schrijven met een experiment. Hij adviseerde daarom de overblijfselen van Bruces penis weg te laten halen en hem op te voeden als meisje, want het zou beter voor hem zijn dan opgevoed worden als jongen zonder penis. Bruce ouders volgden dit advies op en Bruce werd Brenda. Van dr. Money mocht niemand haar vertellen hoe de vork echt in de steel zat. Na jaren van evaluaties leek het experiment, dat de boeken inging als de 'John/Joan case,' te slagen, maar niets was minder waar. Brenda werd in haar puberteit suïcidaal en toen niet veel later het verhaal toch aan het licht kwam, besloot ze David te worden. De casus kreeg een grimmig einde: rond zijn dertigste werd David depressief en op achtendertigjarige leeftijd pleegde hij zelfmoord (zie Taucher, 2018). Zo werd een casus die de *nurture* kant van het debat had moeten bewijzen, een casus voor de *nature* kant.

Inmiddels zijn er nauwelijks nog extreme aanhangers van de nurture en nature kant te vinden en wordt verondersteld dat het gaat om een complexe wisselwerking. Of wie mensen worden het resultaat is van een bepaalde opvoeding of niet, lijkt door een combinatie van beide kanten van het debat te worden bepaald (Dodge, 2004). Zowel genen als opvoeding dragen bij aan hoe mensen zich ontwikkelen. Het genderdebat laat echter zien dat het niettemin nog steeds mogelijk is sterk van mening te verschillen.

4.6 Verschillen tussen jongens en meisjes

Als het over jongens en meisjes gaat worden er vaak twee begrippen gebruikt: geslacht en gender. Geslacht is biologisch bepaald, het is het stempeltje dat je direct na je geboorte opgedrukt krijgt door de maatschappij. Onder gender worden alle sociale, culturele en psychologische kenmerken verstaan die met een geslacht in verband worden gebracht verstaan. Het kan dus gaan om wat traditioneel als mannelijk en vrouwelijk wordt gezien, maar ook om alles ertussenin. Geslacht en gender komen dus niet per definitie met elkaar overeen. Boeken die de verschillen tussen jongens en meisjes bepleiten doen dit vrijwel altijd in termen van geslacht. In deze paragraaf is er daarom voor gekozen de verschillen tussen jongens en meisjes te bekijken vanuit ditzelfde perspectief.

Veel opvoedboeken maken weinig onderscheid in jongens en meisjes en houden hun pleidooi voor hun opvoedmethode redelijk algemeen. Echter bestaan er ook opvoedboeken die specifiek gericht zijn op jongens of meisjes. Bestaan er eigenlijk verschillen tussen jongens en meisjes? En zo ja, waar komen die verschillen vandaan: Zijn jongens en meisjes van nature anders, of hebben opvoeders hier een handje in?

Gisela Preusschoff (2006) beargumenteert in haar boek *Meisjes. Hoe voed je ze op?* de sterke invloed van de biologie in het fundamenteel verschillen van jongens en meisjes. Het eerste hoofdstuk heet zelfs: 'Waarom meisjes anders zijn' en gaat uitgebreid in op de verschillen tussen de twee geslachten. In de eerste weken van de zwangerschap zijn embryo's nog gelijk voor jongens en meisjes, later differentiëren ze onder invloed van hormonen. In tegenstelling tot wat vaak gedacht wordt, bestaat er eigenlijk niet zoiets als een mannelijk of een vrouwelijk hormoon. Beide geslachten hebben zowel testosteron als oestrogeen, het verschil zit hem in de verhoudingen hiertussen.

Naast het fysieke, biologische verschil in lichaam, zitten de hersenen van jongens en meisjes ook anders in elkaar. Een groepje cellen in de hypothalamus dat evolutionair nuttige functies als seksuele opwinding, honger, dorst en vecht of vluchtreacties regelt, is bij jongens tegen de puberteit tweeënehalf keer zo groot als bij meisjes. Bij meisjes is dan juist het corpus callosum, de verbinding tussen de twee hersenhelften, groter. De hersenhelften van meisjes kunnen daarom beter samenwerken. Meisjes hebben bovendien een dunnere huid en verlangen meer naar aanraking dan jongens. Ook lijken meisjes zich sneller te ontwikkelen, vooral in de eerste maanden. Ze groeien sneller in lengte dan de jongens en nemen sneller toe in gewicht. Omdat hun linker hersenhelft zich sneller ontwikkelt dan die van jongens kunnen

ze eerder praten dan jongens dat kunnen. Na een half jaar zijn jongens nog niet zo zelfstandig als meisjes van dezelfde leeftijd (Preusschoff, 2006).

Desalniettemin staat Preusschoff niet slechts star aan de biologische kant van het *nature-nurture* debat. Biologische verschillen kunnen volgens haar ondermijnd dan wel versterkt worden door de omgeving en de ouders. Ouders behandelen hun kinderen anders afhankelijk van hun geslacht. Meisjes worden benaderd met meer tederheid, en als ze een drang hebben tot zichzelf mooi maken, wordt dat door ouders omarmd. Bij jongens is dit anders. Misschien komt dat voort vanuit het idee dat mannen hard gemaakt moeten worden. Fysiek zijn mannen daadwerkelijk minder gevoelig dan vrouwen, hun receptoren zijn tien keer minder gevoelig dan die van het andere geslacht. Preusschoff (2006) speculeert dat we hierdoor misschien ten onrechte hebben aangenomen dat mannen naast fysiek, ook emotioneel minder gevoelig zijn en daardoor minder tederheid vereisen. De vraag is of dit een oorzaak of een gevolg is van hun geslacht.

Ook Van der Leij (2013) vertelt in *De Pretparkgeneratie*, dat jongens en meisjes anders in elkaar zitten. Jongens willen weten hoe materialen werken en meten zich graag met elkaar. Meisjes vinden liever uit hoe andere mensen werken. Jongens zijn actiever en zoeken meer opwindning. Voor hun is de pretparkgeneratie waarin meer mogelijk is dan ooit tevoren (zie ook hoofdstuk 1), een paradijs van prikkels en opwindning. De behoefte aan remmen en controle houden hebben ze veel minder. Waar Swaab van mening is dat dit allemaal puur biologisch is, meent Van der Leij (2013) dat de verschillen tussen jongens en meisjes door de omstandigheden worden uitvergroot. Verschillen zijn een resultaat van de manier van opvoeden en dus niet alleen biologisch, maar ook cultureel.

Een ander belangrijk verschil tussen jongens en meisjes is dat de prefrontale cortex bij meisjes sneller ontwikkelt dan bij jongens. Swaab spreekt zichzelf tegen door te verkondigen dat de ouders (en dus de omgeving) hierin een soort buffer van een vervangende prefrontale cortex moeten vormen en zelf voor structuur, planning en moraliteit voor hun kinderen moeten zorgen. Dat lukt ouders echter niet, omdat ze die macht zijn kwijtgeraakt. Meisjes reguleren dit zelf al eerder en hebben de ouders dan niet meer nodig. Het verschil tussen jongens en meisjes is dus, zelfs volgens Swaab, naast biologisch ook cultureel (Van der Leij, 2013).

4.7 Rekening houden met gender

Zoals Preuschoff, Van der Leij en Swaab ons verzekeren, zijn er dus biologische verschillen tussen jongens en meisjes. Zij zijn het er echter ook over eens dat wie mensen worden niet alleen een kwestie van biologisch determinisme is: opvoeding speelt ook een belangrijke rol. Hoe voeden we kinderen zo op dat we het beste maken van de biologie die ze al in zich hebben?

Jelle Jolles maakt het concreet in zijn boek *Leer je Kind kennen* (2020). In het hoofdstuk 'Jongens en meiden: de aanpak' schrijft hij het volgende: "De biologie is niet te veranderen, maar de manier waarop we met onze kinderen omgaan wél" (p. 294). Het idee van Jolles is dat kinderen best seksespecifiek gedrag mogen vertonen, want dat zit biologisch gezien in het programma dat ze aanstuurt, maar stimuleer meisjes ook om buiten te spelen en onder de modder terug te komen. Laat jongens merken dat ze mogen huilen. Laat kinderen zien dat gedrag niet genderspecifiek is en dat ze alles kunnen en mogen. Jongens en meisjes verschillen biologisch gezien en daarom moet de omgeving ze stimuleren te ontwikkelen op de vlakken waarop ze relatief gezien wat achterlopen op het andere geslacht. Alle kinderen hebben de mogelijkheid tot de ontwikkeling van dezelfde talenten als ze de juiste begeleiding krijgen. Het enige probleem is dat ze door biologische sturing zelf niet altijd de behoefte voelen om bepaalde ervaringen op te zoeken. Hierbij komen de ouders kijken. Volgens Jolles (2020) is het de taak van de ouders hun kinderen bloot te stellen aan allerlei situaties waarvan ze kunnen leren. Zo kunnen jongens prima leren te letten op anderen en mensen sociaal te begrijpen en monitoren. Ook kunnen ze met wat hulp de meisjes evenaren in taal, waar jongens nu relatief gezien wat achterblijven. Communicatie, taal en sociale interactie kunnen worden geoefend met spelletjes, zoals kwartetten. Bovendien zijn spelletjes waarbij men moet overleggen over regels of situaties, goed voor communicatief vermogen. Door ouderlijke stimulatie kunnen meisjes leren beweeglijker en ondernemender te zijn. Bepaalde vormen van spel, zoals bouwen, helpen ze oefenen met ruimtelijke informatieverwerking, iets waar jongens van nature beter in zijn.

Typisch speelgoed voor jongens richt zich op het maken van dingen, het gebruiken van gereedschappen en bouwen. Speelgoed voor meisjes richt zich meer op verzorging en interactie (door bijvoorbeeld spelen met poppen). 'Jongensspeelgoed' voor meisjes heeft vaak een roze kleur om alsnog het meisjesachtige te suggereren. Denk aan roze auto's of hamers met een roze handvat, schrijft Jolles (2020). Voor jongens hebben we dan mannelijke poppen in blauwe shirtjes.

Dat sommige ouders huiverig zijn hun kinderen te laten spelen met speelgoed ‘voor het andere geslacht’ is op weinig meer dan hun eigen irreële angsten gebaseerd. In *Andere Ouders doen ook maar wat* (2018), van Annemiek Leclair, schrijft pedagoog Bas Levering dat geslachtsgebonden speelgoed niks uithaalt. “Genderidentiteit valt niet aan te moedigen” (p. 178) zegt hij, het is iets wat er is. In de jaren zeventig lieten moderne ouders hun kinderen spelen met genderneutraal speelgoed, maar deze nieuwe aanpak veranderde eigenlijk weinig aan de kinderen zelf. Als je zoon dus graag rokjes wil dragen en je laat dit toe, is het enige dat je aanmoedigt het zelfvertrouwen van je kind, niks mis mee dus. Levering is van mening dat “tegen biologische voorkeuren in opvoeden” (p. 172) vaak een verloren zaak is. Het is het beste om een ondersteunende rol in te nemen bij de ambities die kinderen al hebben, het maakt daarin niet uit welke ambities dat zijn. In ditzelfde boek valt Liesbeth Groenhuijsen hem bij. Ze schrijft dat seksespecifiek gedrag door de biologische component niet heel veranderlijk is. Je kunt er daarom beter mee leren omgaan. Ze pleit voor het sensitief maken van de kinderen voor hun eigen gevoelens en die van een ander. Je kunt, door te benadrukken hoe andere mensen in de omgeving zich voelen, die empathie benadrukken zodat kinderen dit leren: “Het is goed om verschillen tussen mensen te benadrukken, met het accent op de acceptatie en de waardering daarvan” (p. 171).

4.8 Literatuur over gender

Opvoedboeken die ouders zouden kunnen helpen hun kinderen genderneutraal op te voeden zijn er maar weinig. In de twee bibliotheken waarin is gezocht (bibliotheek Hoogeveen en het Forum in Groningen) was geen enkel genderneutraal opvoedboek te vinden, en zelfs op het internet is de spoeling dun. Niettemin zijn er op het internet veel artikelen en blogspots over genderneutrale opvoeding te vinden. Misschien is het opvoedboek voor de moderne ouders ook wel overbodig en begeven zij zich voor eerste hulp bij opvoeden steeds vaker op het internet (zie ook hoofdstuk 6).

Internetartikelen en blogspots beginnen veelal met de grootste misvatting rondom genderneutrale opvoeding: het is niet zo dat alles neutraal moet zijn. Je dochter mag gewoon nog met poppen spelen, en laat je zoon rustig torens bouwen met blokken. Om deze misvatting uit de weg te ruimen zien we de term ‘genderbewust’ steeds vaker de plek van het oude ‘genderneutraal’ innemen. Een genderbewuste opvoeding pleit voor het openlaten van alle kansen voor alle kinderen. Rengers (2020) komt in haar blogspot met nog een nieuwe term: ‘gendervrij’. Laten we kinderen vrij laten om zichzelf te ontwikkelen in alle aspecten,

ongeacht of ze een mannelijke of vrouwelijke lading hebben in de maatschappij. Concrete tips die in veel blogspots gegeven worden, zijn vooral de interesses van het kind te volgen, maar het ook te sturen richting nieuwe ervaringen. Geef een kind speelgoed dat veel varieert zodat ze zelf kunnen ontdekken wat ze het leukst vinden. Laat een kinderen hun haar en kleding dragen zoals ze dat zelf prefereren. Noem jongens soms lief en meisjes soms stoer. Geef kinderen niet het idee dat woorden en objecten genderimplicaties hebben.

Dat er weinig echte boeken zijn ter assistentie van ouders die hun kinderen genderbewust willen opvoeden hoeft geen probleem te zijn. Naast de overvloed aan internetartikelen zijn er opvoedboeken met algemene adviezen die ook voor een genderbewuste opvoeding nuttig zijn. Zo schrijft Jelle Jolles (2020) in *Leer je Kind kennen* dat je kinderen het best hun eigen identiteit laat onderzoeken door mogelijkheden voor ze te creëren zodat ze ervaringen kunnen opdoen. Vertel als ouder vooral niet aan je kind hoe het zich zou moeten gedragen of voelen. Dit kan er namelijk voor zorgen dat kinderen angstig worden of zich geremd voelen en afstand nemen van de ouder. Als ouder moet je autonome ontwikkeling en identiteit stimuleren door een kind vrij te laten en te blijven praten. Daarnaast is ook empathie van belang. In *Mindful opvoeden* (2011) wijzen Virginie Vandaele en Bruno Tange hierop: verplaats je in een kind, bedenk wat het nodig heeft in plaats van gevoelens af te wijzen. Als er dan gevoelens zijn, moet je als ouder helpen ze onder woorden te brengen. Bovendien is het volgens Philippa Perry (2021), auteur van *Het boek waarvan je wilde dat je ouders het hadden gelezen (en je kinderen zijn blij dat jij het doet)*, essentieel dat gevoelens worden bevestigd. Perry schrijft: “als we echter niet naar ze luisteren en zeggen dat ze zich niet moeten aanstellen, kunnen ze gaan denken dat wat ze intuïtief aanvoelen aanstellerij is, terwijl het dat niet is” (p. 215).

4.9 Conclusie

In dit hoofdstuk werd onderzocht hoe niet-standaard gezinnen eruit kunnen zien en welke literatuur er is om deze gezinnen te ondersteunen. Opvoeden in niet-standaard gezinnen is de laatste twintig jaar steeds meer genormaliseerd en de soorten gezinnen lopen sterk uiteen. In dit hoofdstuk zijn gezinnen met één of meer queer-ouders behandeld en gezinnen waarin de kinderen genderneutraal worden opgevoed. De opvoedliteratuur voor regenbooggezinnen is de afgelopen twintig jaar langzaam toegenomen en lijkt voorlopig de goede kant op te gaan, hoewel de aantallen en de beschikbaarheid van deze boeken nog zouden mogen toenemen. In het wetenschappelijke domein is al veel onderzoek gedaan naar homoseksuele en lesbische

ouders en het lijkt erop dat deze gezinnen net zo goed voor de ontwikkeling van kinderen zijn, als het klassieke standaardgezin. In tegenstelling tot het bloeiende onderzoek naar homoseksuele en lesbische ouders, blijft het onderzoek naar biseksuele ouders achter. Diezelfde onzichtbaarheid van biseksualiteit zien we terug in LHBT-kinderboeken, want ook hier gaan de meeste boeken gaan slechts over homoseksuele of lesbische ouders en worden biseksuelen vergeten. Voor kinderen kan het daarom lastig zijn zichzelf of hun ouders te herkennen in de voor hen beschikbare literatuur. Opvallend is dat (Netflix) series de laatste jaren wel steeds meer representatie van biseksuelen laten zien. Het lijkt er op dat de populaire cultuur voorloopt op de (deskundigheids)literatuur. In de wereld van de opvoedboeken zijn er nog te weinig opvoedboeken die alle LHBT-ouders helpen met moeilijkheden die komen kijken bij het queer-ouderschap. In alle opzichten moet de scheve verdeling van representatie worden rechtgetrokken. Er moet meer onderzoek worden gedaan naar biseksuele ouders, en ook moeten er meer biseksuele rolmodellen verschijnen in kinderboeken. Daarnaast heeft de LHBT-gemeenschap baat bij meer en toegankelijker opvoedboeken die aansluiten bij hun behoeften.

Naast het hebben van één of meer ouders die bij de LHBT-gemeenschap horen, kan een gezin ook niet-standaard zijn door een andere opvoeding aan te houden. Zowel *nature* als *nurture* is van invloed op de ontwikkeling van kinderen: uit de literatuur blijkt dat jongens en meisjes biologisch van elkaar verschillen, maar dat opvoeding deze verschillen kan versterken of juist doen vervagen. Door te kiezen voor een genderbewuste opvoeding willen ouders hun kinderen stimuleren precies te worden wie ze zijn, zonder de geslachtsgebonden restricties die de maatschappij ze oplegt. Voor genderbewust opvoeden bestaan een aantal boeken, maar het lijkt erop dat wanneer ouders hiervoor kiezen, ze het beste hun toevlucht kunnen zoeken op het internet. Het meest gegeven advies voor genderbewust opvoeden is vooral de interesses van de kinderen te volgen, ongeacht of die genderspecifiek zijn of niet.

Er valt te concluderen dat niet-standaard gezinnen vele vormen kunnen aannemen. Voor regenbooggezinnen bestaat er al literatuur in de vorm van opvoedboeken, maar de beschikbaarheid van deze boeken nog niet optimaal en ook in aantal zouden ze mogen toenemen. Voor gezinnen die hun kinderen genderbewust willen opvoeden is dit het best mogelijk aan de hand van het internet, omdat literatuur in de vorm van opvoedboeken bijna niet bestaat. Echter, voor alle ouders, standaard of niet- geldt: zoals Alfie Kohn (2020) het (op p. 131) in *Onvoorwaardelijk Ouderschap* formuleert: “Kinderen opvoeden is niet hetzelfde als je beamer afstellen of een ovenschotel bereiden, waarbij je de instructie van de deskundige precies moet volgen. Geen enkele past-altijd-formule werkt bij iedere familie.”

Hoofdstuk 5

Speciale kinderen in opvoedingshandboeken

5.1. Inleiding

In de twintigste eeuw is de aandacht voor kinderen en hun opvoeding alleen maar toegenomen. Tevens is die opvoedingsbemoeienis verschoven van een primair morele – normatieve, moralistische – benadering naar een meer psychologische benadering van het kind. In hoofdstuk 1 en 2 zijn deze onderwerpen ook aangehaald. Opvoedkundigen hebben daarbij vaak hun best gedaan ouders geruststellend tegemoet te treden en te benadrukken dat het kinderlijke gedrag zich op de meest uiteenlopende manieren kan manifesteren en dat de meeste van die varianten normaal zijn. Dit neemt niet weg dat er na de Tweede Wereldoorlog meer en meer aandacht kwam voor probleemkinderen; kinderen waar iets mis mee was, die zich niet volgens boekje ontwikkelden en dus extra of andere zorg nodig hadden. Dat zou men winst kunnen noemen, want het betekende dat kinderen die voorheen min of meer aan hun lot werden overgelaten nu veel vaker konden rekenen op adequate hulp en ondersteuning, in het gezin, in het onderwijs of in een instelling. Het heeft geleid tot meer diagnostiek en de vraag om vroegdiagnostiek van problematische kinderen. De laatste decennia lijkt deze trend echter steeds vaker kritiek op te roepen en wordt er zelfs gewaarschuwd voor epidemische vormen. De NRC van 20 mei 2008 kopte alarmerend: “ADHD is een volksziekte” (geciteerd in Bolt & De Goei, 2008). Het aantal kinderen dat met een *Attention Deficit Hyperactivity Disorder* wordt gediagnosticeerd is sterk toegenomen en tegenwoordig wordt een druk kind al snel als een ADHD’er gelabeld. Iets vergelijkbaars geldt voor kinderen met autisme, dyslexie of dyscalculie en dan zijn er nog speciale kinderen met leerproblemen en/of gedragsproblemen. Deze kinderen ervaren bovendien problemen in de sociale interactie en de omgang met mensen (SWV2202-PO, 2016). Volgens sommige critici zijn we hier inmiddels in doorgeschooten en wordt het tijd om te stoppen met labelen. Een van de argumenten is dat het niet in de eerste plaats het kind is waar iets mis mee is, maar dat de maatschappij, het gezin en het onderwijs onvoldoende afgestemd zijn op de brede variatie aan kinderen en hen als groep door hun mal probeert te persen. Hierdoor komen uiteindelijk steeds meer kinderen in de problemen (Batstra, 2012).

In dit hoofdstuk zetten we uiteen hoe de aandacht voor speciale kinderen zijn sporen heeft nagelaten in de opvoedingsliteratuur. We beperken ons daarbij tot autisme en ADHD, deels om pragmatische redenen: het is ondoenlijk om in het tijdsbestek van deze these alle

problemen te behandelen. Een andere reden is dat deze twee problemen een enorme vlucht hebben genomen en bij het grote publiek zo bekend zijn dat ouders, onderwijzers en anderen die professioneel dan wel niet-professioneel met kinderen te maken hebben, gemakkelijk spontaan aan het diagnosticeren slaan. Voor zowel autisme als ADHD geldt dat ze te pas, maar helaas ook te onpas worden gebruikt (Breeuwsma, 2019; Crott, 2013). We richten ons op de psychiatrische ziektebeelden bij kinderen, het belang van opvoedingshulp voor speciale kinderen, hoe opvoeders worden gezien als deskundigen, de verschillen tussen de opvoedingshandboeken van speciale en normale kinderen en tot slot de opvoeding als probleemindustrie.

5.2 Opkomst van psychiatrische ziektebeelden bij kinderen

De erkenning van psychiatrische ziektebeelden bij kinderen kwam pas laat op gang. Tussen 1844 en 1889 verschenen de eerste 45 delen van de *American Journal of Insanity* en niet één artikel ging over kinderen (Buma & Van der Gaag, 1996). Over de eerste systematische ontwikkelingen van normale kinderen werd geschreven in de tweede helft van de achttiende eeuw en de eerste helft van de negentiende eeuw door pedagogen en biologen (Verhulst, 2005). Het ontwikkelingsproces bij kinderen wordt gekenmerkt door drie basisprincipes: 1. Ontwikkeling is een proces dat in een vaste volgorde wordt doorlopen. 2. Ontwikkeling is cumulatief. 3. Ontwikkeling gaat altijd in de richting van grotere complexiteit. Het exacte beginpunt van het bestuderen van de ontwikkeling van kinderen is moeilijk aan te geven, maar het is in de tweede helft negentiende eeuw dat een meer systematische en wetenschappelijke benadering van de kinderlijke ontwikkeling van de grond komt.

Preyer (1841-1897) was de eerste die met een strakke methodologie kinderen observeerde. Rond die periode werd door Alfred Binet (1857-1911) en Theodore Simon (1873-1961) ook de intelligentietest ontwikkeld. De bedoeling van de intelligentietest was om kinderen met een ontwikkelingsachterstand, zoals nu kinderen met de diagnose ADHD of autisme, te herkennen. Tegenwoordig wordt er onderscheid gemaakt tussen kinderen met een algemene ontwikkelingsachterstand en kinderen met een psychiatrische stoornis zoals ADHD, autisme, depressie en angst (Verhulst, 2005).

In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstonden er in Engeland, Duitsland en Frankrijk de eerste beschrijvingen van kinderen met psychiatrische stoornissen. De Duitse psychiater Emil Kraepelin, die psychiatrische ziekten beschreef en rangschikte, was ervan overtuigd dat psychische stoornissen werden veroorzaakt door afwijkingen in de hersenen

(Verhulst, 2005). In het begin van de twintigste eeuw werd daarom ‘dementia praecocissima’ voor het eerst geïntroduceerd voor kinderen met ernstige ontwikkelingsachterstand zoals autisme (Verhulst, 2005). Anna Freud heeft de psychoanalytische theorie en techniek voor de behandeling van gedragsproblemen en emotionele problemen bij kinderen ontwikkeld (Verhulst, 2005). In ons land kwam in 1928 erkenning voor de behandeling van deze kinderen door het Medisch Opvoedkundig Bureau (MOB’s). In de jaren vijftig van de vorige eeuw kwam er voor het eerst een hoogleraar in de kinder- en jeugdpsychiatrie. Toch duurde het daarna nog lang voordat er systematische wetenschappelijk onderzoek naar het ontstaan van de psychiatrische stoornissen bij kinderen werd gedaan (Verhulst, 2005).

Autisme

In 1867 was Maudsley de eerste die een hoofdstuk schreef over kinderen met psychiatrische stoornissen. Geestesziekten bij kinderen werden gezien als iets onnatuurlijks en waren uit den boze, daarom werd Maudsley (1867) eerst bekritiseerd. Al snel veranderde deze kijk en kregen mensen meer belangstelling. Maudsley (1867) beschreef kinderen met een zeer vroeg gestoord beeld als ‘eentonig, inhoudsloos en saai’. Hiermee bedoelde hij waarschijnlijk kinderen met autisme. In de jaren dertig van de twintigste eeuw waren er verschillende onderzoekers bezig met wat uiteindelijk als autisme gekenmerkt zou worden (Boven, 2022). Over het algemeen wordt een artikel van Kanner in 1943 als het startpunt voor de wetenschappelijke belangstelling gezien. In dit artikel beschreef Kanner (1943) elf kinderen met ‘een aangeboren autistische stoornis van het effectieve contact’. Al vrij snel werd duidelijk dat niet elk kind alle symptomen had en was de vraag welke symptomen essentieel waren voor de diagnose autisme. Rutter en Lockyer (1967) stelden vast dat er drie symptomen bij alle onderzochte kinderen met de diagnose autisme voorkwamen, namelijk: 1. stoornissen in het leggen van sociale contacten; 2. stoornissen in de ontwikkeling van spraak en taal; 3. abnormale rigiditeit, zich uitend in een eenzijdige belangstelling voor dingen, en een ‘*anxious desire for sameness*’. Het kind moest voor de eerste dertig maanden na de geboorte aan deze drie kenmerken hebben voldaan. Er was dan sprake van ‘vroegkinderlijk autisme’.

In 1980 verscheen autisme voor het eerst in officiële classificatiesystemen (ICD-9, World Health Organization, 1978; DSM-III, APA, 1980). Toen deze classificatie eenmaal was geschreven ontstond er een nieuw discussiepunt: de ernst van de symptomen voor de diagnose. Daarom is de DSM-III-R (APA, 1987) en in de DSM-IV (APA, 1994) minder begrenzend wat betreft het stellen van een diagnose. Men spreekt bijvoorbeeld in de DSM-IV

over het eerste criterium over een kwalitatieve stoornis van sociale interactie in plaats van in de DSM-III (APA, 1980) van het totaal ontbreken van reacties op andere personen. In het huidige DSM-V model wordt niet meer gesproken over PDD-NOS en Asperger, maar over een autismespectrumstoornis. In de autismespectrumstoornis wordt er gebruik gemaakt van verschillende niveaus en wordt er gesproken over ‘*specifiers*’, vrij vertaald: ‘ernstmaten’ (Zinstok & Buitelaar, 2014). Er wordt onderscheid gemaakt tussen niveau 1: ‘heeft hulp nodig’; niveau 2: ‘heeft belangrijke hulp nodig’; niveau 3: ‘heeft zeer veel hulp nodig’. Deze maten moeten worden gespecificeerd voor zowel de sociale communicatieproblemen als voor de stereotiepe gedragingen en interesses (Zinstok & Buitelaar, 2014). Er is ook een ernstmaat van een eventuele taal-spraakstoornis. De reden voor de verandering naar de diagnose autismespectrumstoornis is grotendeels gebaseerd op het feit dat zelfs ervaren clinici niet altijd in staat waren om onderscheid te maken tussen de subtypes (Zwaigenbaum, 2012).

In het boek *Geef me de 5* (2009), wordt autisme uitgelegd aan de hand van drie belangrijke kenmerken namelijk: centrale coherentie, executieve functies en *theory of mind* (De Bruin, 2009). Zo wordt verondersteld dat mensen met autisme de informatie vanuit hun zintuigen in hun hersenen als losse elementen in plaats van als een geheel waarnemen. De wereld is een chaos, ze zoeken veiligheid in herhaalde handelingen en gaan op zoek naar routines en structuur. Ze hebben weerstand tegen veranderingen. Daarnaast zijn nieuwe vaardigheden moeilijk aan te leren. Ze weten niet wat ze moeten doen, hoe ze het moeten doen, waar het gebeurt, wanneer en met wie. Tot slot kunnen ze alleen vanuit zichzelf denken en contact met hen mist wederkerigheid en een vriendschap sluiten en behouden verloopt moeizaam. Zo wordt in de opvoedingsboeken autisme vaak omschreven als het hebben van storingen in het brein (De Bruin, 2009). Alle mensen hebben wel eens last van één van de storingen in het brein, maar mensen met autisme hebben last van alle acht storingen: 1. gefragmenteerde informatie verwerken. 2. sociale informatie niet herkennen. 3. foute koppeling maken. 4. over- of ondergevoelig reageren. 5. moeite hebben met betekenis verlenen. 6. chaotisch informatie opslaan. 7. referentiekaders missen. 8. informatie niet weggooien (De Bruin, 2009).

ADHD

Naast de stoornis autisme is ADHD ook een veel voorkomende stoornis bij kinderen. ADHD staat voor *Attention Deficit/Hyperactivity Disorder*, ofwel een aandachtstekort met een hyperactiviteitstoornis (Van de Loo-Neus & Peerbooms, 2017). In Engeland gaf George Frederick Still in 1902 een aantal lezingen aan het *Royal College of Physicians of London*

over psychiatrische aandoeningen bij kinderen. Hij omschreef de kinderen met ernstige problemen als agressief, uitdagend, resistent tegen discipline, overdreven emotioneel of gepassioneerd en met weinig wilskracht (Still, 1902). Still (1902) vond dat deze kinderen ernstige problemen hadden met aanhoudende aandacht en niet konden leren van de gevolgen van hun acties; hoewel hun intelligentie normaal was. George Still (1902) concludeerde dat er een gebrek aan moreel bewustzijn was dat niet verklaard kon worden door een fout van de omgeving. Hij wees erop dat het opmerkelijk was dat er geen aantasting van het intellect was. De onderliggende oorzaak van ADHD was volgens Still (1902) een organische stoornis. In 1912 deed de hoogleraar psychiatrie K.H. Bouman (1940) een college over 'lastige en ondeugende kinderen' (Noordman, 1989). Bouman (1940) legde, net als Still (1902) de nadruk op de immorele gedragingen (Noordman, 1989). Zowel Still als Bouman stelden niet een ziektebeeld aan de orde maar een spectrum van afwijkend gedrag bij kinderen met een normale intelligentie (Noordman, 1989). Tegenwoordig wordt ADHD nog steeds gezien als een ontwikkelingsstoornis die zich tijdens de fasen van de ontwikkeling blijft manifesteren (Van de Loo-Neus & Peerbooms, 2017). De kenmerken kunnen van zulke ernstige mate zijn dat ze storen tijdens het normaal functioneren en de normale ontwikkeling (Van de Loo-Neus & Peerbooms, 2017).

Mensen denken vaak dat kinderen met ADHD voortdurend erg druk zijn. ADHD wordt gezien als een stoornis van de kindertijd, terwijl ADHD vaak een chronisch probleem is. Daarnaast lijden aanzienlijk meer jongens aan de stoornis, de verhouding voor naar schoolgaande jongens met de stoornis is 5:1 (Van de Loo-Neus & Peerbooms, 2017). De drie hoofdkenmerken zijn al meer dan een eeuw constant: aandachtstekort, hyperactiviteit en impulsiviteit. Afgelopen jaren is het aantal kinderen met de diagnose ADHD sterk gestegen. Naar schatting hebben vijf tot tien procent van de kinderen ADHD (Bolt & De Goei, 2008). Doordat er steeds meer kinderen zijn met stoornissen zoals ADHD of autisme dringt zich ook de vraag op hoe deze kinderen moeten worden opgevoed. Dit zou kunnen komen doordat het moderne leven minder ruimte biedt aan afwijkend gedrag. Daarnaast geven deskundigen aan dat het kan komen doordat er in het drukke dagelijks leven van twee werkende ouders geen ruimte meer is voor kinderen die extra zorg en aandacht vragen (Bolt & De Goei, 2008).

In het boek *een Wervelkind (2014)* wordt ADHD ook gedefinieerd op een aantal gedragskenmerken waar er tenminste twee van de drie kenmerken aanwezig moeten zijn voor de diagnose ADHD (Vaessen, 2014). De gedragskenmerken zijn een zeer grote mate van impulsiviteit, ernstige concentratieproblemen en veel onrust, gejaagdheid of overbeweeglijkheid (Vaessen, 2014). Opvallend is dat er in het boek *Opvoedwijzer ADD en*

ADHD (2009) op een andere manier wordt gesproken over de stoornis (Hallowell & Jensen, 2009). In dit boek schrijven de auteurs vanuit een positief perspectief. Ze schrijven dat tegenover elk negatief aspect van ADHD-gedrag een positieve kracht staat, zoals koppigheid kan worden gezien als doorzettingsvermogen, impulsief gedrag kan beter worden omschreven als creatief en opdringerig als enthousiast (Hallowell & Jensen, 2009). De gedachte hierachter is dat door op de sterke punten te focussen, de persoon kan worden geholpen het beste uit zichzelf te halen.

5.3 Belang van opvoedingshulp voor speciale kinderen

De afgelopen jaren is er veel onderzoek gedaan naar speciale kinderen. Daaruit kwam naar voren dat de gedragsproblemen bij kinderen redelijk stabiel zijn over de tijd (Van Leeuwen, 2017; IJzendoorn & Rosmalen, 2016). De kinderen die op jonge leeftijd al gedragsproblemen vertonen, hebben op latere leeftijd (adolescentie, volwassenheid) meer kans om antisociaal en delinquent gedrag te vertonen (Burnette & Cicchetti, 2012). De gedragsproblemen kunnen ernstige gevolgen hebben waardoor het voor zowel de omgeving als voor het kind van groot belang is om tijdig in te grijpen en daarmee problematische ontwikkelingen te voorkomen (Van Leeuwen, 2017; IJzendoorn & Rosmalen, 2016).

Er zijn verschillende interventies bedacht om gedragsproblemen te verminderen en escalatie te voorkomen, zoals sociale vaardigheden trainingen voor kinderen, oudertrainingen en opvoedingsvaardigheden (Van Leeuwen, 2017; IJzendoorn & Rosmalen, 2016). Sinds 1900 zijn er in Nederland opvoedingscursussen voor moeders om vaardigheden en kennis op het gebied van opvoeding te leren over kinderen in het algemeen (Van Leeuwen, 2017; IJzendoorn & Rosmalen, 2016). Voor 1980 domineerden de psychoanalytische interventies voor autistische kinderen. Iedere kleine vooruitgang bij het kind werd in verband gebracht met de behandeling, terwijl elke achteruitgang werd toegeschreven aan de ouders van het kind (Van Leeuwen, 2017; IJzendoorn & Rosmalen, 2016). Met name de moeder werd vaak als schuldige gezien; haar onvermogen tot een affectieve omgang met haar kind zou de oorzaak zijn van autisme bij het kind. Hierdoor kwamen ouders, voornamelijk de moeders, en hulpverleners recht tegenover elkaar te staan, waarbij ouders zich na 1980 steeds meer gingen afzetten van de eerste autisme-onderzoekers (Breeuwsma, 2019).

Naast de verschillende interventies door hulpverleners ontstonden er ook oudertrainingen. Het idee van de oudertrainingen is dat de ouder de sleutel is tot positieve ontwikkelingsuitkomsten van het kind. Daarnaast is het belangrijk dat ouders het vertrouwen

in eigen competentie op het gebied van opvoeding hebben (Van Leeuwen, 2017; IJzendoorn & Rosmalen, 2016). Met name bij kinderen met gedragsproblemen hebben ouders eerder de neiging om het geloof in het kunnen beïnvloeden van hun kind en het vertrouwen in hun eigen handelen te verliezen. Interventies als oudertrainingen hebben als doel om het ouderlijk gevoel van competentie te verhogen (Van Leeuwen, 2017; IJzendoorn & Rosmalen, 2016). Uit onderzoek blijkt dat de interventies inderdaad werken om het probleemgedrag bij kinderen te verminderen, met name als het gaat om het verbeteren van de positieve aspecten van de opvoeding (toezicht houden, ouderlijke betrokkenheid, grenzen stellen, ouderlijk gevoel van competentie) en niet het verminderen van negatieve aspecten van de opvoeding (zeer streng straffen) (Van Leeuwen, 2017; IJzendoorn & Rosmalen, 2016).

5.4 Opvoeders als deskundigen

Naast interventies en oudertrainingen als opvoedingsondersteuning, zijn folders over opvoeding en opvoedingsboeken voor veel ouders een gewenste vorm van opvoedingsondersteuning (Vandemeulebroecke et al., 2002). Meer dan de helft van de ouders zou minstens één keer per maand een boek of tijdschrift over opvoeding lezen (Peeters & Woldringh, 1993). Het blijkt dat opvoedingsboeken en tijdschriften voornamelijk door de ouders van probleemkinderen worden gelezen (Vandemeulebroecke et al., 2002). Bovendien hebben ouders van kinderen met autisme vaak meer behoefte aan opvoedingshulp en steun.

De opvoedingshulp voor speciale kinderen, zoals kinderen met autisme is de afgelopen jaren sterk veranderd (Van den Born et al., 2017). Rond 1950 werd autisme nog niet als een aangeboren hersenontwikkelingsstoornis gezien, maar zag men het als een gevolg van een harteloze opvoeding zonder warmte en liefde van de moeder. Ook afwezige vaders konden hierbij een rol spelen (Van den Born et al., 2017). De moeders van kinderen met autisme hadden last van veel onbegrip en leden onder de lange zoektocht naar wat het beste is voor hun kind. Dit zorgde bij veel ouders voor kwetsbaarheid en onzekerheid over hun opvoedingscompetenties. Bovendien wisten huisartsen en specialisten niet wat ze ermee aan moesten. Wanneer een moeder met haar autistische kind naar de huisarts ging, was het niet ongevoel dat er werd gekeken waarom deze mevrouw ‘zo’n rare moeder’ was (Van den Born et al., 2017). In de professionele opvoedingsboeken voor speciale kinderen stond dat moeders warm en beschikbaar moesten zijn, om op deze manier te voorkomen dat kinderen autisme zouden krijgen. De kritiek was voornamelijk op de moeders gericht, de diagnose

autisme was immers de schuld van de moeders met een kille houding. De Amerikaanse kinderpsycholoog Bruno Bettelheim noemde dit ijskastmoeders (Van den Born et al., 2017).

Doordat deskundigen de ouders vaak wegzetten als oorzaak, vormden deze ouders een tegenbeweging, waarbij echte deskundigheid werd verzameld door middel van eigen ervaringen. Dit waren vaak verenigingen voor autisme, opgericht door ouders zelf. Op deze manier nemen vanaf de jaren zestig en zeventig verschillende verenigingen de regie over de opvoedingsliteratuur. Door de inzet van ouders met autistische kinderen ontstond in 1974 het Leo Kannerhuis (Centrum voor autisme, 2022). Het Leo Kannerhuis is een behandel- en kenniscentrum voor wie de diagnose autisme heeft gekregen met daarnaast eventueel andere psychiatrische-, of gedragsproblemen waarvoor specialistische GGZ-behandeling nodig is. Wanneer eerdere behandeling niet voldoende heeft geholpen kan men hier terecht (Centrum voor autisme, 2022). Mede door het Leo Kannerhuis ontstond een beweging die tegen het beeld van de ijskastmoeders vocht en er ontstond de ervaringsliteratuur als opvoedingshulp om andere ouders te helpen (Van den Born et al., 2017). De schrijvers van deze literatuur hadden vaak autistische kinderen of waren zelf autistisch. Ze waren persoonlijk betrokken bij autisme en werden meestal gefinancierd door sponsorgeld. Deze tegenbeweging, vond dat er veel tekortkomingen waren in professionele boeken en voorlichtingen die gegeven werden. Ouders gingen ook zelf voorlichtingen geven en wilde hierbij geen directe bemoeienis van de professionele opvoedingsboeken. Deze voorlichtingen waren niet meer alleen gericht op moeders, maar op alle betrokken opvoeders (Van den Born et al., 2017).

In tegenstelling tot professionele opvoedingsboeken voor speciale kinderen waar advies werd gegeven over de houding van de moeder tegenover het kind, geeft de ervaringsliteratuur tips over hoe om te gaan met autisme. In de ervaringsliteratuur voor speciale kinderen ligt de focus op het bieden van voorspelbaarheid en structuur, duidelijke communicatie en een prikkelarme omgeving (Centrum voor autisme, 2022). Bovendien had de professionele opvoedingshulp een moraliserende toon, waarbij autisme vooral als probleem werd gezien. In de ervaringsliteratuur veranderde deze toon en werd autisme steeds vaker als iets bijzonders of zelfs als gave gezien (Breeuwsma, 2019). Een overeenkomst tussen de professionele- de ervaringsliteratuur over kinderen met autisme, is de opvoedingsstijl die geadviseerd wordt. Hoewel de professionele literatuur voor speciale kinderen de schuld bij de ouders legde, was het advies een warme opvoedingsstijl te hanteren. Een geduldige, warme en duidelijk opvoeding zou voor alle kinderen het meest effectief zijn (Centrum voor autisme, 2022).

5.5 Verschillen tussen opvoedingshandboeken voor speciale en normale kinderen

Barkley (2013) is ook voorstander van een warme, duidelijke opvoedingsstijl en beschrijft in zijn boek *Diagnose ADHD: Een gids voor ouders en hulpverleners* hoe een kind met ADHD vaak het verwijt krijgt dat hij niet goed luistert en niet genoeg zijn best doet. Volgens Barkley (2013) zijn dit soort opmerkingen slecht voor het zelfvertrouwen van kinderen met ADHD. Barkley (2013) erkent dat het niet makkelijk is om kinderen met de diagnose ADHD op te voeden en geeft in zijn boek een aantal praktische handvatten aan ouders om kinderen met ADHD te helpen opgroeien. Een advies dat wordt gegeven is het extern zichtbaar maken van informatie. Het kan bijvoorbeeld voor een kind met ADHD helpen als er bij een kapstok een briefje hangt waarop staat geschreven: “niet voorbij lopen, hier je jas ophangen!” (Barkley, 2013). Doordat de gedachte van een jas ophangen bij binnenkomst bij kinderen met ADHD niet altijd automatisch zal opkomen, helpt het om deze informatie zichtbaar te maken als een soort herinnering (Barkley, 2013).

Naast de opvoedingsboeken speciaal gericht op speciale kinderen zijn er ook opvoedingsboeken die zich richten op de omgang met kinderen met de diagnose autisme. In het boek *Mijn kind heeft autisme* van Vermeulen en Degrieck (2015) worden concrete tips gegeven voor opvoeders van kinderen met autisme. Er wordt benadrukt dat het belangrijk is om opmerkzaam te blijven en te anticiperen. Dit zouden ouders kunnen doen door het kind op een zo begrijpelijk mogelijke manier te waarschuwen voor kleine en grote veranderingen die het kind wellicht in de war zouden kunnen brengen. Een aantal voorbeelden van dit soort veranderingen zijn: een verhuizing, zwemles die op een andere dag plaats zal vinden of het feit dat de koekjes op zijn (Vermeulen & Degrieck, 2015). Wanneer ouders voorafgaand aan verandering of een wijziging van plannen goed communiceren met hun kind zou dit de kans op nieuwe gedragsproblemen verminderen (Participate!, 2022).

Dit soort concrete tips uit opvoedingsboeken over kinderen met autisme of ADHD zijn doorgaans gericht op ouders, leerkrachten en hulpverleners, terwijl reguliere opvoedingsboeken zich voornamelijk op de ouders richten (Adriaenssens, 2007). Het verschil tussen de opvoedingshandboeken voor speciale kinderen en normale kinderen zit hem met name in de benadering van het kind. In de opvoedingsboeken voor speciale kinderen wordt er veel aandacht besteed aan uitleg over hoe de ouders hun kind het beste kunnen benaderen, omdat kinderen met autisme of ADHD vaak op een andere manier informatie verwerken (Barkley, 2013). De focus ligt vaak niet alleen op het geven van tips, maar er wordt ook uitleg gegeven over de stoornis – autisme of ADHD – en waarom het kind bepaald gedrag laat zien.

Op deze manier hebben opvoedingsboeken voor speciale kinderen ook een educatieve rol voor de ouders. Dit in tegenstelling tot opvoedingsboeken voor normale kinderen, waarbij de focus voornamelijk ligt op het geven van tips en minder op de uitleg voor het gedrag van de kinderen. Wanneer we het opvoedingsboek voor speciale kinderen *Diagnose ADHD: Een gids voor ouders en hulpverleners* van Barkley (2013) vergelijken met het reguliere opvoedingsboek *Gids voor succesvol opvoeden* van Adriaenssens (2007), valt op dat Barkley (2013) aanzienlijk meer informatie geeft over wat er in het hoofd van een kind omgaat en hoe het gedrag van kinderen tot stand komt. Bovendien wordt de stoornis van de kinderen toegelicht en wordt er aan de lezers uitgelegd hoe speciale kinderen verschillen van normale kinderen. Dit terwijl bijvoorbeeld in het reguliere opvoedingsboek van Adriaenssens (2007) weinig informatie wordt gegeven over hoe het gedrag van een kind tot stand komt.

Er zijn ook opvoedingstips die in zowel opvoedingsboeken voor speciale kinderen als in reguliere opvoedingsboeken voorkomen. Een tip die in beide veel voorkomt is het belang van duidelijke communicatie. Als opvoeder duidelijk zijn in wat je precies van de kinderen verwacht, een eenvoudige en concrete boodschap geven, aangepast aan de leeftijd van het kind, zou ervoor zorgen dat kinderen beter luisteren naar hun ouders (Adriaenssens, 2007).

5.6 Opvoeding als probleemindustrie

Toch is niet iedereen even gelukkig met de opkomende opvoedingshandboeken voor speciale kinderen. Zo zegt hoogleraar pedagogiek Micha de Winter: “Je kinderen opvoeden is een probleemindustrie geworden” (geciteerd in Lamote, 2011). Hij ziet dat ouders steeds sneller in onzekerheid schieten en een beroep doen op experts. Volgens de Winter wordt tegenwoordig van elk probleem een stoornis gemaakt, en: “Opvoeding is steeds meer een puppytraining geworden” (geciteerd in Lamote, 2011). Hierdoor neemt het aantal kinderen waar iets mis mee is alleen maar toe. Als ouder moet je consequent zijn, slecht gedrag bestraffen en goed gedrag belonen. Mensen zien tegenwoordig de opvoeding als geslaagd op het moment dat het kind niet ontspoord (Lamote, 2011). Opvoeden wordt gezien als een project en als je kind afwijkt of zich anders gedraagt is de ouder verantwoordelijk voor deze opvoeding (Lamote, 2011; De Winter, 2011).

In de afgelopen jaren is er een sterke toename in het aantal kinderen met een ‘afwijking’, die een officiële diagnose krijgen, zoals de diagnose ADHD (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2021). Uit een gezondheidsenquête in 2020 onder ouders met kinderen tussen de 4 tot 12 jaar, blijkt dat 3,8 procent van deze kinderen ADHD of ADD heeft. Dit zou

om ongeveer 56.000 kinderen tussen de 4 en 12 jaar gaan. Bovendien zou het volgens deze enquête twee keer zo vaak voorkomen bij jongens (4,9%) als bij meisjes (2,5%) (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2021). Volgens Crott (2013) verschilt het gedrag van deze kinderen met het label ADHD weinig met het jongensgedrag uit de vorige eeuw, maar wordt het door de samenleving van nu heel anders beoordeeld. Tot de jaren zestig werd 'jongensgedrag' als normaal gezien, maar vandaag de dag wordt dit soort druk gedrag van kinderen eerder als abnormaal gezien en wordt er al snel het label ADHD aan een kind gegeven (Crott, 2013). Dit zou kunnen komen doordat de maatschappij zelf verandert; maatschappelijke ontwikkelingen zoals de vrouwenemancipatie zouden volgens Crott (2013) hebben bijgedragen aan zoals zij het noemt: 'de afwaardering van het jongensgedrag'.

Naast Crott pleit ook Batstra (2012) voor een kindvriendelijke behandeling van drukke kinderen. Volgens Batstra (2012) is er sprake van een overdiagnosticering van kinderen met ADHD. Zij meent bovendien dat de diagnose ADHD vaak helemaal niet nodig is om kinderen, ouders en leerkrachten te helpen. De laatste jaren is het aantal ADHD diagnoses echter sterk toegenomen, terwijl het volgens Batstra (2012) voor veel kinderen waarschijnlijk beter is om weg te blijven van het 'psychiatrisch circuit'. Als het gedrag van een kind bij het label ADHD past, dan wordt vaak medicatie als eerste advies aan ouders gegeven. Terwijl men in veel gevallen voldoende heeft aan ouder- en leerkrachttraining. Bovendien kan medicatie verschillende nadelen hebben, zoals een negatieve invloed op het humeur van het kind. Batstra (2012) pleit dan ook voor een voorzichtige omgang met de diagnose ADHD, zodat medicatie alleen wordt voorgeschreven wanneer dit onontkoombaar is.

5.7 Conclusie: Speciale kinderen in opvoedingshandboeken

Na de Tweede Wereldoorlog kwam er in de opvoedingsliteratuur geleidelijk meer aandacht voor speciale kinderen; kinderen die zich niet volgens boekje ontwikkelen, zoals kinderen met autisme of ADHD. Dit heeft geleid tot meer diagnostiek en de vraag om vroegdiagnostiek van speciale kinderen. Het is van belang om kinderen die op jonge leeftijd al gedragsproblemen vertonen te ondersteunen, bijvoorbeeld omdat deze kinderen op latere leeftijd meer kans hebben om antisociaal en delinquent gedrag te vertonen (Burnette & Cicchetti, 2012). Door de jaren heen zijn er verschillende interventies bedacht om het gedragsproblemen te verminderen en escalatie te voorkomen, zoals trainingen in sociale- en opvoedingsvaardigheden (Van Leeuwen, 2017; IJzendoorn & Rosmalen, 2016).

Deze opvoedingshulp is door de jaren heen veranderd, met een verschuiving van hulp gericht op het gedrag van de moeders, naar hulp gericht op het gedrag van de kinderen. Rond 1950 werd autisme nog niet gezien als genetisch bepaald, maar zag men het als de schuld van de moeders met een kille houding, die ijskastmoeders werden genoemd (Van den Born et al., 2017). Dit zorgde voor veel frustratie en onzekerheid bij deze moeders en vanaf de jaren zestig namen verschillende verenigingen de regie over de opvoedingsliteratuur en keerden zich tegen het beeld van de ijskastmoeders. Door de inzet van deze ouders ontstond ervaringsliteratuur, geschreven door ouders voor ouders, waarin de diagnose ADHD of autisme als bijzonder in plaats van als probleem werd gezien.

Volgens critici zijn we hier inmiddels in doorgeschoten en wordt het tijd om te stoppen met labelen, of tenminste terughoudender te worden. Voor zowel de diagnose autisme als ADHD geldt dat ze te pas, maar helaas ook te onpas worden gebruikt (Breeuwsma, 2019; Crott, 2014). De hoogleraar pedagogiek Micha de Winter meent dat het opvoeden van kinderen een probleemindustrie is geworden (Lamote, 2011). In de afgelopen jaren is er een sterke toename in het aantal kinderen met een afwijking die een officiële diagnose krijgen, zoals de diagnose ADHD (CBS, 2021). Volgens Batstra (2012) is er sprake van een overdiagnosticering van kinderen met ADHD. Batstra (2012) meent bovendien dat de diagnose ADHD vaak helemaal niet nodig is om kinderen, ouders en leerkrachten te helpen. Opvoedingsliteratuur als ondersteuning voor ouders van kinderen met autisme en ADHD kan concrete handvatten bieden bij de opvoeding, maar een voorzichtige omgang met de diagnose ADHD en autisme van belang. Het is echter ook een consequentie van de toegenomen bemoeienis met kinderen: wie zich meer richt op het doen en laten van kinderen, zal al snel ook meer problemen in het gedrag van het kind registreren en dat leidt vervolgens tot meer bemoeienis (Breeuwsma, 2009). Totdat de wal het schip keert.

Hoofdstuk 6

Internet: het opvoedingshandboek van de toekomst?

“If you have a child, you’ll notice they have two states: asleep or online.” (Eric Schmidt - Chair of Google, geciteerd uit Hayman & Coleman, 2016, p. 11)

6.1 Inleiding: de opkomst van media en de beeldcultuur

Hoewel het één niet zomaar uit het ander mag worden verklaard, loopt de ontdekking van het kind en de opkomst van het opvoedingsdenken die daar weer uit is voortgekomen, in veel opzichten parallel aan de ontdekking van de boekdrukkunst en de rol die (het lezen van) boeken sindsdien op steeds grotere schaal is gaan spelen (Koops, 2016). Voor de boekdrukkunst was het maken van boeken een zeer bewerkelijk en tijdrovend medium. Door de komst van de drukpers konden meerdere exemplaren gedrukt worden en waren meer lezers bereikbaar. Aanvankelijk ging het nog steeds om een kleine groep, maar die groep groeide gestaag, terwijl het analfabetisme afnam. Het werk van Locke en Rousseau over de opvoeding, maar ook van hun tijdgenoten, werd gretig gelezen, meestal met het doel elementen daarvan toe te passen in de opvoeding van hun kinderen. Tegelijkertijd zorgde de opkomst van het boek, de boekkennis en dus het geschreven woord voor een grotere kloof tussen kinderen en volwassenen, wat Elkind en Postman bestempelden als datgene dat de duidelijke scheiding tussen de verschillende leeftijden veroorzaakte (Valkenburg, 2004). Kinderen moesten eerst leren lezen om de ‘wereld van de volwassenen’ te kunnen betreden en dat proces nam een flinke tijd in beslag, wat vaak in de vorm van systematisch onderwijs werd gegoten.

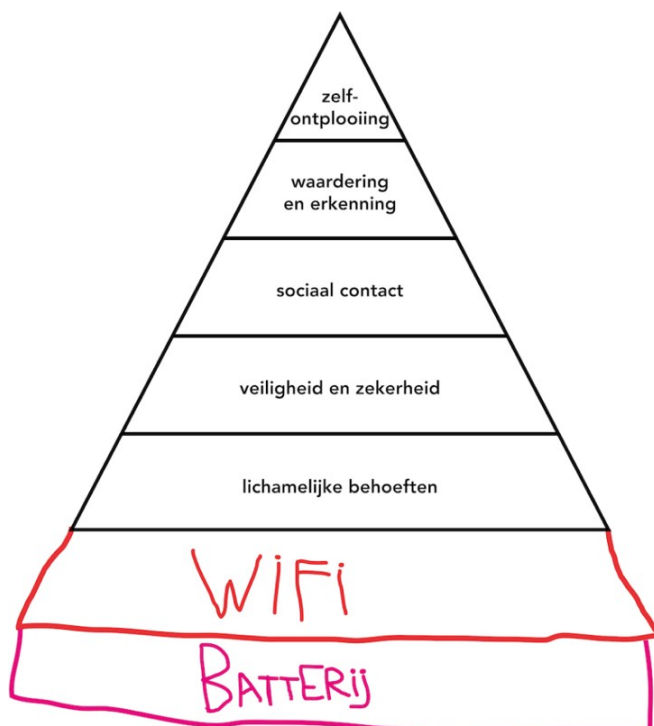
Philippe Ariès (1987) heeft erop gewezen dat de toenemende deelname van kinderen aan het onderwijs ervoor heeft gezorgd dat de kindertijd steeds weer verlengd werd. Waar eerst de bijbel en kranten werden aangeboden als leermateriaal, werd dit later aangepast aan het kind en verschenen er kinderboeken (Valkenburg, 2004). Pas aan het eind van de kindertijd, op de drempel naar de volwassenheid, zijn de meeste kinderen in staat om ingewikkelde teksten tot zich te nemen en krijgen ze toegang tot de wereld van volwassenen en volwassenheid zelf.

Aan het begin van de twintigste eeuw is het analfabetisme sterk teruggedrongen, maar veranderde er een hoop wat betreft amusement voor de bevolking, waardoor het boek concurrentie van andere media, zoals radio, film en televisie kreeg (Bakker & Noordman,

2010). Bioscopen schoten uit de grond en films wisten een groot publiek te bereiken. Deze films werden als oppervlakkig vermaak gezien, maar bevatten ook misdaderverhalen en geweld. Films trokken ook een jong publiek, wat ervoor zorgde dat pedagogen met waarschuwingen kwamen (Bakker & Noordman, 2010). Na de Tweede Wereldoorlog werd televisie in de meeste huisgezinnen een onmisbaar attribuut, waar steeds meer tijd aan werd besteed. In eerste instantie bleven waarschuwingen en zorgen, zoals voor de films, achterwege. Later werd meer regulatie nodig geacht over wat uitgezonden kon worden en dat resulteerde in een mediacode die kinderen zou moeten behoeden voor schadelijke beelden (Bakker & Noordman, 2010). Zo werden in de vroege avond enkel programma's uitgezonden die voor alle leeftijden geschikt waren; programma's die dat niet waren, werden uitgezonden na kinderbedtijd. Deze mediacode werd echter in 1977 afgeschaft, waardoor de zorgen over de impact van televisie op kinderen weer opspeelden. Zo waren er zorgen over het nieuws, waarin gewelddadige beelden te zien waren. Hiervoor bedacht men het Jeugdjournaal, om kinderen tegen die beelden te behoeden (Bakker & Noordman, 2010). Het aanbod van kinderprogramma's was echter nog steeds beperkt en kinderen hadden gemakkelijk toegang tot programma's die niet voor hen bedoeld waren. Op de vraag aan kinderen wat ze het liefste keken, werd dan ook veelal het voor volwassenen bedoelde programma *Bonanza* genoemd (Bakker & Noordman, 2010).

De televisie is vandaag de dag nog altijd niet weg te denken uit ons leven. Sterker nog, het televisiegebruik is alleen maar toegenomen en de leeftijd waarop iemand voor het eerst naar televisie kijkt is vervroegd. Waar het in de jaren zeventig nog gebruikelijk was dat iemand op 4-jarige leeftijd begon met het kijken naar televisie, hebben kinderen van vier maanden oud tegenwoordig al hun eerste 'schermtijd' (Geurts et al., 2020). Tegen het eind van de twintigste eeuw was het aanbod aan kinderprogramma's enorm. Daarnaast werd ook het internet uitgevonden en dat zorgde voor allerlei nieuwe mogelijkheden. Kinderen kregen toegang tot alle kennis, in de ruimste zin van het woord, die op het wereldwijde web te vinden is. De kennisbarrière tussen kinderen en volwassen lijkt hiermee volledig opgeheven.

Deze ontwikkelingen brengen echter nieuwe zorgen met zich mee. Duggan et al. (2015) stellen dat één op de drie ouders (onderzoek met N=494) zich zorgen maakt over het mediagebruik van diens kind. Toch maakt de alomtegenwoordigheid van media een leven zonder ondenkbaar, met in het bijzonder in de sociale levens van kinderen en adolescenten (Valkenburg, 2017). Het is in zo'n mate een vanzelfsprekend onderdeel van ons leven geworden, dat Gunster (2019, p. 25) de piramide van Maslow heeft aangepast aan de 'nieuwste basisbehoeften' (zie Figuur 1), wat die vanzelfsprekendheid illustreert:

Figuur 1: Addendum op de piramide van Maslow. Uit *Omdenken in opvoeding* (Gunster, 2019, p. 25).

In dit hoofdstuk wordt beschreven wat de consequenties van deze ontwikkelingen van de media voor het kind, de ouder en de opvoeding zijn. Wat vinden we hiervan terug in opvoedingsboeken? Hoe ga je als opvoeders om met de media; is er zoiets als mediaopvoeding, maar ook, hoe gebruiken kinderen de nieuwe media zelf als opvoedingsinstrument? Er wordt begonnen met gevolgen van media en de beeldcultuur voor het ‘verdwijnde’ kind en de kindertijd. De ontwikkeling van media zorgde ook voor veranderingen in opvoedhandboeken, met consequenties voor ouders, wat betreft veranderende deskundigheid en het gebruik van het wereldwijde web als opvoedhandboek. Tot slot zijn er ook voor kinderen consequenties. De komst van media bracht hen verscheidene mogelijkheden tot zelf-educatie, wat op zijn plaats wellicht zorgde voor een verhaasting van de ontwikkeling van het kind. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een conclusie.

6.2 Het ‘verdwijnde’ kind

The six-year-old and the sixty-year-old are equally qualified to experience what television has to offer. Television, in this sense, is the consummate egalitarian medium of communication, surpassing oral language itself. For in speaking, we may always whisper

so that the children will not hear. Or we may use words they may not understand. But television cannot whisper, and its pictures are both concrete and self-explanatory. The children see everything it shows. (Postman, 1982, p. 96)

De komst van ongecensureerde, voor ieder beschikbare beelden zorgde voor een veranderend concept van het kind. Sterker nog, Neil Postman zag er de teloorgang van de kindertijd in (Koops, 2004). In zijn boek *The Disappearance of Childhood* (1982) spreekt hij over de vervagende grens tussen volwassenen en kinderen. Hoewel hij hiervoor meerdere factoren beschrijft, waarschuwt hij dat met name televisiegebruik een rol speelt. Kinderen kregen daardoor toegang tot informatie die eerder niet voor hen beschikbaar was (Postman, 1982). Wellicht is zijn waarschuwing niet misplaatst, want na 1960 werd er al elke avond iets uitgezonden en bij meer dan 20% van de gezinnen stond een televisie in huis. Dit aantal groeide hierna snel (Bakker & Noordman, 2010). Daarbij stelt Postman (1985) dat de beeldcultuur niet alleen een vervagende grens teweegbracht, maar ook zorgde voor een verandering van het algehele leven. Sinds de komst van de televisie is er op elk moment informatie beschikbaar, die ook nog vaak de functie heeft van entertainment. Bovendien, zo stelt hij, is de aantrekkingskracht daarvan zo sterk dat het andere vormen, zoals het geschreven woord, ondermijnt. De ruimte om zelf na te denken en de ontwikkeling van creativiteit dreigen hiermee te verdwijnen. Of, zoals Postman het in zijn omineuze boektitel *Amusing Ourselves to Death* omschrijft: we zijn bezig onszelf al amuserend teniet te doen (Postman, 1985).

Postman mag zeer uitgesproken negatief zijn over de ontwikkelingen, hij stond niet alleen in zijn schets; ook veel pedagogen lieten hun zorgen blijken over de beeldcultuur (Bakker & Noordman, 2010). Er was volgens hen een gebrek aan ‘televisieleiding’, waardoor kinderen belangrijkere taken begonnen uit te stellen, maar ook te veel in aanraking kwamen met bijvoorbeeld lelijke taal en schokkende beelden (Bakker & Noordman, 2010). Ook de Amerikaanse ontwikkelingspsycholoog David Elkind ziet deze oneindige stroom aan informatie als gevaarlijk. In *The Hurried Child: Growing Up Too Fast Too Soon* (1988) stelt hij dat kinderen als miniatuurvolwassenen behandeld worden, waardoor het concept van het kind verandert en in het gedrang komt. Die versnelde kindertijd is volgens Elkind niet goed voor het kind: het kan stress, depressie, angst en agressiviteit tot gevolg hebben (Valkenburg, 2004). Elkind beschrijft zijn zorgen onder andere in *Young Children and Technology: A Cautionary Note* (1996). Hierin benadrukt hij het gevaar van een kind dat op een te jonge leeftijd, in dit geval door computers, geconfronteerd wordt met taken die nog te hoog gegrepen zijn. Zo suggereert Elkind dat we kinderen door de computervaardigheden die ze op

jonge leeftijd laten zien, gemakkelijk op andere vlakken kunnen gaan overschatten. Net als Postman ziet ook hij de enorme invloed van de beeldcultuur, van televisie tot het wereldwijde web, als belemmerend voor het kind en de kinderlijke ontwikkeling.

Patti Valkenburg, beschouwd als de top van de communicatiewetenschappers, heeft jarenlange ervaring in het onderzoek doen naar de invloed van media en de manier van communiceren. In *Children's Responses to the Screen* (2004) gaat ze in op de ideeën van critici, zoals Postman en Elkind. Valkenburg is een stuk milder en concludeert dat de veranderingen in de kindertijd niet enkel door televisie hebben plaatsgevonden, maar ook samenhangen met politieke en culturele veranderingen sinds 1960 (Valkenburg, 2004). Dat het concept van het kind verandert, is niet zo erg, zo stelt ze. In een interview uit 2018 in het vakblad *Adformatie* (Bakhuys Roozeboom, 2018), wordt haar nuancering van dit onderwerp snel duidelijk. Ten eerste zegt ze dat juist de media zelf, het beeld dat we hebben over de invloed van media, negatiever maakt. Men heeft simpelweg oren naar slecht nieuws en wanneer een bepaald effect voor iets gevonden wordt, wordt een negatief effect als groter gezien en dikwijls aangedikt. Ten tweede stelt ze dat het mediagebruik van nu, nou eenmaal bij de veranderende generaties en veranderende communicatiemiddelen hoort: kinderen communiceren tegenwoordig via media (Bakhuys Roozeboom, 2018). Waar Postman de komst van media ziet als bedreiging – het kind zijn verdwijnt en de grens met volwassenheid vervaagt – ziet Valkenburg de media als een toevoeging. Waarschuwingen die men tegenwoordig over de media ziet, bijvoorbeeld over cyberpesten of 'sexting', zijn volgens haar niet altijd terecht: het komt relatief weinig voor. Bovendien benadrukt ze dat de media een goed middel tegen eenzaamheid kan zijn en is gamen niet alleen een solitair spel, maar ook een sociale bezigheid (Bakhuys Roozeboom, 2018).

Valkenburg is niet de enige die de positieve aspecten van de media benadrukt. Zo zag Maurice de Hond hoe zijn dochter thuis met gemak veel leerde met behulp van een tablet. Dit zette hem aan het denken (Van Gelder, 2017). Al snel ontstond in 2011 het idee voor een nieuw schoolsysteem, waarbij kinderen met behulp van een iPad konden leren. Dit werden de zogenoemde *Steve JobsScholen*, waarvan in 2014 de eerste zijn deuren opende. Een onverdeeld succes werd het echter niet. De medewerkers waren onervaren en dat bracht onrust (Van Gelder, 2017). Er ging van alles mis en ouders hadden verschillende klachten. Zo vertelden zij dat kinderen allerlei grove raptaksten meezongen doordat ze tijdens lessen video's op YouTube konden bekijken en zei een moeder dat haar kind ook thuis alleen nog maar op de tablet wilde. Uiteindelijk haakten veel scholen na enkele jaren af en gingen weer

over op meer traditionele lesmethoden, onder meer vanwege hoge kosten en tegenvallende schoolresultaten (Van Gelder, 2017).

Het zou Postman waarschijnlijk niet hebben verbaasd. In *Amusing Ourselves to Death* (1985) waarschuwde hij voor zulke mislukkingen aan de hand van *Sesamstraat*: een schoolvoorbeeld waarbij educatie hand in hand gaat met entertainment. Postman stelde dat het slechts een kwestie van tijd was voordat kinderen geen andere vorm van educatie meer wilden aannemen.

De komst van ongecensureerde, voor ieder beschikbare beelden had invloed op de opvoeding en dat vroeg om een andere aanpak van ouders. Zij moesten het televisiegebruik binnen de perken weten te houden, zodat andere belangrijke taken niet in het gedrang kwamen (Bakker & Noordman, 2010). Een taak die sinds de opkomst van de nieuwe (sociale) media alleen maar groter is geworden. Mediaopvoeding, het vermijden van negatieve effecten en versterken van positieve effecten van media, is inmiddels een onmisbaar begrip (Valkenburg, 2017). Logischerwijs werd spoedig op de vraag naar hulp bij mediaopvoeding ingespeeld, door het aanbieden van tips en informatie over deze ontwikkelingen. In de volgende paragraaf wordt dit aan de hand van ‘de Bijbel onder de opvoedboeken’ verder besproken.

6.3 Opvoedingshandboeken over mediaopvoeding

The Common Sense Book of Baby and Child Care van dr. Benjamin Spock, kinderarts van beroep, is wereldwijd het meest verkochte en gebruikte opvoedhandboek ooit. De verschillende edities geven ons een kijkje in de opkomst van (het omgaan met) media, waardoor we de toenemende vraag naar voorlichting zien terugkomen. In de tweede editie (1957) worden er in totaal vier pagina’s gewijd aan media: stripboeken, radio, televisie en films. Destijds werd al gewaarschuwd voor het feit dat een kind zichzelf in radio en televisie kan verliezen, waardoor er minder aandacht naar andere, belangrijke, taken uit zal gaan. Spock zegt echter dat, wanneer die taken niet in het gedrang komen, er door ouders niet ingegrepen hoeft te worden. Opvallend is dat de informatie over media behoort tot het hoofdstuk over 6- tot 11-jarigen. Overigens is het voor deze editie niet vreemd dat er weinig woorden aan besteed worden, de echte opkomst van de televisie vindt tenslotte in de jaren hierna plaats en pas later volgt de opkomst van de computer.

Bij een vergelijking van latere edities van *Dr. Spock’s Baby and Child Care*, wordt duidelijk dat er pas in de zevende editie (1998) noemenswaardige toevoegingen in het boek

zijn opgenomen op het gebied van media(gebruik). Het boek verschijnt dan in een co-auteurschap met Steven Parker. Waar de tekst over media in voorgaande edities behoorde tot het hoofdstuk passend bij de 6- tot 11-jarige kinderen, bevat de zevende editie een nieuwe indeling met daarin het hoofdstuk: ‘New Issues: Preparing for the Twenty-First Century’ (Spock & Parker, 1998). In de voorgaande edities werd enkel gesproken over (het gebruik van) stripboeken, radio, televisie en films als media, maar in dit hoofdstuk wordt gesproken over computers, computerspellen, blootstelling aan media, televisie en films. Computers brachten niet alleen nieuwe vormen van amusement, maar ook nieuwe mogelijkheden tot het verkrijgen van informatie, bijvoorbeeld op educatief vlak. Spock & Parker (1998) stellen het volgende over computergebruik: “There is no doubt about it, your children should grow up feeling comfortable using computers” (p. 623). Er wordt zelfs gesuggereerd dat een kind dat niet vertrouwd is met het gebruik van computers, zich als een toerist in het buitenland zal voelen (Spock & Parker, 1998, p. 624). De fijne kneepjes van de computervaardigheden kunnen daardoor niet snel genoeg aangeleerd worden. Er wordt daarentegen, net zoals in de tweede editie (Spock, 1957), gewaarschuwd voor een te sterke obsessie van het kind met de computer. Andere belangrijke zaken, zoals het verkrijgen van vriendschappen en huiswerk, moeten er niet onder lijden (Spock & Parker, 1998). Wat betreft gewelddadige computerspellen adviseren Spock & Parker (1998) de ouders om hetzelfde te doen als bij de televisie: help met het uitzoeken van geschikte spellen en limiteer de hieraan gependeerde tijd. Ouders worden verwezen naar uitgebreidere boeken die de spellen voor kinderen beoordelen. Verder wijdt deze editie (1998) een passage aan het gebruik van het wereldwijde web. Hiervoor wordt een metafoer gebruikt:

Suppose your child said to you this evening: “See you later. I’m going off on my own to a strange and wonderful city. I’ll be back in an hour or two.” You can learn that this city is known to have it all: new people to meet, unlimited places to go, museums on every topic you can imagine and some you can’t. (Spock & Parker, 1998, p. 626)

Het maakt duidelijk dat er voor ouders een taak is weggelegd om hun kinderen te leren omgaan met internet. Bovendien wordt ouders geadviseerd ook zelf te ontdekken hoe het internet werkt, eventueel samen met het kind (Spock & Parker, 1998). Deze editie (Spock & Parker, 1998) bevat ook tips voor het geval waarin kinderen informatie zien die niet voor hen bedoeld is. Aangeraden wordt om met het kind daarover het gesprek aan te gaan. Wat is het voor informatie en wat vinden wij daarvan (Spock & Parker, 1998, p. 648)? Het is duidelijk dat de auteurs afzien van het autoritaire opvoeden, wat aansluit bij het gedachtegoed van die

tijd. Een autoritatieve stijl, waarbij overleg tussen ouder en kind plaatsvond, domineert (Keizer, 2015; zie ook hoofdstuk 1). Mediaopvoeding is niet iets wat alleen vanaf de kant van de ouders komt, maar kan als wisselwerking tussen ouder en kind gezien worden. Vandaag de dag is het tenslotte maar al te vaak zo dat de kinderen de nieuwe ‘wereld’ van het web sneller leren kennen dan hun ouders. Ouders raken hiermee de vanzelfsprekendheid van hun voorsprong vaak kwijt, iets wat Postman zag als de reden voor de teloorgang van de kindertijd.

Verder zijn Spock & Parker (1998) in deze editie uitgebreider over de televisie, met name over de gevaren ervan. De televisie heeft bij uitstek de meest doordringende invloed op kinderen, zo wordt gesteld. Deze visie sluit aan bij zorgen van pedagogen. Zij waarschuwden namelijk voor ongepaste beelden die kinderen te zien zouden krijgen na de afschaffing van de mediacode (Bakker & Noordman, 2010). Daarnaast wordt ook hier een gelimiteerde kijktijd voor televisie geadviseerd. Het is een namelijk passieve activiteit, die creativiteit en mentale activiteit in de weg staat (Spock & Parker, 1998); een argument dat we ook bij Postman (1985) tegenkwamen.

In de achtste en negende editie (Spock & Needlman, 2004; 2011) wordt een fragment gewijd aan de media(opvoeding). Hierdoor wordt duidelijk dat vanaf de komst van de televisie, en later ook andere vormen van media zoals het internet, mediaopvoeding een vast bestanddeel is geworden.

Voorleesboeken

De komst van media werkt niet alleen door in opvoedhandboeken voor ouders, maar ook in de boeken die ouders aan kinderen voorlezen. Al in boeken voor de allerjongsten kunnen ouders hun kroost voorbereiden op media-gerelateerde onderwerpen, bijvoorbeeld met *Tijn blust het vuur* (Van Binsbergen & Brouwer, 2019). In dit boek is Tijn boos aangezien hij van zijn moeder niet op een tablet mag, omdat zijn kijktijd die dag voorbij is. Uiteindelijk weet hij zich met een vriendinnetje goed te vermaken. Het verhaal lijkt bedoeld om het kind te laten zien dat plezier ook zonder tablet beleefd kan worden. Achter in het boek zijn tips voor ouders opgenomen wat betreft mediaopvoeding. De auteurs noemen: maak duidelijke afspraken, toon betrokkenheid en gebruik media samen, leer het kind (weer) spelen – help je kind met de overgang naar een andere activiteit – en wees een voorbeeld; kwesties die Spock ook al aansneed. Ook Valkenburg benadrukt het belang van het voorbeeldgedrag van ouders. Het eerder aangehaalde interview voor het vakblad *Adformatie* (Bakhuys Roozeboom, 2018) heeft als titel: ‘Kinderen te veel achter schermen? Volwassenen, kijk naar jezelf’. Met het

voorlezen van het boek over Tijn is het kennelijk de bedoeling dat niet alleen het kind er iets van oppikt, maar ook de voorlezer.

Een ander voorbeeld van een media-gerelateerd-voorleesboek is *Zerus loopt een Virus op: Avonturen in de Binaire Wereld* (Tocino, 2019). Ouder en kind worden samen meegenomen in de wereld van Zerus en Ona. Zij leven in een computer en vertellen over de keer dat Zerus een virus opliep. Aan de hand van het verhaal en de mooie illustraties wordt uitgelegd hoe een virus op een computer kan belanden. Achter in het boek is een gids voor ouders te vinden, mochten zij een computer gerelateerd begrip niet kennen. Daarbij worden tips over het omgaan met een computer(virus) gegeven. Dit boek laat zien dat het niet alleen kinderen zijn die begeleid worden in de ontwikkeling op dit gebied, maar dat ook ouders nog niet altijd uitgeleerd zijn.

Razendsnelle ontwikkeling van de media

Het is niet vreemd dat ook ouders nog altijd bijgespijkerd kunnen worden, gezien de snelle ontwikkelingen van de media. Een boek waaruit dat blijkt is *Soci@l Kids* (Slegers, 2012). Hoewel dit boek pas 10 jaar oud is, verwijst het bijvoorbeeld naar Hyves: een sociale media platform dat tegenwoordig niet meer bestaat. Een ander boek, *Mediawijsheid Online: Jongeren en Sociale Media* (Walrave & Van Ouytsel, 2014), waarbij experts en organisaties betrokken zijn, schreef al dat Hyves vergane glorie is, terwijl deze slechts twee jaar na het eerdergenoemde boek is verschenen.

Ook de manieren waarop opvoedinformatie verworven kan worden, nemen toe door de nieuwe mogelijkheden die de ontwikkelende media met zich meebrengt. Zo heeft de tiende editie van *The Common Sense Book of Baby and Child Care* (Spock, 2018) bijvoorbeeld een luisterboek-editie uitgebracht en heeft *Oei, ik groei!*, een boek waarin de mentale ontwikkelingen van een baby bijgehouden kunnen worden, tegenwoordig een bijpassende app voor de mobiele telefoon. We kunnen stellen dat de razendsnelle ontwikkeling van de media van grote invloed op het alledaagse leven is. Door de constante verandering is er meer te leren – over media en de opvoeding – en de mogelijkheden om hierover te leren zijn hierdoor inmiddels eindeloos, of je nu kind of volwassene bent.

6.4 Consequenties voor opvoeders

Veranderende deskundigheid

Die razendsnelle ontwikkeling van de media en daarmee de eindeloze mogelijkheden tot zelf-educatie maken het niet gemakkelijk. Ouders twijfelen voortdurend over of ze wel de juiste opvoedkundige beslissingen maken (Jensen & Meester, 2017). Jensen & Meester (2017) schrijven hierover en noemen deze moeilijkheden het *schippersyndroom*. De afgelopen jaren zijn we door verschillende, zogenaamde opvoedgolven ‘gevaren’ en volgens de schrijvers kopen ouders opvoedboeken om zekerder te zijn van hun deelname aan de juiste golf. Het kopen van deze boeken maakt het geschipper echter niet gemakkelijker: er zijn er zo veel en bij boeken blijft het niet. Tegenwoordig zijn er bijvoorbeeld talloze (sociale media) websites met opvoedinformatie, televisieprogramma’s waarin tips verwerkt zijn en opvoedgoeroes die maar al te graag enige richting aan het geschipper geven (Jensen & Meester, 2017).

Zoals in hoofdstuk 1 werd beschreven, vond er in de jaren dertig een verschuiving plaats op het gebied van schrijvers van opvoedingsadviezen. Waar deze aanvankelijk door onderwijzers en geestelijken geschreven werden, werd dit overgenomen door psychologen, psychiaters en academische pedagogen (Wubs, 2004). Niet lang daarna, in 1951, bracht M. Clarenbeek-van Klaveren als eerste schrijvende moeder het boek *Moeder en Kind* (1951) uit. Zij beschikte destijds niet over de titel deskundige (Wubs, 2004). Dit was wellicht het begin van een nieuwe trend.

Tegenwoordig lijken ouders maar al te graag hun ervaring te willen delen door gebruik te maken van de titel ervaringsdeskundige. Om twee voorbeelden te noemen: Daphne Deckers met *De geboorte van een moeder* (2001) en Beau van Erven Dorens met *Handboek voor vaders* (2013), zoals eerder genoemd in hoofdstuk 1 en 3. Beiden zijn bekend van televisie en hebben geen achtergrond in de pedagogiek of (ontwikkelings)psychologie, maar toch zijn hun boeken een hit. Ook de komst van Instagram, een snel groeiend sociale media platform, in 2010, zorgt voor meer ervaringsdeskundigen die hun ervaring graag willen delen. In eerste instantie enkel via het platform, maar later eventueel ook door uitgave van een boek. Iemand die hier de vruchten van plukt is Rachel van Sas. Onder de naam *De Huismuts* deelt zij, eerst in haar blog, later via Instagram, onder andere tips over opvoeding. Ze noemt haar berichten (zogenoemde *posts*) een weerspiegeling van haar leven (Schouten, 2020). Dit was zo’n succes dat zij haar boek *Mom, You Got This* (Van Sas, 2020) uitbracht. Een ander voorbeeld is Nina Pierson. Ook zij bracht na haar succes op Instagram een boek uit, genaamd *Mama’en* (Pierson, 2020). Beiden zijn moeder en hebben hun boeken grotendeels vanuit eigen ervaring geschreven. Is dit dan de informatie die ouders willen lezen? Ja, juist, beamen Jensen & Meester (2017). Deze boeken zijn interessant aangezien ze een goede

weerspiegeling geven van (wat er speelt in) de samenleving (Jensen & Meester, 2017), zoals ook Van Sas schetste (Schouten, 2020).

We kunnen ons afvragen of de oneindige toegang tot informatie via het wereldwijde web en de behoefte van zogenoemde ervaringsdeskundigen om diens eigen ervaringen te delen niet doorslaat. Eind mei 2022 waarschuwden experts over de toename van slaapcoaches voor kinderen. Het onderzoeksjournalistprogramma *Pointer* maakte hier een aflevering over (22 mei 2022). Zij stellen dat kinderslaapcoaches vaak moeders zijn die zelf ervaring met slecht slapende kinderen hebben. Deze ‘coaches’ mogen zichzelf kinderslaapcoach noemen aangezien dit geen beschermde titel is. Daarbij worden geen kwaliteitseisen gesteld (Schut, 2022). Met slaap gedepriveerde ouders tasten diep in de buidel, hopen op beterschap, maar dit blijkt geen garantie tot succes. Op deze manier wordt het eerdergenoemde geschipper wellicht zelfs verergerd: het belang van deskundigheid lijkt hiermee volledig overboord.

Het gebruik van het wereldwijde web als opvoedhandboek

Ouders gebruiken massaal het wereldwijde web als opvoedingshulp, terwijl dit niet altijd zonder gevaren is. Het Trimbos instituut heeft in 2009 onderzoek gedaan naar kennis van opvoeden in Nederland. Destijds gaven ouders aan dat het internet de meest wenselijke manier is, om informatie te verkrijgen (Speetjens et al., 2009). Daarnaast hebben Duggan en collega's (2015) een vragenlijst afgenomen bij 494 ouders van een kind onder de 18 jaar, op grond waarvan geconcludeerd wordt dat ouders sociale media als bron van nuttige informatie over opvoeden aanschouwen. Zij stellen daarbij dat twee van de vijf deelnemers gebruik maken van sociale media om opvoedadvies te verkrijgen, waarvan dit twee keer zo vaak een moeder is (Duggan et al., 2015). Moon en collega's (2019) hebben onderzoek gedaan naar de perceptie van moeders op het gebruik van sociale media als bron voor opvoedkundige- en gezondheidskwesties. De 28 bevroegde moeders rapporteerden het internet als opvoedhulp te gebruiken vanwege: de ongelimiteerde hoeveelheid informatie, het niet hoeven lastigvallen van een professional, de anonimiteit, de snelheid van het verkrijgen van informatie en het checken van verkregen informatie via een andere bron (Moon et al., 2019). Uit het onderzoek van het Trimbos instituut noemden de bevroegden het contact met andere ouders en emotionele steun ook als redenen om een opvoedsite te bezoeken (Speetjens et al., 2009). De bevroegde moeders van het onderzoek van Moon et al. (2019) vertrouwden de informatie op internet vaak meer dan verkregen informatie van familie en vrienden, en gaven aan dat die informatie betrouwbaar is, mits je de juiste sites raadpleegt. De moeders noemden daarbij geen zorgen over opvoedinfo op sociale media. Zij beschouwden die kennis als betrouwbaar

vanwege het feit dat de personen die de berichten schreven óók moeder zijn. De onderzoekers vinden dat laatste zorgwekkend. Het is belangrijk dat ouders op de hoogte worden gesteld van mogelijke gevaren (Moon et al., 2019).

6.5 Consequenties voor het kind

Kind als eigen opvoeder

Met het internet ligt alle informatie over de wereld van volwassenen ook binnen handbereik van kinderen. De mogelijkheid voor kinderen om eigenhandig, anoniem en buiten het bereik van ouders om informatie te verwerven, ontstond echter al voor de komst van het wereldwijde web. Met de oprichting van de Kindertelefoon in 1979 (Westerink, 2019), kregen kinderen de gelegenheid om met anderen over lastige onderwerpen te praten. Deze service bestaat inmiddels meer dan veertig jaar en geeft een goed beeld van de constante veranderingen in het leven van kinderen, door de jaren heen. Seksualiteit is een onderwerp wat altijd terugkomt, al is dat tegenwoordig in een ander jasje. Er worden nu bijvoorbeeld vragen gesteld over ‘sexting’, iets dat in de beginjaren van de Kindertelefoon niet aan de orde was (Jak & Sintenie, 2019). Ook werd ruim tien jaar geleden een chat-functie toegevoegd. Dit zorgt voor langere en diepgaandere gesprekken. Emotionele problemen worden meer besproken via de chat (Westerink, 2019).

Fukkink & Hermanns (2009) hebben onderzocht hoe kinderen deze dienst ervaren. Hoewel de studie behoorlijk wat beperkingen kent, wordt duidelijk dat deze vorm van hulp het welzijn van het kind kan bevorderen en dat het kind het probleem waarvoor het belde vervolgens als minder erg ervaart. Ook de anonimiteit die de Kindertelefoon biedt, maakt het juist voor kinderen een fijne manier om over problemen te praten (Fukkink & Hermanns, 2009). Dat er sinds de oprichting veel gebeld wordt, zegt iets over de constante behoefte van kinderen om buiten hun ouders informatie op te doen. Bovendien brengt de Kindertelefoon enige regulatie in wat kinderen als informatie te horen krijgen.

Niet alleen wat betreft het onderwerp seksualiteit merkt de Kindertelefoon verandering. Wendy van Disseldorp, gezondheidspsycholoog, geeft aan dat bijvoorbeeld de vraag: ‘Hoe bak ik een eitje voor mijn moeder?’, vroeger wel eens gesteld werd, maar nu vrijwel niet meer voorkomt (Jak & Sintenie, 2019). De uitvinding van het wereldwijde web heeft een groot aandeel in die verandering. De verscheidenheid aan online accounts, waarbij personen alledaagse kwesties piekfijn uitleggen, maakt dat een kind zelf met gemak het antwoord op internet kan vinden. Zo is bijvoorbeeld het YouTube account *Dad, how do I?*

een daverend succes met zijn 4 miljoen volgers. Rob Kenney heeft dit account in het leven geroepen waarmee hij, zoals hij dat zelf noemt, *Dadvice* geeft (Kenney, z.d.).

Niet alleen YouTube is een platform waar kinderen kennis kunnen opdoen. Een ander populair platform is TikTok, wat pas in 2017 is uitgebracht en in 2021 meer dan 80 miljoen actieve gebruikers, alleen al in de Verenigde Staten (VS) had (Fowler et al., 2021). In Nederland plaatst het Jeugdjournaal er bijvoorbeeld sinds kort video's op (Team Bureau Jeugd & Media, 2022). Daarnaast hebben Fowler en collega's (2021) onderzoek gedaan naar seksuele voorlichting via het gebruik van dit platform. Zij stellen dat tieners in de VS maar weinig seksuele voorlichting krijgen en dat TikTok één van de manieren is waarmee ze aan hun informatie komen. Deze manier van informatieverwerving kent echter wel een aantal nadelen en/of beperkingen. Ten eerste is er soms basiskennis nodig om juiste zoektermen te kunnen gebruiken om bij voorlichtingsvideo's te belanden. Een tweede nadeel, is dat er veel onwaarheden worden gedeeld. Voor tieners kan het moeilijk zijn om die van waarheden te onderscheiden, aldus Fowler en collega's (2021). Daarnaast kan het zijn dat de tiener in een algoritme met desinformatie belandt, als het veel naar accounts kijkt die onwaarheden delen. Tot slot is er op dit platform niet altijd de mogelijkheid voor een kind om een vraag aan een deskundige te stellen (Fowler et al., 2021). Dat deze applicatie de mogelijkheid biedt om jezelf (bij) te scholen is mooi, maar het is belangrijk om op de hoogte te zijn van de risico's die het met zich meebrengt. Ook voor dit platform geldt weer dat jongere kinderen beelden onder ogen kunnen krijgen, die (nog) niet geschikt voor hen zijn (Fowler et al., 2021).

Verhaasting van de ontwikkeling van het kind

Elkind (1988) waarschuwde al vroeg voor het zien van ongeschikte beelden op jonge leeftijd en de ongewilde gevolgen daarvan. Door de eindeloze beschikbaarheid en gemakkelijke toegankelijkheid van informatie, komt het voor dat kinderen (meer) informatie krijgen die ze niet ze begrijpen. Kinderen kunnen ogenschijnlijk meepraten over zaken die ze niet daadwerkelijk bevatten, iets wat Elkind (1988, p. 78) *pseudo-sophistication* noemt. Consequentie is dat volwassenen hierop ingaan alsof kinderen het wel begrijpen, waardoor ze kinderen als meer volwassen behandelen. Het sneller volwassen worden, wordt op deze manier bevorderd. Daarnaast meent Elkind dat kinderen in de media geportretteerd worden als (jong)volwassenen, die met zaken bezig zijn zoals seksualiteit, volwassen kleding dragen, mondigere taal gebruiken en volwassenere gedragingen laten zien. Dit kan ervoor zorgen dat kinderen denken sneller te moeten ontwikkelen. Psychologen en psychiaters stellen echter dat het in deze gevallen veelal om emoties en gevoelens gaat, die volgens hen niet te versnellen

zijn. Dit resulteert in kinderen die zich volwassener gedragen, maar zich nog niet volwassen voelen (Elkind, 1988).

Tegenwoordig wordt meermaals geschreven dat een vervroeging van puberteit plaatsvindt (De Moor, 2018). Zo spreekt hersenonderzoeker Jiska Peper in een interview aan *Het Parool*, bijvoorbeeld van de verlaagde gemiddelde leeftijd voor de eerste menstruatie, wat kan wijzen op vervroegde puberteit. Ze suggereert dat dit door veranderende voedingspatronen komt (De Moor, 2018). Postman suggereert iets vergelijkbaars, waar hij in *The Disappearance of Childhood* (1982) over de vervroeging van de menstruatie schrijft. Hoewel ook hij de veranderingen in eetpatronen als meest waarschijnlijke oorzaak noemt, vraag hij zich af of het wellicht geen toeval is dat de vervroeging van puberteit simultaan loopt aan de uitvinding van de telegraaf en daarmee de in gang zetting van de communicatierevolutie.

Anke Donicie, gezinscoach en kindervertherapeut, relateert de vervroegde psychische ontwikkeling ook aan de veranderde opvoeding, die kinderen stimuleert hun eigen mening te geven, waardoor kinderen mondiger zijn en op jongere leeftijd al pubergedrag vertonen. Ook denkt ze dat deze veranderingen veroorzaakt kunnen zijn door televisie: “Ze spiegelen zich aan het volwassen leven of aan bepaalde rolmodellen. Die omgangsvormen en dat taalgebruik kopiëren ze” (De Moor, 2018), precies wat Elkind (1988) eerder voorspelde.

Verdwijnt de kindertijd?

Zowel Elkind als Postman zien de enorme invloed van de beeldcultuur, van televisie tot het wereldwijde web, als belemmerend voor het kind en de kinderlijke ontwikkeling. Kunnen we stellen dat het concept van het kind aan het veranderen is, of zelfs al verdwenen? Bij zijn herziening van *The Disappearance of Childhood* (1994) schreef Postman: “*My re-reading of the book, sad to say, leads me to change nothing of importance in it. What was happening then is happening now. Only worse*” (p. 8). Daarnaast zijn in deze versie delen van brieven toegevoegd, die hij kreeg van kinderen, met hun standpunt over deze kwestie. Zo zei Narielle dat ze de ideeën van Postman ‘raar’ vond, Jack stelde dat de kindertijd niet zomaar kan verdwijnen, Joseph zei dat de kindertijd niet verdwijnt door het kijken naar televisie en Andy merkt op dat de meeste kinderen die naar televisie kijken, heus weten dat dit niet altijd realistisch is (Postman, 1994). Postman (1994) stelt dat kinderen zelf een krachtige bron zijn

voor de instandhouding van de kindertijd. Hoewel hij bij zijn standpunt blijft, is het in ieder geval geruststellend dat kinderen zich niet druk maken om de verdwijning van het concept.

6.6 Conclusie

In dit hoofdstuk zijn consequenties van de media op de opvoeding en opvoedingsliteratuur, ouders en het kind beschreven. De komst van media zorgt al decennia lang voor veranderingen. Zo groeide na 1960 het aantal huishoudens dat een televisie bezat snel en later werden ook de computer en het wereldwijde web onmisbaar. Pedagogen waarschuwden al snel voor het mediagebruik van kinderen, aangezien belangrijkere taken uitgesteld konden worden en schokkende beelden te zien zouden zijn. Hiermee werd de mediaopvoeding geboren. Deskundigen boden ouders ondersteuning, door boeken inclusief dit onderwerp uit te brengen. De ontwikkelingen in de media zijn echter razendsnel, wat ook terug te zien is in opvoedingsliteratuur, zoals in de verschillende edities van het boek van Spock.

De mogelijkheden tot het verkrijgen van opvoedinformatie zijn met de komst van media eindeloos. Ouders gebruiken het internet graag als ‘opvoedingshandboek’, bijvoorbeeld vanwege de snelheid van het verkrijgen van informatie en anonimiteit, maar zij zijn niet altijd op de hoogte zijn van de gevaren en onwaarheden. Ook kinderen hebben toegang tot de ongelimiteerde bron van informatie, iets wat deskundigen als Postman (1982) en Elkind (1988) als een gevaar voor de kindertijd zien. Zij stellen dat met de komst van de boekdrukkunst en dus het geschreven woord, een duidelijke scheiding tussen kinderen en volwassenen werd gecreëerd. De beeldcultuur zorgt er juist voor dat die grens weer vervaagt, waarmee het concept van het kind in het gedrang komt, zo menen ze. Valkenburg (2018) nuanceert dit: veranderende communicatiemiddelen horen nu eenmaal bij het leven en zo ook de media bij deze tijd, met name bij het sociale leven van kinderen en volwassenen. Het is voor ouders belangrijk om met kinderen in gesprek te gaan over mediagebruik; een advies dat ook in andere opvoedingshandboeken, zoals die van Spock (1998), gegeven wordt. Dit geeft de verandering van het autoritaire opvoeden, naar de meer democratische opvoedingsstijl ook in dit hoofdstuk weer. Tot slot heeft Postman van een aantal kinderen hun kijk op deze kwestie van het ‘verdwijnende’ kind behandeld. Daaruit blijkt dat zij zelf de kracht zijn in het bewaren van de kindertijd.

Hoofdstuk 7

Conclusie: Veranderingen in de opvoedingsliteratuur sinds de twintigste eeuw

Na alle trends die er de afgelopen decennia zijn geweest op het gebied van de opvoeding, is het niet gek dat ouders twijfelen aan hun opvoedkundige beslissingen. Voor de Tweede Wereldoorlog zorgde de verzuiling voor enig houvast voor ouders, na de Tweede Wereldoorlog vervaagde deze scheiding binnen de samenleving. Ouders moesten steeds vaker op hun eigen kompas varen, al kregen ze daarbij meer aanwijzingen van deskundigen. Nieuwe ideeën over de juiste manier van opvoeden werden gevormd, waarbij ruimte ontstond voor de ouderlijke intuïtie. De ouderlijke autoriteit transformeerde in een autoritatieve opvoedingsstijl, wat resulteerde in vaders die meer bij de opvoeding betrokken moesten worden, meer aandacht voor andere gezinsvormen en voor kinderen met ontwikkelingsproblemen die doorwerken in de opvoeding. Ook andere naoorlogse onderwerpen met betrekking tot opvoeding werden in een nieuw licht gezet, wat consequenties heeft gehad op de manier waarop ouders werden aangesproken in de opvoedboeken. In deze these is gepoogd antwoord te geven op de vraag hoe de opvoedingsliteratuur sinds de twintigste eeuw is meegegroeid met de veranderingen in het maatschappelijke opvoedingsdenken.

Om de hoofdvraag te beantwoorden is in elk hoofdstuk een maatschappelijke verandering, en de gevolgen daarvan voor de opvoedliteratuur, uiteen gezet. Zo is in het eerste hoofdstuk de basis gelegd voor de hedendaagse opvoedliteratuur, vanuit een historisch perspectief. Hierin is geschetst hoe er na de Tweede Wereldoorlog een verschuiving heeft plaatsgevonden van opvoeding, volgens de diverse zuilen en binnen families, naar professionalisering van de opvoeding door pedagogen en ontwikkelingspsychologen. Hierdoor is de vraag ontstaan wie het beste weet hoe kinderen opgevoed moeten worden. Kunnen ouders dit van nature zelf, of hebben zij deskundigen nodig die hen vertellen wat te doen? In hoofdstuk 2 is dit contrast onderzocht. Hierin werd duidelijk dat er nog altijd een tegenstelling in de populaire opvoedliteratuur zichtbaar is. Dit komt overeen met de wetenschappelijke literatuur, waaruit enerzijds zichtbaar wordt dat de mens een natuurlijke intuïtie tot opvoeden bezit, en anderzijds dat opvoedingscursussen en boeken de opvoedvaardigheden van ouders kunnen verbeteren. Zelfeffectiviteit, mindfulness en

bewustzijn lijken belangrijk te zijn om in verbinding te blijven of te komen met de intuïtie. Dit sluit aan bij de in hoofdstuk 1 aangehaalde ontwikkelingen (professionalisering, industriële revolutie en individualisering), waarvan evolutionaire studies in hoofdstuk 2 suggereren dat we in het Westen de aandacht voor natuurlijk opvoeden zouden zijn kwijtgeraakt.

Ondanks dat onderzoek in hoofdstuk 2 laat zien dat de intuïtie voor opvoeden universeel is, en zelfs bij kinderen en mensen zonder kinderen aanwezig is, is de opvoeding in de praktijk toch vaak de verantwoordelijkheid van de moeder. Zo is de term ‘moederliefde’ een ingeburgerd begrip. In hoofdstuk 3 is bekeken of er voor dit begrip ook een mannelijke variant bestaat: de ‘vaderliefde’. De ontwikkelingen en gebeurtenissen die in hoofdstuk 1 zijn beschreven, zijn het startsein geweest voor een rolverschuiving in het gezin, waarbij de zorgende moeder meer ging werken en de werkende vader meer ging zorgen. De vader werd meer betrokken bij de opvoeding, maar verloor daarbij ook aan gezag. Hiermee kwam onzekerheid over hoe hij zijn rol binnen het gezin mocht invullen. Uit de diverse literatuur blijkt dan ook dat de vader wel wil zorgen, maar niet altijd weet hoe.

In hoofdstuk 4 zijn gezinnen aan de orde gesteld waarin één of meer ouders zich identificeren met de LHBT-gemeenschap en ging het daarnaast over het samenspel tussen opvoeding en gender. Uit de literatuur kunnen we opmaken dat de geaardheid van ouders weinig uitmaakt voor de opvoeding van kinderen. Het gender van het kind kan wel invloed hebben op hoe het zich ontwikkelt, maar opvoeding die hier rekening mee houdt (bijvoorbeeld een genderbewuste opvoeding) kan ervoor zorgen dat elk kind zich optimaal kan ontplooiën. Op basis van de hoofdstukken 2, 3 en 4 lijkt het er dus op dat de verschillen tussen vaders en moeders in het begin van de twintigste eeuw als erg prominent werden gezien, waar deze inmiddels steeds meer lijken te verdwijnen. Deze verandering is eveneens zichtbaar in de opvoedliteratuur. Zowel in hoofdstuk 1 als in hoofdstuk 2 is zichtbaar dat aan het begin van de twintigste eeuw vooral moeders werden aangesproken in opvoedboeken. Inmiddels zien we dat weinig meer, maar worden er verscheidene boeken geschreven speciaal voor vaders. De meeste boeken zijn echter gericht aan beide ouders en maken geen onderscheid tussen gender of geaardheid.

Hoewel ouders en opvoedingsdeskundigen – wetenschappers en professionals – elkaar vinden in hun opvoedingszorg voor kinderen, betwisten ze ook regelmatig elkaars

deskundigheid. Dit wordt extra duidelijk in hoofdstuk 5, waarin het gaat over speciale kinderen, in dit geval kinderen met autisme en ADHD, in de opvoedingsliteratuur. Autismen werd door deskundigen aanvankelijk gezien als de schuld van de (koude) moeder, maar omdat de adviezen niet aansloten bij behoeften van kinderen noch die van ouders, begonnen ouders steeds meer zelf het heft in handen te nemen en zich af te zetten tegen deskundigen. Hun eigen opvattingen over de opvoeding van hun kinderen begonnen ze vast te leggen in ervaringsliteratuur. Deze ervaringsliteratuur legde de focus op de wensen van het kind. De ontwikkeling van de deskundige als boeman, zou een mooi onderwerp kunnen zijn voor vervolgonderzoek.

De rol van de ervaringsdeskundige komt ook weer aan de orde in hoofdstuk 6, dat gaat over de consequenties van media voor de opvoeding en opvoedingsliteratuur. Hierin werd duidelijk dat veel ouders informatie van andere ouders online als betrouwbaar zien en hier veelvuldig gebruik van maken. Door de komst van sociale media wordt het steeds makkelijker voor ouders om informatie te delen, maar ook is er een toename in opvoedboeken die ouders schrijven vanuit hun eigen ervaring. Aan de ene kant zorgt dit ervoor dat er aan de behoeften van ouders wordt voldaan, maar het zorgt er ook voor dat informatie als ‘deskundig’ wordt gepresenteerd zonder wetenschappelijke basis en buiten een formele controle om. We laten in het midden of dit een goede ontwikkeling is of niet, maar het biedt zeker stof tot nadenken en inspiratie voor verder onderzoek.

Over het algemeen lijken er twee grote – samenhangende – ontwikkelingen te hebben plaatsgevonden sinds de twintigste eeuw: de verschuiving van autoritair naar autoritatief opvoeden en van deskundigheid naar ouderlijke bekwaamheid. Hoofdstuk 1 laat zien dat een verschuiving van het autoritaire opvoeden naar een democratische opvoedingsstijl in de adviezen die de opvoedingsliteratuur geeft, te zien is. Adviezen dat ouders in gesprek gaan met het kind (die veel gegeven worden, zoals te lezen in hoofdstuk 6) en het kind vrijer laten (zoals in hoofdstuk 4 met de term genderbewust: het kind krijgt de mogelijkheid om te doen wat het zelf wil): sluiten perfect aan bij de pretparkgeneratie. In hoofdstuk 2 wordt opgemerkt dat opvoedboeken die een autoritaire opvoeding aanhangen, ouders meer aanspreken als amateur. Daarentegen wordt in opvoedboeken die meer autoritatief zijn, de van nature aanwezige bekwaamheid van ouders ondersteund. Tegelijkertijd zien we in de literatuur een verschuiving van deskundigheid naar ouderlijke ervaring. Waar aan het begin van vorige eeuw de opvoedingshandboeken nog door dominees en artsen geschreven werden, namen pedagogen, psychologen en psychiaters deze rol later op zich. In de tweede helft van vorige

eeuw werd het al gebruikelijker voor ouders om een boek met adviezen en/of ervaringen uit te brengen, zoals te zien was in hoofdstukken 3 en 5. Dit werd met de komst van media nog meer bevorderd: hoofdstuk 6 laat zien dat zogenaamde *influencers* inmiddels zonder gêne een boek uitbrengen. De verschuiving van autoritair naar autoritatief opvoeden lijkt dus zijn parallel te hebben in de verschuiving van professionele deskundigheid naar ervaringsdeskundigheid van ouders.

Iets anders dat ons is opgevallen in het doorspitten van de literatuur is dat opvoedboeken, zowel die geschreven door ouders als die door deskundigen, stevast verkondigen dat ouders zo onzeker zijn over de opvoeding. Zowel een gebrek aan kennis als een teveel aan informatie wordt hiervoor als argument gegeven. Dit roept vragen op over in hoeverre dit daadwerkelijk zo is en hoe dit zich heeft ontwikkeld. Dragen opvoedboeken bij aan de onzekerheden van ouders of doen ze eraan af? Onderzoek hiernaar is, zoals we gezien hebben in hoofdstuk 2, schaars en laten tegenstrijdige resultaten zien.

Ondanks onze pogingen een zo compleet mogelijk beeld van de ontwikkelingen van de afgelopen honderd jaar neer te zetten, zijn er enkele beperkingen die wellicht van invloed zijn geweest op de nauwkeurigheid van deze these. Ten eerste was het binnen de grenzen van een bachelorthese niet altijd mogelijk om overal diep op in te gaan, waardoor er keuzes over onderwerpen gemaakt moesten worden. Daarnaast is er voor de literatuur veelvuldig gebruik gemaakt van Nederlandse opvoedboeken, die doorgaans uit de lokale bibliotheken werden gehaald, wat resulteerde in afhankelijkheid van de beperkte catalogi van deze bibliotheken. Ook is de informatie uit deze opvoedboeken, die niet stevast door Nederlandse auteurs over Nederlandse kinderen zijn geschreven, mogelijk onterecht gegeneraliseerd naar Nederlandse kinderen. Tot slot is er in deze these geen duidelijke leeftijdsgrens van de kinderen gesteld waarop de bekeken opvoedliteratuur gericht was, terwijl ouders door de jaren heen niet op eenzelfde manier met hun kinderen blijven omgaan. Boeken met verschillende doelgroepen zouden daarom meer van elkaar kunnen verschillen dan deze these doet blijken.

Voor vervolgonderzoek is het daarom interessant om na te gaan of de resultaten verschillen wanneer de catalogi van meerdere Nederlandse bibliotheken in overweging worden genomen en er meer boeken worden geanalyseerd. Bovendien zou het interessant zijn meer te weten te komen over de daadwerkelijke impact van opvoedingsboeken, afgeleid van bijvoorbeeld de verkoopcijfers en het aantal drukken. Ook de redenen van ouders om opvoedingshandboeken te raadplegen, en hoe deze veranderen, kunnen interessant zijn. Daarnaast zijn in deze these vooral de meningen van de ouders en deskundigen besproken,

terwijl hoofdstuk 6 laat zien dat het ook interessant is om ook de meningen van kinderen erbij te betrekken.

Waar het verleden van opvoedingshandboeken nu enigszins in kaart is gebracht, biedt de toekomst nog genoeg mogelijkheden tot vervolgonderzoek. We zijn benieuwd hoe de opvoeding en bijbehorende literatuur zich verder zal gaan ontwikkelen, maar het lijkt onvermijdelijk dat opvattingen over de opvoeding ook in de toekomst zullen blijven veranderen.

Referentielijst

- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J., & Sanford, R. N. (1950). *The authoritarian personality*. Harper and Row.
- Adriaenssens, P. (2007). *Gids voor succesvol opvoeden*. Uitgeverij Lannoo.
- Altenburger, L. E., & Schoppe-Sullivan, S. J. (2020). New fathers' parenting quality: Personal, contextual, and child precursors. *Journal of Family Psychology, 34*(7), 857–863. <https://doi.org/10.1037/FAM0000753>
- American Psychiatric Association. (1980). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (3de editie). APA Publications.
- American Psychiatric Association. (1987). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (3de herz. editie). APA Publications.
- American Psychiatric Association. (1994). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (4de editie). APA Publications.
- Anderssen, N., Amlie, C., & Ytterøy, E. A. (2002). Outcomes for children with lesbian or gay parents. A review of studies from 1978 to 2000. *Scandinavian Journal of Psychology, 43*(4), 335–351. <https://doi.org/10.1111/1467-9450.00302>
- Ariès, P. (1987). *De ontdekking van het kind. Sociale geschiedenis van school en gezin*. Bert Bakker.
- Badinter, E. (1983). *De mythe van de moederliefde* (1ste editie). Bijleveld.
- Bakhuys Roozeboom, F. (2018, 6 april). *Patti Valkenburg (UvA): "Kinderen te veel achter schermen? Volwassenen, kijk naar jezelf"*. Adformatie. Geraadpleegd op 28 april 2022, van https://www.pattivalkenburg.nl/images/180306_Interview_Adformatie.pdf
- Bakker, N. (1995). *Kind en karakter: Nederlandse pedagogen over opvoeding in het gezin 1845-1925*. Uitgeverij Het Spinhuis.
- Bakker, N. (2005). Geestelijke gezondheid en de medicalisering van de opvoeding in Nederland, ca. 1890-1950. *Pedagogiek, 25*(1), 10-26.
- Bakker, N. (2007). *Het koninkrijk van de peuter*. Haarlems Dagblad.
- Bakker, N., & Noordman, J. (2010). *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland* (1ste editie). Koninklijke Van Gorcum.
- Bakker, N., Noordman, J., & Rietveld-van Wingerden, M. (2010). *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland* (2de editie). Koninklijke Van Gorcum.
- Barker, M., Bowes-Catton, H., Iantaffi, A., Cassidy, A., & Brewer, L. (2008). British Bisexuality: A Snapshot of Bisexual Representations and Identities in the United Kingdom. *Journal of Bisexuality, 8*(1–2), 141–162. <https://doi.org/10.1080/15299710>

802143026

- Barkley, R. A. (2013). *Diagnose ADHD: Complete gids voor ouders en hulpverleners*. Pearson Benelux B.V.
- Barrett, H., & Tasker, F. (2001). Growing up with a gay parent: Views of 101 gay fathers on their sons' and daughters' experiences. *Educational and Child Psychology, 18*(1), 62–77.
- Batstra, L. (2012). *Hoe voorkom je adhd?: Door de diagnose niet te stellen*. Nieuwezijds B.V.
- Bettelheim, B. (1962). *Dialogues with Mothers*. Amsterdam University Press.
- Bigner, J. J., & Jacobsen, R. B. (1989a). The value of children to gay and heterosexual fathers. In F. W. Bozett (Red.), *Homosexuality and the family* (pp. 163–172). Harrington Park Press.
- Bigner, J. J., & Jacobsen, R. B. (1989b). Parenting behaviors of homosexual and heterosexual fathers. In F. W. Bozett (Red.), *Homosexuality and the family* (pp. 173–186). Harrington Park Press.
- Bigner, J. J., & Jacobsen, R. B. (1992). Adult responses to child behavior and attitudes toward fathering: Gay and nongay fathers. *Journal of Homosexuality, 23*(3), 99–112. https://doi.org/10.1300/J082v23n03_07
- Bleichfeld, B., & Moely, B. E. (1984). Psychophysiological responses to an infant cry: Comparison of groups of women in different phases of the maternal cycle. *Developmental Psychology, 20*(6), 1082–1091. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.20.6.1082>
- Bloomfield, L., & Kendall, S. (2007). Testing a parenting programme evaluation tool as a pre- and post-course measure of parenting self-efficacy. *Journal of Advanced Nursing, 60*(5), 487–493. <https://doi.org/10.1111/J.1365-2648.2007.04420.X>
- Bögels, S. (2017). *Mindful opvoeden in een druk bestaan* (3de editie). Ambo Anthos.
- Bollen, S., & Bracke, N. (2005). Opvoeden is een kunst. De Socialistische vooruitziende vrouwen over kinderopvoeding, 1945-1960. *Pedagogiek, 25*(3), 197-213.
- Bolt, T., & de Goei, L. (2008). *Kinderen van hun tijd: Zestig jaar kinder- en jeugdpsychiatrie in Nederland 1948-2008*. Koninklijke Van Gorcum.
- Bosman, R. (1993). *Opvoeden in je eentje. Een onderzoek naar de betekenis van het moeder gezin voor onderwijskansen van kinderen* (1ste editie). Swets & Zeitlinger.
- Boven, F. (2022). *Solitary Persons? The Conceptualisation of Autism as a Contact Disorder by Frankl, Asperger, and Kanner*. University of Groningen. <https://doi.org/10.33612/>

diss.198178158

- Breemer, A., & Van den Breemer, A. (2019). *Alle ouders klungelen maar wat aan* (1ste editie). Prometheus.
- Breeuwsma, G. (2009). *Het vreemde kind. De kindertijd als sleutel tot onszelf*. Bert Bakker.
- Breeuwsma, G. (2019). *Allemaal autistisch. Tussen hulp, hoop en hype*. SWP.
- Bucatinsky, D. (2012). *Does this Baby Make me look Straight? Confessions of a Gay Dad*. Atria Books.
- Buma, S., & Van der Gaag, R. J. (1996). De diagnose 'aan autisme verwante stoornis' in een historisch perspectief. *Kind en adolescent*, 17(2), 45–57. <https://doi.org/10.1007/bf03060617>
- Burnette, M. L., & Cicchetti, D. (2012). Multilevel approaches toward understanding antisocial behavior: Current research and future directions. *Development and Psychopathology*, 24(3), 703–704. <https://doi.org/10.1017/S0954579412000314>
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2021, 19 oktober). *Kinderen van 4 tot 12 jaar met ADHD symptomen naar GGD-regio* [Dataset]. Geraadpleegd op 3 mei 2022, van https://www.cbs.nl/-/media/_excel/2021/42/adhd-symptomen.xlsx
- Centrum voor autisme: Dr. Leo Kannerhuis. (2022). *Over ons*. LeoKannerhuis.nl. Geraadpleegd op 2 mei 2022, van <https://www.leokannerhuis.nl/>
- Crott, A. (2013). *Jongens zijn 't* (1ste editie). Atlas Contact.
- Dane, J. (1996). *De vrucht van Bijbelsche opvoeding: Populaire leescultuur en opvoeding in protestants-christelijke gezinnen, circa 1880-1940*. Uitgeverij Verloren Bv.
- Darwiche, J., Fivaz-Depeursinge, E., & Corboz-Warnery, A. (2016). Prenatal intuitive coparenting behaviors. *Frontiers in Psychology*, 7, Artikel 1662. <https://doi.org/10.3389/FPSYG.2016.01662/ABSTRACT>
- De Bruin, C. (2009). *Geef me de 5* (6de editie). Graviant Bv.
- De Bruin, L., & Meddens, R. (2012). *Oplossingsgericht opvoeden* (1ste editie). Hogrefe.
- De Château, P. (1983). Left-side preference for holding and carrying newborn infants: Parental holding and carrying during the first week of life. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 171(4), 241–245. <https://doi.org/10.1097/00005053-198304000-00006>
- Deckers, D. (2001). *De geboorte van een moeder*. Tirion.
- Dekker, J. H. (2006). *Het verlangen naar opvoeden. Over de groei van de pedagogische ruimte in Nederland sinds de Gouden Eeuw tot omstreeks 1900*. Bert Bakker.
- Dekker, J. J. (2015). *Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw. Het bijzondere van*

- de Nederlandse casus. *BMGN - Low Countries Historical Review*, 130(2), 70-91.
<https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.10041>
- De Moor, M. (2018, 17 maart). *Hoe komt het dat kinderen nu eerder in de puberteit komen?* Het Parool. Geraadpleegd op 20 mei 2022, van <https://www.parool.nl/nieuws/hoe-komt-het-dat-kinderen-nu-eerder-in-de-puberteit-omen~b0c5355ca/>
- De Pree-Geerling, P., De Pree, I. M. N., & Bunschoten, A. M. W. (2001, 23 december). *1901-2001: 100 jaar artsen op het consultatiebureau voor zuigelingen en peuters*. *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*. Geraadpleegd op 2 mei 2022, van <https://www.ntvg.nl/artikelen/1901-2001-100-jaar-artsen-op-het-consultatiebureau-voor-zuigelingen-en-peuters>
- DeVito, C., & Hopkins, J. (2001). Attachment, parenting, and marital dissatisfaction of disruptive behavior in preschoolers. *Development and Psychopathology*, 13(2), 215-231. <https://doi.org/10.1017/S0954579401002024>
- De Winter, M. (2011). *Verbeter de wereld, begin bij de opvoeding* (1ste editie). SWP. Díaz
- Meneses, G. (2013). Breastfeeding: An emotional instinct. *Breastfeeding Medicine*, 8(2), 191–197. <https://doi-org.proxy-ub.rug.nl/10.1089/bfm.2012.0079>
- Dodge, K. A. (2004). The Nature-Nurture Debate and Public Policy. *Merrill-Palmer Quarterly*, 50(4), 418–427. <https://doi.org/10.1353/mpq.2004.0028>
- Dokter, M. (2014). *Handboek voor de nieuwe vader* (1ste editie). Pumbo.NI B.V.
- Dombroski, K. (2018). Learning to be affected: Maternal connection, intuition and “elimination communication”. *Emotion, Space and Society*, 26, 72-79. <https://doi.org/10.1016/j.emospa.2017.09.004>
- Doornenbal, J. (1996). *Ouderschap als onderneming: Moeders en vaders over opvoeden in de jaren negentig* [Dissertatie]. Van Arkel.
- Duggan, M., Lenhart, A., Lampe, C., & Ellison, N. B. (2015). *Parents and Social Media*. Pew Research Center. Geraadpleegd op 5 april 2022, van <http://www.pewinternet.org/2015/07/16/parents-and-social-media/>
- Duindam, V. (1997). *Zorgende vaders: Over mannen en ouderschap, zorg, werk en hulpverlening* (Ser. Gender, psychologie, hulpverlening). Van Gennep.
- Duyvendak, J. W., & Stavenuiter, M. (2006). Werkende vaders, zorgende mannen. De mogelijkheid van verandering. *B en M - Beleid en Maatschappij*, 33(1), 6–15. <https://doi.org/10.1347/benm.33.1.6>
- Dym, C. (2021, 16 september). *Roze mag ook! Queer- en gender inclusief opvoeden doe je zo*. Kiind. Geraadpleegd op 21 mei 2022, van <https://kiind.nl/roze-mag-ook-queer-en->

genderinclusief-opvoeden-doe-je-zo/

- Elkind, D. (1988). *The Hurried Child* (2de editie). Addison-Wesley Publishing Company.
- Elkind, D. (1996). Young Children and Technology: A Cautionary Note. *Young Children*, 51(6), 22–23. <https://www.jstor.org/stable/42728379>
- Erting, C. J., Prezioso, C., & Hynes, M. O. (1990). The interactional context of deaf mother–infant communication. In V. Volterra & C. Erting (Eds.), *From gesture to language in hearing and deaf children* (pp. 97–106). Springer-Verlag.
- ExamenOverzicht. (2019, 28 december). *Verzuiling en ontzuiling in Nederland*. Examenoverzicht.nl. Geraadpleegd op 15 april 2022, van <https://www.examenoverzicht.nl/geschiedenis/verzuiling-en-ontzuiling>
- Flouri, E. (2005). *Fathering and Child Outcomes* (1ste editie). Wiley.
- Fowler, L. R., Schoen, L., & Morain, S. R. (2021). Let's Talk About Sex. *Journal of Adolescent Health*, 69(5), 687–688. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2021.07.033>
- Frodi, A. M., Lamb, M. E., & Wille, D. (1981). Mothers' responses to the cries of normal and premature infants as a function of the birth status of their own child. *Journal of Research in Personality*, 15(1), 122–133. [https://doi.org/10.1016/0092-6566\(81\)90012-X](https://doi.org/10.1016/0092-6566(81)90012-X)
- Fukkink, R. G., & Hermanns, J. M. A. (2009). Children's experiences with chat support and telephone support. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 50(6), 759–766. <https://doi-org.proxy-ub.rug.nl/10.1111/j.1469-7610.2008.02024.x>
- Furedi, F. (2001). *Paranoid Parenting* (New title editie). Amsterdam University Press.
- Geurts, S. M., De Bok, R., Van den Eijnden, R. J. J. M., Vossen, H. G. M., & Koning, I. M. (2020). 'Ze zijn lekker rustig achter een schermje': Een kwalitatieve studie naar het digitaal mediagebruik van kinderen en het eigenbelang van ouders. *Kind En Adolescent*, 41(3), 313–329. <https://doi-org.proxy-ub.rug.nl/10.1007/s12453-020-00240-w>
- Geurtz, J. (2010). *Het einde van de opvoeding* (1ste editie). Ambo.
- Gold, C. (2012). *Het geheim van een gelukkig kind* (1ste editie). Kosmos.
- Goldberg, A. E., & Allen, K. R. (2012). *LGBT-Parent Families: Innovations in Research and Implications for Practice* (2013 editie). Springer.
- González, J. E., García, P. A., Aguilar, M. J., Padilla, C. A., & Álvarez, J. (2014). Breastfeeding and the prevention of breast cancer: A retrospective review of clinical histories. *Journal of Clinical Nursing*, 23(17–18), 2397–2403. <https://doi-org.proxy-ub.rug.nl/10.1111/jocn.12368>

- Gunster, B. (2019). *Omdenken in opvoeding* (1ste editie). Omdenken Uitgeverij.
- Gysels, F. (2009). *Is het verwennen van kinderen maladaptief?: Een literatuurstudie over determinanten en gevolgen van toegeeflijk opvoeden* [Masterscriptie, Universiteit Gent]. Universiteitsbibliotheek Gent. Geraadpleegd op 28 april 2022, van https://libstore.ugent.be/fulltxt/RUG01/001/392/934/RUG01-001_392934_2010_0001_AC.pdf
- Hallowell, E. M., & Jensen, P. S. (2009). *Opvoedwijzer ADD en ADHD* (4de editie). Hogrefe.
- Hanssen, H. (2005, 5 juni). *Wie snijdt er op zondag het vlees 2.0*. IkVader.nl. Geraadpleegd op 25 mei 2022, van <https://ikvader.nl/nieuws-voor-vader/wie-snijdt-er-op-zondag-het-vlees-2-0/>
- Hanssen, H. J. (2018). *Babymanagement voor mannen* (16de editie). IkVader Boeken.
- Happinez. (2021). *Happi.kids Opvoeden vanuit je hart* (1ste editie). Happinez.
- Harries, V., & Brown, A. (2019). The association between use of infant parenting books that promote strict routines, and maternal depression, self-efficacy, and parenting confidence. *Early Child Development and Care*, 189(8), 1339–1350. <https://doi.org/10.1080/03004430.2017.1378650>
- Hayman, S., & Coleman, J. (2016). *Parents and Digital Technology*. Routledge.
- Head, H. (2019). *Hoe is het om homo, lesbisch of bi te zijn?* (1ste editie). Corona.
- Hermans, D., & Rozenbroek, E. (2017). *Geef dat kind een slok jenever - 70 jaar geleden sliepen ouders vredig & ongestoord* (1ste editie). Spectrum.
- Hoes, I., & Atsma, B. (2013). *Doordraven en overeind blijven* (1ste editie). Artemis & Co.
- Hudig, H. (2019). *Praat erover! - Ik heb twee vaders*. Corona.
- Hunter, S. C., Riggs, D. W., & Augoustinos, M. (2020). Constructions of Primary Caregiving Fathers in Popular Parenting Texts. *Men and Masculinities*, 23(1), 150–169. <https://doi.org/10.1177/1097184x17730593>
- Jacobson, J. L., Boersma, D. C., Fields, R. B., & Olson, K. L. (1993). Paralinguistic features of adult speech to infants and small children. *Child Development*, 54(2), 436-442. <https://doi.org/10.2307/1129704>
- Jak, T., & Sintenie, M. (2019, 5 september). *Veertig jaar Kindertelefoon: Van eitjes bakken tot cyberpesten*. Trouw. Geraadpleegd op 5 april 2022, van <https://www.trouw.nl/binnenland/veertig-jaar-kindertelefoon-van-eitjes-bakken-tot-cberpesten~b4c12d36/>
- Jellesma, F. (2021). *Gemakkelijk opvoeden* (1ste editie). SWP.
- Jensen, S., & Meester, F. (2017). *De opvoeders*. Overamstel Uitgevers.
- Jolles, J. (2020). *Leer je kind kennen* (1ste editie). Uitgeverij Pluim.

- Jouke, P., Mastboom, V., & Peereboom, M. (2010). *Koning van de kraamkamer*. Nieuw Amsterdam.
- Kabat-Zinn, J., & Kabat-Zinn, M. (2015). *Handboek mindful ouderschap* (1ste editie). Kosmos.
- Kaplan, D., & Knoll, E. (2019). A Cultural Model of Parenthood as Engineering: How Caregiving Fathers Construct a Gender-Neutral View of the Parent Role. *Journal of Family Issues*, 40(3), 363-389. <https://doi.org/10.1177/0192513x18811387>
- Keizer, L. (2015, juni). *Grootouders als mede-opvoeder: De opvoedingsstijl van grootouders en ouders en de gevolgen voor de grootouder-kleinkindrelatie* [Masterscriptie, Universiteit Utrecht]. Utrecht University Student Theses Repository. Geraadpleegd op 28 april 2022, van <https://studenttheses.uu.nl/bitstream/handle/20.500.12932/25947/Keizer%2c%20L.pdf?sequence=2&isAllowed=y>
- Kenney, R. [Dad, how do I?]. (z.d.). *Home* [YouTube-kanaal]. YouTube. Geraadpleegd op 29 mei 2022, van <https://www.youtube.com/c/DadhowdoI/featured>
- Kohn, A. (2020). *Onvoorwaardelijk ouderschap* (1ste editie). Samsara Uitgeverij B.V.
- Koops, W. (2004). Imaging childhood in European history and developmental psychology. *European Journal of Developmental Psychology*, 1(1), 1–18. <https://doi.org/10.1080/17405620444000067>
- Koops, W. (2016). *Een beeld van een kind. Geschiedenis, ontwikkeling en opvoeding van kinderen*. Boom.
- Ladan, A., Mettrop, P. J. G., & Wolters, W. H. G. (1985). *De betekenis van de vader: Psychoanalytische visies op het vaderschap*. Boom.
- Lamb, M. E. (2010). How do fathers influence children's development? Let me count the ways. In M. E. Lamb (Red.), *The Role Of The Father In Child Development* (pp. 1–26). Wiley.
- Lamote, L. (2011, 23 januari). *Verstandige klap*. Bloggen.be. Geraadpleegd op 15 april 2022, van <https://www.bloggen.be/luclamote/archief.php?ID=1220813>
- Langemeijer, M. (2020). *Moeiteloos opvoeden* (1ste editie). Van Duuren Media.
- Leclaire, A. (2018). *Andere ouders doen ook maar wat* (1ste editie). Luitingh-Sijthoff.
- Le Gall, A. (1976). *Vaders van nu: Visies op de crisis van het vaderschap*. Nelissen.
- Lesthaeghe, R. J., & Dumon, W. A. (Reds.) (1987). *Generaties en gezinnen. Hun reilen en zeilen sedert de jaren zestig*. Acco.
- Lozoff, B., & Brittenham, G. (1979). Infant care: Cache or carry. *The Journal of Pediatrics*, 95(3), 478-483. [https://doi.org/10.1016/s0022-3476\(79\)80540-5](https://doi.org/10.1016/s0022-3476(79)80540-5)

- Lynn, D. B. (1974). *The Father: His Role in Child Development*. Wadsworth Publishing Company.
- Lyons, T. A. (1983). Lesbian Mother's Custody Fears. *Women & Therapy*, 2(2-3), 231-240. https://doi.org/10.1300/j015v02n02_23
- Matthiesen, A. S., Ransjö-Arvidson, A. B., Nissen, E., & Uvnäs-Moberg, K. (2001). Postpartum maternal oxytocin release by newborns: Effects of infant hand massage and sucking. *Birth*, 28(1), 13-19. <https://doi.org/10.1046/j.1523-536x.2001.00013.x>
- Maudsley, H. (1867). *The physiology and pathology of the mind*. MacMillan Publishers.
- Miller, J. M., DiOrio, C., & Dudley, W. (2002). Parenting style and adolescent's reaction to conflict: Is there a relationship? *Journal of Adolescent Health*, 31(6), 463-468. [https://doi.org/10.1016/s1054-139x\(02\)00452-4](https://doi.org/10.1016/s1054-139x(02)00452-4)
- Mitscherlich, A. (1968). *Op weg naar een vaderloze maatschappij. Sociaal-psychologische verkenningen*. Van Loghum Slaterus.
- Moon, R. Y., Mathews, A., Oden, R., & Carlin, R. (2019). Mothers' Perceptions of the Internet and Social Media as Sources of Parenting and Health Information: Qualitative Study. *Journal of Medical Internet Research*, 21(7), 1-9. <https://doi.org/10.2196/14289>
- Mouton, B., & Roskam, I. (2015). Confident mothers, easier children: A quasi-experimental manipulation of mothers' self-efficacy. *Journal of Childhood Family Studies*, 24(8), 2485-2495. <https://doi.org/10.1007/s10826-014-0051-0>
- Nicklisch, H. (1955). *Vader, het beste paard van stal*. De Toorts.
- NJI. (2020, september). *Interventie Mindful Ouderschap*. Nederlands Jeugdinstituut. Geraadpleegd op 28 april 2022, van <https://www.nji.nl/system/files/2021-04/Uitgebreide-beschrijving-Mindful-Ouderschap.pdf>
- NJI. (2022). *Ouderschap en opvoeden*. Nederlands Jeugdinstituut. Geraadpleegd op 22 april 2022, van <https://www.nji.nl/ouderschap-en-opvoeden/ouderschap>
- Noordman, J. (1989). *Om de kwaliteit van het nageslacht: Eugenetica in Nederland 1900-1950*. SUN.
- Ochoa, W., Reich, S. M., & Díaz, G. (2021). A Randomized Control Trial of Using Baby Books to Reduce New Mothers' Feelings of Stress and Depression. *Maternal and Child Health Journal*, 25(10), 1615-1625. <https://doi.org/10.1007/S10995-021-03200-9/FIGURES/4>
- Papousek, M., & Papousek, H. (2002). Intuitive Parenting. In M. H. Bornstein (Red.), *Handbook of Parenting: Vol. 2. Biology and Ecology of Parenting* (pp. 183-206).

LEA.

- Parsons, C. E., Young, K. S., Stein, A., & Kringelbach, M. L. (2017). Intuitive parenting: Understanding the neural mechanisms of parents' adaptive responses to infants. *Current Opinion in Psychology, 15*, 40–44. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2017.02.010>
- Participate!. (2022). *Autisme een ontdekkingsstocht: Autisme begrijpen* [Brochure]. Geraadpleegd op 6 juni 2022, van https://www.participate-autisme.be/nl/pdf/brochure_participate.pdf
- Peeters, J. (2018). *Kinderen zijn geen puppy's: De kracht van zelfsturing in opvoeding* (1ste editie). Acco Uitgeverij.
- Peeters, J., & Woldringh, C. (1993). *Leefsituatie van kinderen tot 12 jaar in Nederland*. ITS.
- Perry, P. (2021). *Het boek waarvan je wilde dat je ouders het hadden gelezen* (17de editie). Balans.
- Pierson, N. (2020). *Mama 'en*. Spectrum.
- Postman, N. (1982). *The disappearance of childhood* (1ste editie). Delacorte Press.
- Postman, N. (1985). *Amusing Ourselves to Death*. Viking Press.
- Postman, N. (1994). *The Disappearance of Childhood* (2de editie). Penguin Random House.
- Preuschoff, G., & Biddulph, S. (2006). *Meisjes. Hoe voed je ze op?* (1ste editie). Uitgeverij Elmar B.V.
- Rapoport, R., Rapoport, R. N., & Strelitz, Z. (1977). *Fathers, Mothers and Others. Towards New alliances*. Routledge & Kegan Paul.
- Reinicke, K. (2020). First-Time Fathers' Attitudes Towards, and Experiences With, Parenting Courses in Denmark. *American Journal of Men's Health, 14*(5), 1-13. <https://doi.org/10.1177/1557988320957546>
- Rengers, C. (2020, 2 oktober). *Wat is genderneutraal opvoeden nou weer?* Kiind. Geraadpleegd op 1 juni 2022, van <https://kiind.nl/wat-is-genderneutraal-opvoeden-nou-weer/>
- Rosenboom, T. (2010). *Denkend aan Holland*. Singel Uitgevers.
- Rousseau, J. J. (1762). *Emile, of Over de opvoeding*. Boom Lemma (2012 editie).
- Rutter, M., & Lockyer, L. (1967). A five to fifteen year follow-up study of infantile psychosis. I: Description of the sample. *British Journal of Psychiatry, 113*(504), 1169–1182. <https://doi.org/10.1192/bjp.113.504.1169>
- Samuels, A., Duindam, V., & Davids, T. (1997). *Vaderbeeld: Dieptepsychologische*

- gedachten over vaderschap* (Ser. Gender, psychologie, hulpverlening). Van Genneep. Savater, F. (2001). *De waarde van opvoeden* (1ste editie). Uitgeverij Bijleveld.
- Scarr, S. (1984). *Mother care/Other care*. Basic Books.
- Schoetzau, A., & Papoušek, H. (1977). Mütterliches Verhalten bei der Aufnahme von Blickkontakt mit dem Neugeborenen [Maternal behaviour during establishment of eye contact with the newborn]. *Zeitschrift für Entwicklungspsychologie und pädagogische Psychologie*, 9(4), 231–239.
- Schön, R. A., & Silvén, M. (2007). Natural Parenting - Back to Basics in Infant Care. *Evolutionary Psychology*, 5(1), 102-183. <https://doi.org/10.1177/147470490700500110>
- Schouten, A. (2020, 9 januari). *Achter de schermen | Rachel van De Huismuts*. Anna Schouten. Geraadpleegd op 4 mei 2022, van <https://annaschouten.com/interview-rachel-siwaletti-de-huismuts/>
- Schut, M. (2022, 22 mei). *Grote toename kinderslaapcoaches, maar kwaliteitscontrole ontbreekt*. Pointer KRO-NCRV. Geraadpleegd op 1 juni 2022, van <https://pointer.kro-ncrv.nl/grote-toename-kinderslaapcoaches-maar-kwaliteitscontrole-ontbreekt>
- Sears, W., & Sears, M. (2018). *Het Attachment Parenting boek* (1ste editie). Samsara.
- Sinclair, N. (2016). *Commando papa* (1ste editie). Karakter Uitgevers B.V.
- Slegers, M. (2012). *Soci@l Kids*. Scriptum.
- Speetjens, P., Van der Linden, D., & Goossens, F. (2009). *Kennis over opvoeden*. Trimbos instituut. Geraadpleegd op 5 april 2022, van <https://www.trimbos.nl/docs/dl005-kennis-over-opvoeden.pdf>
- Spock, B. (1957). *The Common Sense Book of Baby and Child Care* (2de editie). Pocket Books.
- Spock, B. (1976). *Baby and Child Care* (4de editie). Wallaby.
- Spock, B., & Needlman, R. (2004). *Dr. Spock's Baby and Child Care* (8ste editie). Pocket Books.
- Spock, B., & Needlman, R. (2011). *Dr. Spock's Baby and Child Care* (9de editie). Pocket Books.
- Spock, B., & Parker, S. (1998). *Dr. Spock's Baby and Child Care* (7de editie). Dutton.
- Still, G. F. (1902). The Goulstonian lectures on some abnormal psychical conditions in children. *The Lancet*, 159(4102), 1008–1013. [https://doi.org/10.1016/s0140-6736\(01\)74984-7](https://doi.org/10.1016/s0140-6736(01)74984-7)
- Streit, P. (2018). *Nieuwe autoriteit voor ouders* (1ste editie). Hogrefe.

- Stuart, S. (2021). *Mijn schaduw is roze* (1ste editie). Pelckmans.
- SWV2202-PO. (2016). *Speciaal basisonderwijs (SBO)*. Swv2202.nl. Geraadpleegd op 14 april 2022, van <https://swv2202.nl/voor-ouders/speciaal-basisonderwijs-sbo/>
- Tasker, F. (2005). Lesbian Mothers, Gay Fathers, and Their Children. *Journal of Developmental & Behavioral Pediatrics*, 26(3), 224–240. <https://doi.org/10.1097/00004703-200506000-00012>
- Taucher, I. (2018, 30 juli). *De jongen die werd gedwongen om een meisje te zijn*. EOS Wetenschap. Geraadpleegd op 20 mei 2022, van <https://www.eoswetenschap.eu/psyche-brein/de-jongen-die-werd-gedwongen-om-een-meisje-te-zijn>
- Team Bureau Jeugd & Media. (2022, 9 mei). *Nieuwsbrief mei*. Bureau Jeugd & Media. Geraadpleegd op 2 juni, van <https://mailchi.mp/95a6e520819b/bureau-jeugd-media-nieuwsbrief-29-maart-604786>
- Thiel, R. (2022, 8 maart). *Worden kinderboeken diverser*. Kjoek? Geraadpleegd op 1 juni 2022, van <https://kjoek.nl/author/sinds1998/>
- Tocino, M. (2019). *Zerus loopt een Virus op: Avonturen in De Binaire Wereld*. Binary World Productions.
- Tsabary, S. (2011). *Bewust ouderschap* (1ste editie). Altamira.
- Vaessen, G. (2014). *Een wervelkind* (3de editie). Maklu Uitgevers.
- Valkenburg, P. M. (2004). *Children's Responses to the Screen: A Media Psychological Approach*. Routledge.
- Valkenburg, P. M. (2017). Opvoeding en nieuwe media. In M. Van IJzendoorn, & L. Van Rosmalen (Reds.), *Pedagogiek in beeld* (pp. 127-137). Bohn Stafleu van Loghum. https://doi.org/10.1007/978-90-368-0616-9_10
- Van Benthem Jutting, W. C. S. (1959). *Onderzoek naar het vaderschap: Het vaderschap als ethisch en godsdienstig vraagstuk* [Dissertatie]. Van Loghum Slaterus.
- Van Binsbergen, L., & Brouwer, W. (2019). *Tijn blust het vuur*. Groen Educatief.
- Van Buren-Purnot, W., & Van Buren, W. (2015). *Mijn zus is homo* (1ste editie). Wanda van Buren.
- Vandaele, V., & Tange, B. (2011). *Mindful opvoeden* (1ste editie). Witsand.
- Van de Loo-Neus, G., & Peerbooms, O. L. J. (2017). ADHD. *Bijblijven*, 33(10), 656–669. <https://doi.org/10.1007/s12414-017-0271-5>
- Vandemeulebroecke, L., Van Crombrugge, H., Janssens, J. M. A. M., & Colpin, H. (2002). *Gezinspedagogiek. Deel 2: Opvoedingsondersteuning*. Garant.
- Van den Born, K., & Van Run, G. (Schrijvers), & De Geus, M. (Regisseur). (2017, 14

- oktober). IJskastmoeders: Over onbegrepen autisme (Seizoen 18, Aflevering 27) [Aflevering tv-serie]. In L. Kaandorp (Producent), *Andere Tijden*. Coproductie NPS, VPRO, & NTR.
- Van der Kroon, T. (2012). *De Terugkeer van de Koning: Liefde, Lust, Leiderschap* (3de editie). AnkhHermes.
- Van der Leij, A. (2013). *De pretparkgeneratie* (2de editie). Nijgh & van Ditmar.
- Van der Ploeg, J. (2016a). Adviezen agressie [Foto]. In *Klein handboek voor opvoeders* (p. 54). SWP.
- Van der Ploeg, J. (2016b). *Klein handboek voor opvoeders* (1ste editie). SWP.
- Van der Woud, A. (2015). *De nieuwe mens. De culturele revolutie in Nederland rond 1900*. Bert Bakker.
- Van Erven Dorens, B. (2013). *Handboek voor vaders* (2de editie). Carrera.
- Van Gelder, L. (2017, 11 november). *Hoe de Steve Jobsschool uitliep op een fiasco*. Het Parool. Geraadpleegd op 13 mei 2022, van <https://www.parool.nl/nieuws/jobsschool-uitliep-op-een-fiasco~bb207c1c/>
- Van Leeuwen, K. G., Van IJzendoorn, M. H., & Van Rosmalen, L. (Eds.) (2016). Pedagogiek in beeld. Een inleiding in de pedagogische studie van opvoeding, onderwijs en hulpverlening. *Kind en Adolescent*, 38(3), 194-195 (2017). <https://doi.org/10.1007/s12453-017-0147-6>
- Van Marckus, M., & Benner, J. (2021). *Wij willen ook een kind*. Fontaine Uitgevers.
- Van Ruijven-Bank, L. (2014). *Ouderschap vanuit je hart* (3de editie). Uitgeverij Akasha.
- Van Sas, R. (2020). *Mom, You Got This*. True Colors Publisher.
- Verhaeghe, P. (2015). *Autoriteit*. De Bezige Bij.
- Verhulst, C. F. (2005). *De ontwikkeling van het kind*. Koninklijke Van Gorcum.
- Vermeulen, P., & Degrieck, S. (2015). *Mijn kind heeft autisme: Gids voor ouders, leerkrachten en hulpverleners*. Uitgeverij Lannoo.
- Walrave, M., & Van Ouytsel, J. (2014). *Mediawijs online* (1ste editie). Lannoo.
- Weiland, I. H. (1964). Heartbeat rhythm and maternal behavior. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 3(1), 161–164. [https://doi.org/10.1016/S0002-7138\(09\)61793-3](https://doi.org/10.1016/S0002-7138(09)61793-3)
- Westerink, J. (2019, 5 september). *Al 40 jaar “Hallo, met De Kindertelefoon”: Wat is er veranderd?* NOS. Geraadpleegd op 5 april 2022, van <https://nos.nl/artikel/2300437-al-40-jaar-hallo-met-de-kindertelefoon-wat-is-er-veranderd>
- Wilke, F., Hachfeld, A., & Anders, Y. (2017). How is participation in parent-child-

interaction-focused and parenting-skills-focused courses associated with child development? *Early Years*, 38(4), 411–428. <https://doi.org/10.1080/09575146.2017.1288089>

Winnicott, D. W. (1964). *The Child, the Family, and the Outside World* (New Impression editie). Penguin Books.

Wubs, J. (2004). *Luisteren Naar Deskundigen: Opvoedingsadvies aan Nederlandse ouders 1945–1999* (1ste editie). Koninklijke Van Gorcum.

Wyers, N. L. (1987). Homosexuality in the family: Lesbian and gay spouses. *Social Work*, 32(2), 143–148. <https://doi.org/10.1093/sw/32.2.143>

Zinstok, J., & Buitelaar, J. (2014). Het hoofdstuk ‘neurodevelopmental disorders’ in de DSM-5. *Tijdschrift voor psychiatrie*, 56(3), 162-166.

Zwaan, I. (2013). *De afwezige vader bestaat niet*. Bert Bakker.

Zwaigenbaum, L. (2012). What’s in a name: Changing the terminology of autism diagnosis. *Developmental Medicine and Child Neurology*, 54(10), 871–872. <https://doi.org/10.1111/j.1469-8749.2012.04424.x>